

Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі
Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы

**ОРТА БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЗЕРТТЕУ
ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ БОЙЫНША ӘДІСТЕМЕЛІК
ҰСЫНЫСТАР**

Астана, 2025

Ы. Алтынсарина атындағы Ұлттық білім академиясы Ғылыми-әдістемелік кеңесінің шешімімен ұсынылды (2025 жылғы 5 маусымдағы №2 хаттама).

Орта білім беру жүйесінде әлеуметтік зерттеу әдістерін қолдану бойынша әдістемелік ұсынымдар. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2025. – 160 б.

Әдістемелік ұсынымдар мұғалімдерге көмек көрсетуге бағытталған орта білім беру жүйесінде әлеуметтік зерттеу әдістерін қолдануға ықпал ететін оқу процесін ұйымдастыру, бейімделген әдістердің сипаттамасын (сауалнама, сұхбат, бақылау, мазмұнды талдау және т.б.), оларды практикалық қолдану мысалдарын, сондай-ақ зерттеу қызметін аудиториялық және сабақтан тыс жұмыстарға біріктіру формаларын қамтиды. Мектеп оқушыларының жас ерекшеліктеріне, ғылыми зерттеулерді ұйымдастыру мен қолдаудағы мұғалімнің рөліне, сонымен қатар оқушылардың әлеуметтік белсенділігін дамытуға ықпал ететін педагогикалық жағдайларға ерекше назар аударылады.

Жұмыс қоғамтану, тарих мұғалімдеріне, сынып жетекшілеріне, сонымен қатар мектеп жағдайында зерттеу мәдениетін дамытуға мүдделі әдіскерлерге пайдалы болуы мүмкін.

КІРІСПЕ

Қазіргі заманғы орта білім беру жүйесі жаһандық әлеуметтік, технологиялық және мәдени қайта құруларға байланысты елеулі өзгерістерге ұшырауда. Ақпараттық қоғам, өмірдің барлық салаларын цифрландыру және қоғамның білім сапасына деген үмітінің артуы жағдайында білім алушыларға белгілі бір білім көлемін беріп қана қоймай, олардың ақпаратты зерттеу, талдау, интерпретациялау және шынайы өмірде мағыналы қолдана білу дағдыларын дамыту қажеттілігі туындады.

Осы мақсаттарға жетудің тиімді құралдарының бірі әлеуметтік зерттеу әдістері болып табылады. Бұл әдістер білім алушыларға жақын ортада және жалпы қоғамда болып жатқан әлеуметтік процестерді тереңірек түсінуге және сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін, зерттеу сұрақтарын қою, деректерді жинау және талдау, қорытындыларды тұжырымдау және объективті ақпарат негізінде шешім қабылдау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Орта білім беру жүйесінде әлеуметтік зерттеу әдістерін қолдану оқуға белсенділік пен тұлғалық-бағдарлы көзқарасты жүзеге асыруға кең мүмкіндіктер ашады, сонымен қатар мектеп оқушыларының азаматтық жауапкершілігі мен әлеуметтік-мәдени құзыреттілігін дамытуға ықпал етеді.

Әлеуметтік зерттеу әдістері дәстүрлі түрде академиялық әлеуметтану, саясаттану, мәдениеттану және әлеуметтік психологиямен байланысты. Дегенмен, олардың мектептегі білім беру мақсаттарына бейімделуі күрделі зерттеу схемаларын мектеп тәжірибесіне жай көшіруді білдірмейді. Керісінше, әлеуметтік зерттеу әдістері мектеп оқушылары үшін қолжетімді, түсінікті және пайдалы болатындай жағдай жасау туралы айтып отырмыз, ал мұғалімдер өздерінің зерттеушілік, аналитикалық және азаматтық құзыреттілігін дамыту үшін құралдар алады.

Мектеп тәжірибесінде әлеуметтік зерттеу әдістерін қолданудың жоғары маңыздылығына қарамастан, бүгінгі таңда мұғалімдерге осы әдістерді оқу-тәрбие процесіне кіріктіруге көмектесетін жүйелі әдістемелік әзірлемелер жетіспейді. Мектептерге ғылыми-зерттеу қызметін енгізудің жеке талпыныстары көбінесе мұғалімдердің жеке бастамасына және бірыңғай стандарттар мен ұсыныстардың жоқтығына байланысты шашыраңқы болады.

Әдістемелік ұсынымдар осы олқылықтың орнын толтыру және әлеуметтік әдістерге негізделген ғылыми-зерттеу компонентін енгізу арқылы білім беру үдерісін жаңғыртуға мүдделі мұғалімдерге, білім беру ұйымдарының басшыларына, әдіскерлерге және басқа да мамандарға әдістемелік көмек көрсету мақсатында әзірленді.

Осы әдістемелік ұсыныстардың мақсаты – орта білім беру жүйесінде сыни ойлауды, зерттеушілік және коммуникативті дағдыларды дамыту құралы ретінде әлеуметтік зерттеу әдістерін қолданудың ғылыми негізделген және тәжірибеге бағытталған негіздерін құру, сонымен қатар оқушылардың әлеуметтік және азаматтық жауапкершілігін қалыптастыру.

Бұл мақсатқа жету үшін өзара байланысты бірқатар мәселелерді шешу қажет.

Әдістемелік ұсыныстардың міндеттері

- мазмұны мен құрылымын ашу әлеуметтік зерттеу әдістері;

- жүйені негіздеу өтініш бойынша орта білім дамыту әдістері әлеуметтік зерттеулер;

- білім беруде әлеуметтік зерттеу әдістерін қолдануға ықпал ететін оқу процесін ұйымдастыру бойынша мұғалімдерге практикалық ұсыныстар ұсыну.

Орта білім беру жүйесіне әлеуметтік зерттеу әдістерін енгізу – білім алушылардың тек пәндік білімін ғана емес, сонымен қатар күрделі және жылдам өзгеретін әлемде өмір сүруге қажетті тұлғалық қасиеттерді дамытуға мүмкіндік беретін стратегиялық маңызды бағыт. Бұл әдістер оқу үдерісін байытып қана қоймай, оны мазмұнды, қызықты және тәжірибеге бағытталған етеді. Олар студентке білімді енжар тұтынушы емес, өз бетінше талдауға, қорытынды жасауға және шешімдерді ұсынуға қабілетті белсенді зерттеуші және оқу үдерісіне қатысушы болуға мүмкіндік береді.

Әдістемелік ұсынымдар өз көзқарастарын жаңартуға ұмтылатын мұғалімдерге қолдау көрсетуге, жұмыстың ғылыми-зерттеу түрлерін тәжірибеге енгізуге және заманауи, сыни ойлайтын және әлеуметтік жауапты түлектің дамуына жағдай жасауға арналған.

1. БІЛІМ БЕРУДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ МЕН ӘДІСНАМАСЫ

Әлеуметтік зерттеулер — әлеуметтануда қабылданған теориялар, әдістер және процедуралар негізінде жаңа ақпарат алуға және әлеуметтік өмірдің заңдылықтарын анықтауға бағытталған әлеуметтік объектілерді, қатынастарды және процестерді зерттеу.

Әлеуметтік зерттеу бір мақсатпен байланыстырылған логикалық дәйекті әдіснамалық, әдістемелік және ұйымдық-техникалық процедуралар процесі ретінде – зерттелетін әлеуметтік құбылыс туралы кейінгі өзгерістер немесе ағымдағы жағдайды сақтау үшін сенімді мәліметтер алу.

Әлеуметтанулық зерттеудің үш негізгі түрі бар: барлау (зерттеу, пилоттық), сипаттамалық және аналитикалық.

Барлау зерттеу – шектеулі мәселелерді шешуге мүмкіндік беретін социологиялық талдаудың ең қарапайым түрі. Негізінде бұл түрді пайдалану кезінде құралдар (әдістемелік құжаттар) сыналады: сауалнамалар, сауалнама парақтары, карточкалар, құжаттарды зерттеу және т.б.

Мұндай зерттеудің бағдарламасы құралдар сияқты жеңілдетілген. Зерттелетін популяциялар аз - 20-дан 100 адамға дейін. Барлау зерттеу, әдетте, мәселені терең зерттеудің алдында болады. Бұл процесс барысында мақсаттар, гипотезалар, міндеттер, сұрақтар және оларды тұжырымдау нақтыланады.

Сипаттамалық зерттеу – социологиялық талдаудың күрделі түрі. Ол зерттелетін әлеуметтік құбылыстың салыстырмалы түрде тұтас көрінісін қамтамасыз ететін эмпирикалық ақпаратты зерттеу үшін қолданылады. Талдау объектісі – үлкен әлеуметтік топ, мысалы, ірі кәсіпорынның жұмыс күші.

Сипаттамалық зерттеу эмпирикалық деректерді жинаудың бір немесе бірнеше әдістерін қолдануы мүмкін. Әдістерді біріктіру ақпараттың сенімділігі мен толықтығын арттырады, тереңірек қорытындылар жасауға және ұсыныстарды негіздеуге мүмкіндік береді.

Әлеуметтанулық зерттеудің ең күрделі түрі – аналитикалық зерттеу. Ол зерттелетін құбылыстың немесе процестің элементтерін сипаттап қана қоймайды, сонымен қатар оның негізінде жатқан себептерді анықтауға мүмкіндік береді. Ол белгілі бір құбылысты негіздейтін көптеген факторлардың жиынтығын зерттейді. Аналитикалық зерттеулер әдетте зерттелетін әлеуметтік құбылыстың немесе процестің кейбір элементтерін алдын ала түсінуді қамтамасыз ететін ақпарат жиналатын барлау және сипаттамалық зерттеулерді аяқтайды.

Эмиль Дюркгеймнің (1858–1917) ең тамаша жетістіктерінің бірі – ол әлеуметтануды академиялық пән ретінде институттандыру үшін дәйекті және өте табысты жұмыс жасады. Әлеуметтану пәнін тұжырымдауының дәлдігінде, әдістемесінің жаңашылдығында және социологиялық мектеп құру қабілетінде Дюркгеймге тең келер ешкім жоқ. Оның есімі осы ғылыммен мәңгілік байланыста болады. Дегенмен, Дюркгеймнің құқық әлеуметтануының өкілдеріне оның теориялық есептеулеріне белсенді түрде сүйенуіне мүмкіндік

берген құқықты социологиялық зерттеуге баға жетпес үлес қосқанын көпшілік ұмытады.

Эмиль Дюркгеймнің теориялық концепцияларындағы құқық мәселелеріне көшпес бұрын оның түйінді ойларына аз-кем тоқталайық. 1830 жылдары қоғам туралы позитивті ғылымды білдіретін әлеуметтану терминін алғаш рет енгізген Огюст Конттың және немістің «адамгершілік туралы позитивті ғылымы», ең алдымен Вильгельм Вундт пен оның этикасының [25] еңбектерінің әсерінен Дюркгейм әлеуметтану туралы өзінің көзқарасын әлеуметтік фактілерді ғылыми зерттеу [27] ретінде әзірлейді және ұсынады. Әлеуметтік факт, Дюркгейм бойынша, оның социологиялық теориясының іргелі тұжырымдамасы болып табылады. Дюркгейм әлеуметтік фактіні жеке адамның қалауы мен қалауына қарамастан, жеке тұлғаның үстінен билік ететін және оған міндетті болатын мінез-құлық, ойлау немесе сезімнің сыртқы, тікелей немесе жалғасатын түрі ретінде анықтады.

Дюркгейм әлеуметтік фактілер жеке адамдардан тәуелсіз өмір сүреді және қоғамда объективті өмір сүреді деп тұжырымдады. Олар адамдардың мінез-құлқын реттейтін және қоғамдық өмірдің негізін құрайтын ұжымдық нормаларды, құндылықтарды, әдет-ғұрыптар мен институттарды білдіреді. Әлеуметтік фактілер индивидтерге әлеуметтену және әлеуметтік бақылау механизмдері арқылы әсер етеді.

Дюркгейм үшін әлеуметтік фактілер объективті және жеке адамдарға сыртқы болды. Ол қоғамда кең таралуына байланысты күш пен беделге ие болатын ұжымдық өкілдіктер түрінде көрінеді деп есептеді. Әлеуметтік фактілер жеке адамдардың санасында ғана өмір сүрмейді, ол сыртқы дүниеде ұжымдық іс-әрекеттер мен әлеуметтік институттар арқылы көрінеді және жүзеге асады. «Әлеуметтік факт дегеніміз – белгіленген немесе жоқ, жеке адамға сыртқы күш көрсетуге қабілетті кез келген іс-әрекет тәсілі немесе басқаша айтқанда: белгілі бір қоғамның бүкіл аумағында кең таралған, сонымен бірге оның жеке көріністеріне тәуелсіз өз өміріне ие» [26: 421 б.].

Социологиялық зерттеулерде үш негізгі кезеңді бөліп көрсетуге болады: 1) зерттеу бағдарламасы мен әдістерін жасау; 2) эмпирикалық зерттеулер жүргізу; 3) деректерді өңдеу және талдау, қорытынды жасау, есеп дайындау.

Әлеуметтану әдістемесі әлеуметтік шындықты түсінудің негізі ретінде.

Әлеуметтанулық зерттеудің әдіснамалық аспектілері туралы айтқанда, әдіснаманың не екенін нақты түсіну қажет. «Методология» термині гректің *metodos* – тану тәсілі және *logos* – оқыту, сөзінен шыққан. Бұл терминнің үш негізгі түсіндірмесі бар:

- *Наука о способе познания.*
- *Система наиболее общих принципов, положений и методов, составляющих основу данной науки.*
- *Совокупность приемов исследования, применяемых в данной науке.*

[11].

Әлеуметтанудың әдістемесі туралы айтқанда, біз көрсетілген мағыналардың екіншісінде «методология» терминін қолданамыз. Әлеуметтанулық зерттеу әдістемесіне қатысты оны ұйымдастыру мен жүзеге асырудың әдіснамалық аспектілеріне жақын «әдіснама» ұғымының үшінші мағынасын қолдануға болады.

Әдістемені зерттеу идеяларын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін белгілі бір қағидалар мен тәсілдер жиынтығы ретінде қарастыруға болады. Әдістеменің құрылымына бірнеше негізгі компоненттер кіреді: принциптер, әдістер, теориялар, концепциялар, танымның нормалары мен әдістері. Әлеуметтанулық зерттеудің әдіснамасы туралы айтатын болсақ, онда әдістер, нормалар және әдістер сияқты компоненттер оның әдіснамалық және аспаптық құрамдас бөліктеріне жіктеледі. Тиісінше, оның басқа компоненттерімен танысу маңызды. Сонымен, принциптер.

Принцип, в переводе с латинского, означает основу, начало. Наиболее часто под принципом понимают основное, исходное положение какой-либо теории, учения.

Әлеуметтанулық зерттеу арқылы әлеуметтанулық танымның әдіснамасы жағдайында зерттеу әдістемесінің негізін құрайтын танымдық іс-әрекеттің принциптерін түсіну маңызды. Таным принципі – «танымдық процеске белгілі бір бағыт беретін, ақиқатқа қарай қозғалыс жолын көрсететін тарихи қалыптасқан, жалпыланған талап...» [13].

Принципы познания – это подход исследователя к тому, что требует изучения, понимания, анализа.

Яғни, принцип – социологиялық білімдегі бастапқы нүкте, зерттеу жұмысының бүкіл желісін құрайтын тәсіл. Таным принциптерінің өзі көптеген зерттеулер мен танымдық әрекеттердің нәтижесі болып табылады.

Сонымен бірге әр дәуір алдыңғы дәуірлермен әдістемелік сабақтастықты сақтай отырып, өзіндік ұстанымдарын туғызып, пайдаланады. Міне, сондықтан да әмбебап принциптер (мысалы, объективтілік) және белгілі бір уақытта өзекті (мысалы, ұтымдылық) туралы нақтылар туралы айтуға болады. Мысалы:

«Эпоха индустриального развития обеспечила господство принципа детерминизма, ориентировала возникающий разум рассматривать познаваемое через призму машины, механизма, устройства. Королем принципов познания стал рационализм, который диктовался всем технико-технологическим содержанием эпохи. Научно-техническая революция, начавшаяся с 50-х годов XX века... характеризуется мощными тектоническими сдвигами в принципах познания. На смену жесткому детерминизму эпохи индустриализации пришли вероятностный, стохастический, системный подходы»

Ситуационный анализ, или Анатомия кейс-метода / под ред. Сурмина Ю. П. – Киев: Центр инноваций и развития, 2002. – С. 20

Әдістеменің құрылымдық элементі ретінде таным принциптері зерттеу қызметін реттеуді қамтамасыз етеді. Олар білімнің барлық элементтері мен сатыларын байланыстыратын өзіндік «интеллектуалдық жіп» ретінде әрекет етеді. Әдістеменің тағы бір іргелі элементі – теориялар. Олар зерттеуші ғылыми зерттеу барысында сүйенетін кейбір үлгілерді білдіреді.

Ғылыми теориялар объектілердің даму заңдылықтарын, заңдылықтарын және тенденцияларын көрсететін идеалдандырылған білімді білдіреді. Бұл білімдер жинақталғанда зерттеу объектілерінің тұтастығы мен жүйелілігін білдіретін абстрактілі ұғымдарға негізделген.

Әдістемені мазмұнды түсіну оның зерттеу пәнінің теориялық және ізденіс функциясын жүзеге асыруына негізделген. Кез келген білімнің теориялық жүйесі белгілі бір пәндік саланы сипаттап, түсіндіріп қана қоймай, сонымен қатар жаңа білімді іздеу құралы болғандықтан мағыналы болады.

Социология мен социологиялық зерттеулердің әдіснамасы басқа ғылымдардан ажырамайтынын да ескеру керек. Міне, сондықтан қоғамды ғылыми танымның әртүрлі салаларынан білу әлеуметтану қызметінің табыстылығының қажетті шарты болып табылады.

Белгілі бір дәрежеде бұл байланыс әдістеме деңгейлерінен көрінеді. Сонымен, әлеуметтану әдістемесінде келесі деңгейлер бөлінеді:

•Әлеуметтанулық білімнің философиялық негіздерін талдау әдіснаманың ең жоғары теориялық деңгейін білдіреді. Ол теориялық және эмпирикалық социологиялық білімді ұйымдастырудың, дамытудың және бағалаудың принциптері мен әдістерінің жиынтығын қамтитын социологиялық білімнің ерекше саласын құрайды. Бұл деңгей уақыт өте келе өзгеруі мүмкін жалпы ғылыми талаптарға сәйкестікті талап етеді. Мысалы, классикалық әлеуметтануда зерттеу объектісі зерттеушіден тәуелсіз берілген деп қарастырылды. Қазіргі ғылымда алынған нәтижеге зерттеушінің, оның тұжырымдамалық тәсілінің, зерттеу құралдарының әсер ету фактісі танылады.

•Теориялық социологиялық білім мәселелерін талдау. Бұл деңгейді әлеуметтанудың жалпы әдістемесі алады. Мұнда социологиялық теорияның эвристикалық қызметі көрінеді. Бұл деңгейдегі әдіснаманың мысалы ретінде неміс әлеуметтанушысы Р.Дарендорфтың (1929-2009) әлеуметтік процестерге конфликттік көзқарасын немесе американдық әлеуметтанушы Т.Парсонстың (1902-1979) құрылымдық-функционалдық әдістемесін келтіруге болады. Әңгіме қоғамды ерекше түрде түсіндіретін жеткілікті үлкен, жүйелі теориялар мен концепциялар және оны зерттеудегі әлеуметтанудың екпіні туралы болып отыр. Бұл теориялық әлеуметтанудың белгілі бір «тұғырлары» болып табылады, олардың негізінде зерттеу қорытындыларының барлық жиынтығы құрылады.

•Эмпирикалық зерттеу мәселелерін талдау шын мәнінде социологиялық зерттеулердің әдістемесі болып табылады және оның мазмұны ретінде оны жүзеге асырудың нормалары, реттеушілері мен принциптері жүйесі бар. Әлеуметтанулық білімнің бір түрі ретінде социологиялық зерттеу әдістемесі теория мен эмпиризмге тәуелсіз, бірақ әлеуметтанушы қызметінің бағыты ретінде олардың даму міндеттеріне бағынады. Сонымен бірге социологиялық білімді жүйелеу және реттеу қажеттіліктерінен туындай отырып, социологиялық

зерттеу тәжірибесінің және әлеуметтанушының ғылыми қызметінің басқа да түрлерінің жалпыламасы бола отырып, социологиялық зерттеу әдістемесі әлеуметтанудағы когнитивтік жағдайдың ерекшеліктеріне қатысты философиялық және жалпы ғылыми әдіснаманы нақтылау қызметін атқарады.

• Жалпы зерттеуді ұйымдастырудың процедураларын, әдістерін және құралдарын әдістемелік талдау (төменде егжей-тегжейлі талқыланады).

• **Әлеуметтанулық зерттеулердің практикалық және пәнаралық контексі**, бір жағынан, әртүрлі ғылымдардың өзара әрекеттесуінен, екінші жағынан, олардың арасындағы нақты айырмашылықтардың қажеттілігінен тұрады. Социологиялық зерттеулердің практикалық бағыттылығы оны ұйымдастыру мен жүзеге асырудың әдіснамалық негіздерін елемеуге болмайтынын атап өту маңызды.

Осылайша, «әдіснама» ұғымы ұжымдық және бірнеше аспектілері бар. Жалпы ғылыми әдістеме – қоғамдық құбылыстарды зерттеудің ең жалпы тәсілдерін табу құралы. Жалпы әлеуметтанулық әдіснама нақты әлеуметтанулық теорияларды олардың фактілік негізбен байланысында әзірлеудің іргелі принциптеріне қатысты басшылықты қамтамасыз етеді. Арнайы әлеуметтанулық теориялар берілген пәндік саланы зерттеуге жетекшілік ететін арнайы әдістемелік функцияларды орындайды.

Социологиялық зерттеулердегі әлеуметтанудың пәні мен категориялары.

Әлеуметтану зерттеулерін жүргізудің әдіснамалық аспектілері мәселесі әлеуметтану пәні мен категорияларын талдаумен байланысты.

Белгілі болғандай, әлеуметтанудың пәні - әлеуметтік қауымдастықтар, олардың қалыптасу, даму және қызмет ету процестері, сондай-ақ оларды ұйымдастыру формалары: әлеуметтік жүйелер, әлеуметтік құрылымдар, әлеуметтік институттар және т.б. Бұл әлеуметтану пәні туралы жеткілікті дәстүрлі және қалыптасқан идея.

Осымен қатар әлеуметтану пәнін логикалық-әдістемелік тұрғыдан қарастыруға болады [14]. Осы ұстанымға сүйене отырып, социологиялық зерттеулерде әлеуметтану пәні 2 түрдегі ұғымдармен беріледі: айнымалы емес және ауыспалы.

Айнымалы емес («сапалық») ұғымдар зерттелетін әлеуметтік шындық саласын анықтайды. Олардың таңдауы социологияның онтологиялық мәселелерін шешумен байланысты.

Айнымалылар («сандық») ұғымдар мүмкін болатын өлшеу процедураларының түрін, зерттеу нәтижелерін ұсыну және талдау әдістерін анықтайды. Сонымен айнымалы емес ұғымдар зерттеу объектілерінің түрін, ал айнымалылар олардың қасиеттерін сипаттайды.

Әлеуметтанудың пәні әлеуметтанудың жалпы ғылыми ұғымдық және категориялық аппаратымен де, категориялық аппаратымен де тығыз байланысты екенін атап өтуге болады. Осыған байланысты ғалымдар (мысалы, В.Ядов) әлеуметтану пәні туралы оның қазіргі даму деңгейіне барынша сәйкес келетін әлеуметтанудың негізгі ұғымдары мен категорияларының призмасы арқылы ғана айту керек деп есептейді. Оның үстіне, кейбір авторлар ұғымдар мен

категориялар «анықталатын объектілердің негізгі айрықша белгілерін өз бойында шоғырландырады. Олар адам іс-әрекетінде маңызды әдістемелік рөл атқарады: олар бізге заттардың мәнін «түсінуге» мүмкіндік береді...» [15] деп есептейді (бұл пікірмен келіспеу қиын). Біздің ойымызша, бұл да жаңа күйлерді көрсететін жаңа категориялар мен ұғымдардың пайда болуымен байланысты. Әлеуметтік шындықтың қасиеттері. Ең жалпы мағынада

категория – это общее фундаментальное понятие, отражающее наиболее существенные, закономерные связи и отношения реальной действительности и познания.

Әлеуметтану 5 категориямен жұмыс істейді:

- әлеуметтік-философиялық сипаттағы категориялар (сана, негіз, субъективті, объективті және т.б.);
- жалпы социологиялық категориялар (қоғам, әлеуметтік құрылым, өмір салты және т.б.);
- арнайы социологиялық категориялар (әлеуметтік нормалар, әлеуметтік институттар, әлеуметтік белсенділік, әлеуметтік өзара әрекет);
- әлеуметтік ғылым категориялары (демократия, мемлекет, тұлға);
- жалпы ғылыми категориялар (проблема, мақсаттар, міндеттер, гипотезалар).

Әлеуметтанулық зерттеулерде біз әлеуметтанудың басқа ғылымдармен пәнаралық байланысын және оларды сауатты меңгеру қажеттілігін тағы бір рет көрсететін барлық түрдегі категориялармен жұмыс жасаймыз.

Қорытындылай келе, әлеуметтанудың пәндік саласы әлеуметтанулық зерттеу қолданылатын саланы, ал «қызмет ететін» «қаңқаны» белгілейтінін, ал категориялық аппарат бұл процесті нақты теориялық мазмұнмен толтыратынын атап өтеміз.

Әлеуметтанулық білімнің дамуының қазіргі тенденциялары контекстіндегі социологиялық зерттеулердің әдіснамалық мәселелері.

Социологиялық зерттеу жүргізу барысында әлеуметтанушы бірқатар қиындықтарға тап болуы мүмкін. Тәжірибе көрсеткендей, әлеуметтанулық зерттеудің әдіснамалық мәселелері бірқатар факторларға байланысты:

- қолданылатын әдістердің бірегейлігі;
- сәйкес теориялық ұғымдарды, талдау және синтез құралдарын пайдалану қажеттілігі;
- эмпирикалық деректер мен қорытындыларды міндетті концептуализациялау.

Бұл әлеуметтанулық зерттеулердің сапалы жүргізілуі үшін әдістемелік мәселелерді шешудің принципті маңызды екенін білдіреді. Зерттеуді нақты әдіснамалық желіге сәйкес құрылымдау және ең басында зерттеудің бастапқы теориядан теориялық жалпылаулар мен қорытындыларға дейінгі бүкіл жолын бір бағытта жазып, ой елегінен өткізу маңызды.

Әлеуметтану дамуының қазіргі заманғы тенденциялары әлеуметтанулық зерттеулердің әдіснамасы мәселелерінде де көрініс таба алатынын айта кеткен жөн. Мысалы, социологиялық білімдегі теориялық, концептуалды плюрализм позитивті тенденция ретінде зерттеу әдістемесін басқатырғыш принцип бойынша құруға ұмтылу салдарынан сапалы зерттеулерге кедергі болуы мүмкін: барлық жерден аздап алу.

Осымен қатар әдіснамалық тұрғыдан алғанда әлеуметтанудың практикалық бағыттылығы пәнаралық байланыстың нығаюына әкеліп соғады, әлеуметтанулық зерттеу процесінде жалпы ғылыми ұғымдар мен әдістердің маңызы артады. Әлеуметтанудың пәнаралық байланыстардың жалпы контекстіне енуіне байланысты басқа ғылымдар үшін әлеуметтанудың әдіснамалық рөлі артып, әлеуметтану пәні мен оның әдістемелік жабдықталуы байып келеді. Дегенмен, социологиялық зерттеулерді жүргізу кезінде оның пәндік саласын әлеуметтану шеңберінде сақтау негізгі болып табылады.

Дағдарыс қоғамындағы әдіснамалардың практикалық дамуын да айта кеткен жөн. Қоғам өзгерген, тұрақсыз болған кезде оны зерттеудің арнайы әдістемесі қажет. Әлеуметтанулық зерттеулер басқа, тұрақты қоғамдардың тәжірибесін көшіріп қана қоймай, қоғам жағдайының, ондағы үлкен және кіші топтардың, жеке адамдардың және өзіміздің ерекше табиғатын түсінуге мүмкіндік беретін әдістемені ұсынуға мүмкіндік беретін әдіснамалық негізде құрылуы керек.

Социологиялық әдіс: мәні мен қалыптасу тарихы.

Б.Бэкон әдісті ғылымның өзіндік архитектурасы деп есептеді [16]. Әдістеменің негізгі мақсаты – сенімді білім алу. Ол шындықты түсіну құралы ретінде әрекет етеді.

Әдістемеден айырмашылығы, социологиялық зерттеудің әдістері мен процедуралары қолда бар ақпаратты жинау, өңдеу және талдаудың азды-көпті формальды ережелер жүйесін білдіреді. Дегенмен, олар социологиялық зерттеулердің әдіснамалық негіздерімен тығыз байланысты. Сондықтан әдіс ұғымын екі жағынан қарастырамыз: социологиялық әдіс, тану тәсілі және социологиядағы әдіс ретінде.

«Социологиялық әдіс» ұғымы ұжымдық болып табылады және социологиялық зерттеу процесінде жүзеге асырылатын және социологиялық білім саласының кеңеюі мен тереңдеуіне әкелетін социологтың негізгі онтологиялық және әдіснамалық принциптерін сипаттайды [17].

Социологиялық әдістің дамуында 4 кезеңді бөліп көрсетуге болады:

1. Әлеуметтану өз пәнін іздестірген кезеңде (19–20 ғғ.) осы ғылымға ғана тән және әлеуметтік құбылыстардың онтологиялық бірегейлігімен шартталған танудың нақты тәсілі ретінде социологиялық әдісті ашу мүмкіндігі туралы сенім кең тарады. Бүкіл 19 ғасырда әлеуметтану өзінің дамуында алда тұрған ғылымдардың әдістеріне (физика, биология, химия, т.б.) назар аударды. Бұл әдістерді қолдану барысында әлеуметтанудың әдіснамалық негізінің оның танымдық принциптері мен практикалық міндеттеріне сәйкессіздігі анықталды және бұл өз әдістемесін одан әрі іздеуге түрткі болды. Бұл ізденістегі ең тиімді талпыныстар Э.Дюркгеймге (1858–1917) тиесілі (әлеуметтік фактінің табиғатын

талдау, социологиялық реализм принципі); Неміс әлеуметтанушысы М.Вебер (1864–1920) (нақты және идеалды типтер әдістемесінің дамуы); «әлеуметтануды түсіну» өкілдері (В.Дильтей (1833–1911), К. Кули (1854–1929) және т.б. – әлеуметтік түсіну процесін талдау және т.б.).

2. 20 ғасырдың басында ғылымның дамуы ретінде. Ғалымдар әрбір ғылым өзінің дамуында арнайы, нақты ғылыми әдістердің жиынтығына сүйене отырып, қозғалады, олардың пайда болуы мен жетілдірілуі ғылыми зерттеулер жүйесінің дамуымен, ғылыми пән функцияларының өзгеруімен және оның жетілу дәрежесімен шартталған деген қорытындыға келді. Қоғамдық ғылымдар шеңберінде де, олардың басқа ғылымдармен қарым-қатынасында да бұл кезеңде білім әдістерінің үздіксіз, белсенді алмасуы жүреді.

3. 20 ғасырдың ортасында теориялық әлеуметтану дамып, оның эмпирикалық-эксперименттік базасы нығайып, басқа ғылымдармен өнімді байланыстар (соның ішінде әдістер мен теориялық модельдер алмасу) нығая түскен сайын, нақты пәндік салаларға қатысты әртүрлі жалпы теориялық және арнайы ғылыми ережелердің ғылымда әдіснамалық мәні бар екені барған сайын айқын бола бастады. Осы кезеңде кез келген әдістің тиімділігі оның қолдану саласына сәйкес келетін пәндік теориямен (немесе теориялар жиынтығымен) негізделетіндігі дәлелденді. Арнайы ғылыми әдістер енді ғылыми қызметтің таза практикалық құрамдас бөліктері ретінде түсінілмейді. Ғылымда теория-әдіс қатынасының өзаралық принципі бекітілді. Нәтижесінде жаңа зерттеу әдістерінің теориялық даму мүмкіндігі пайда болды, ғылыми әдіснама бағдарламасы практикалық мәнге ие болды және зерттеу процесіндегі теория мен әдістің өзара байланысы ғылым логикасы сияқты пәннің пәніне айналды.

4. Қазіргі уақытта әлеуметтанулық білімнің табысты болуы үшін әдіснамалық, теориялық және эмпирикалық білімдердің үздіксіз өзара әрекеттесуін қолдаудың принципті маңызы бар екені жалпыға мәлім. Әлеуметтанулық зерттеу процесінде білімнің осы үш түрі өзара тәуелді түрде дамып, социологиялық әдіс күрделілік пен тұтастыққа тән белгілерге ие болады. Осылайша, әлеуметтанудағы таным мен әлеуметтік шындықты зерттеуге деген көзқарастың өзі уақыт өте өзгеріп, бұл процеске ғылыми дәуірлердің ерекшелігін берді. Бұл факт жалпы көзқарасты, «Қалай?» Деген сұраққа жауап беретінін түсіну үшін маңызды. әлеуметтанулық білімде түбегейлі маңызды. Міне, сондықтан социологиялық зерттеуді дайындаған кезде танымға көзқарасты таңдау өте маңызды. Өйткені, бұл тәсіл әлеуметтанулық зерттеулердің сапасын қамтамасыз етуге арналған әдіснамалық элементтерге де әсер етеді.

Социологиялық зерттеу әдістері— мәліметтерді жинаудың, өңдеудің немесе талдаудың негізгі әдісі. Техника – белгілі бір әдісті тиімді қолданудың арнайы әдістерінің жиынтығы. Әдістеме – берілген әдіспен байланысты техникалық әдістердің жиынтығын, оның ішінде нақты операцияларды, олардың реттілігін және өзара байланысын білдіретін ұғым. Процедура - бұл барлық операциялардың тізбегі, әрекеттердің жалпы жүйесі және зерттеуді ұйымдастыру әдісі.

Әлеуметтік эмпирикалық зерттеулерде қолданылатын негізгі әдістерге мыналар жатады:

- Бақылау (қосу және өшіру)
- Эксперимент
- Құжаттарды талдау (сыртқы және ішкі талдау)
- Сауалнама (ауызша және жазбаша)
- Сұхбаттар (құжаттық және пікір сұхбаттары, еркін және стандартталған, қарқынды және бағытталған)

Сауалнамалық сауалнамалар (жаппай және мамандандырылған)

Әлеуметтанулық зерттеу – бұл теориялық және эмпирикалық процедуралар жүйесі.

Зерттеу мақсаттары үшін социологиялық зерттеулер іргелі және қолданбалы болып бөлінеді. Іргелілері әлеуметтік тенденцияларды, даму заңдылықтарын белгілеуге және талдауға бағытталған және қоғамның күрделі мәселелерін шешумен байланысты. Қолданбалылары нақты объектілерді зерттеуге және нақты әлеуметтік мәселелерді шешуге бағытталған.

Ұзақтығы бойынша

- Ұзақ мерзімді – 3 жылдан және одан да көп;
- Орта мерзімді – 6 айдан 3 жылға дейін;
- Қысқа мерзімді – 2 айдан 6 айға дейін;
- Экспресс зерттеулер – 1-2 аптадан 1-2 айға дейін

Талдау тереңдігі бойынша

• **Барлау-зерттеу**– параметрлері бойынша ең қарапайым және қарапайым есептерді шешеді. Олар зерттеу мәселесі, объектісі немесе пәні аз зерттелген немесе мүлдем зерттелмеген жағдайда қолданылады. Олар шағын популяцияларды қамтиды және жеңілдетілген бағдарлама мен құралдарға ие. Көбінесе олар зерттеу объектісі мен пәні туралы ақпарат жинауға, гипотезаларды нақтылауға және т.б. назар аудара отырып, неғұрлым тереңірек ауқымды зерттеудің алдын ала кезеңі ретінде пайдаланылады. Зерттеудің бұл түрі барлау деп те аталады. Барлау зерттеулері нүктелік, қайталанатын және панельдік болып бөлінеді. Нүктелік сипаттамалық зерттеу ең қысқа мерзімде берілген сәтте зерттелетін объектінің жағдайы туралы ақпарат алу үшін бір рет жүргізіледі. Қайталанатын зерттеу зерттелетін объектінің өзгеру динамикасын анықтау үшін бірнеше рет зерттелуімен ерекшеленеді.

• **Сипаттамалық зерттеулер**– зерттелетін пәндердің салыстырмалы түрде тұтас көрінісін жасауға арналған құбылыстар, процестер. Олар нақты, егжей-тегжейлі құралдар жиынтығын пайдалана отырып, толық бағдарламаға сәйкес жүзеге асырылады, негізінен талдау объектісі белгілі бір әлеуметтік, кәсіби және демографиялық сипаттамалары бар салыстырмалы түрде үлкен адамдар қауымдастығы болып табылады. Құрылымы бойынша процедуралар жиынтығы барлау зерттеулеріне қарағанда айтарлықтай күрделірек.

• **Аналитикалық**– сипаттамада ғана емес әлеуметтік құбылыстар және олардың құрамдас бөліктері, сонымен қатар олардың пайда болу себептерін, қызмет ету механизмдерін анықтау және оларды қамтамасыз ететін факторларды

анықтау. Аналитикалық социологиялық зерттеуді дайындау айтарлықтай күш-жігерді, зерттеушінің кәсіби шеберлігін – аналитикалық қабілеттерді, күрделі социологиялық ақпаратты интерпретациялау және талдау, салмақты қорытындылар жасау қабілетін талап етеді.

Әлеуметтік зерттеу – адам өмірінің сан алуан аспектілерін қамтитын әлеуметтік әлемді жүйелі түрде зерттеу процесі: мінез-құлық, қарым-қатынастар, институттар, проблемалар және тенденциялар. Орта білім беру жүйесіне әлеуметтік зерттеу әдістерін енгізу оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын, ғылыми және аналитикалық дағдыларын дамытуға көмектеседі, қоғам өміріне белсенді қатысуға ықпал етеді. Бұл әдістерді жаһандық әлеуметтік құбылыстарды да, мектеп қауымдастығына қатысты жергілікті мәселелерді де терең зерттеу үшін пайдалануға болады.

Бұл әдістемелік нұсқаулардың мақсаты – мұғалімдер мен оқушыларға мектеп бағдарламасы аясында әлеуметтік зерттеу әдістерін қолдану туралы практикалық ақпарат беру.

Әлеуметтік зерттеулер қоғамдағы әлеуметтік құбылыстар мен процестерді зерттеудің маңызды құралы болып табылады. Бұл зерттеулер білім беруді дамытуда шешуші рөл атқарады, өйткені олар әлеуметтік өмірдегі проблемалар мен тенденцияларды талдауға көмектесіп қана қоймай, сонымен қатар оқу тәжірибесіне әсер етеді, студенттерді қоғамға белсенді қатысуға дайындауға көмектеседі. Білім беру жүйесінде әлеуметтік пәндер мектеп оқушыларының сыни ойлауын, ақпаратпен жұмыс істеу және әлеуметтік мәселелерді талдау дағдыларын дамытуға көмектеседі.

1. Білім беру контекстіндегі әлеуметтік зерттеулерді түсіну

Әлеуметтік зерттеулер – әлеуметтік құбылыстарды талдаудың әртүрлі әдістерін қолданатын пәнаралық ғылым саласы. Олар адамдардың әлеуметтік мінез-құлқын, әлеуметтік құрылымдарды, институттарды, сонымен қатар әртүрлі факторлардың (экономикалық, саяси, мәдени) әлеуметтік процестерге әсерін зерттеуді қамтиды. Мектептегі білім беру жағдайында қоғамтану әлеуметтік ғылымдарды теориялық тұрғыдан меңгеруді де, әлеуметтік әлемді зерттеуге бағытталған оқушылардың практикалық іс-әрекетін де қамтиды.

Әлеуметтік зерттеу әдістерін қоғамның көптеген аспектілерін, мысалы, демографиялық өзгерістерді, көші-қон процестерін, мәдениетаралық айырмашылықтарды, қоршаған ортаны қорғау мәселелерін, білім берудің рөлін және басқаларын зерттеу үшін қолдануға болады. Білім беру жүйесіндегі әлеуметтік зерттеулер тек білім берумен шектеліп қалмай, мектеп оқушыларының бойында деректерді өз бетінше жинау және талдау дағдыларын, жинақталған ақпарат негізінде сыни тұрғыдан ойлау және қорытынды жасай білу дағдыларын қалыптастыруы маңызды.

2. Әлеуметтік зерттеулердің оқу-тәрбие үрдісіндегі рөлі

Әлеуметтік зерттеулер білім беру жүйесінде бірнеше маңызды рөл атқарады:

- **Сыни тұрғыдан ойлауды дамыту.** Әлеуметтік зерттеулер ақпаратты талдау, синтездеу және бағалау дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Студенттер гипотеза құруды, зерттеу жүргізуді, жиналған мәліметтерді талдауды және

қорытынды жасауды үйренеді. Бұл дағдылар табысты оқу үшін, сондай-ақ ақпарат өмірлік маңызды ресурсқа айналып жатқан қазіргі қоғамдағы өмір үшін өте қажет.

• **Әлеуметтік шындықты білу.** Әлеуметтік зерттеулер білім алушыларға қоғамда болып жатқан әлеуметтік процестерді жақсы түсінуге көмектеседі. Бұл олардың теңдік, әділдік, адам құқықтары, мәдени әртүрлілік, экология және т.б. мәселелерге саналы көзқарасын дамытуға көмектеседі. Осы мәселелерді білу мектеп оқушыларының әлеуметтік жауапкершілігі мен азаматтық санасын дамытуға көмектеседі.

• **Қоғамға белсенді қатысуға дайындау.** Әлеуметтік зерттеулер білім алушыларға әртүрлі әлеуметтік институттардың қалай жұмыс істейтінін, қоғамда өзгерістердің қалай болатынын және олардың өз өмірлеріне қалай әсер ететінін түсінуге көмектеседі. Бұл білім қоғамдық процестерге әсер ете алатын, әлеуметтік мәселелерді шешуге қатыса алатын белсенді азамат болу үшін қажет.

• **Ғылыми зерттеулерге қатысу.** Мектеп жағдайындағы әлеуметтік зерттеулер оқушылардың зерттеу процесін түсінуге көмектесе отырып, олардың ғылыми дағдыларын дамытады. Бұл мәліметтерді жинау мен талдауды ғана емес, сонымен қатар теориялық тұжырымдамалармен жұмыс істеуді, эксперименттер жүргізуді, статистикалық әдістерді қолдануды және т.б. Бұл жалпы ғылымға деген қызығушылық пен ғылыми көзқарастың дамуына ықпал етеді.

3. Мектептегі әлеуметтік зерттеу әдістері

Мектептердегі әлеуметтік зерттеулерді оқушыларға әлеуметтік құбылыстарды әртүрлі қырынан зерттеуге көмектесетін әртүрлі әдістерді қолдану арқылы жүргізуге болады. Әдістер екі негізгі түрге бөлінеді: сапалық және сандық.

• Сапалық әдістер:

1. **Сұхбат.** Белгілі бір тақырып бойынша адамдардың пікірлерін, көзқарастарын және тәжірибесін терең түсінуге мүмкіндік беретін кең таралған әдістердің бірі. Бұл құрылымдық сұхбаттар (алдын ала дайындалған сұрақтары бар) немесе респонденттің пікірін еркін зерттеуге мүмкіндік беретін құрылымдалмаған сұхбаттар болуы мүмкін.

2. **Фокус-топтар.** Фокус-топтар әртүрлі тақырыптарды немесе мәселелерді талқылайды, бұл зерттеушіге көптеген перспективаларды анықтауға және талқыланатын мәселе бойынша адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасын бағалауға мүмкіндік береді.

3. **Бақылау.** Бұл зерттеушінің әлеуметтік жағдайларда қалай әрекет ететінін түсіну үшін адамдардың табиғи ортадағы мінез-құлқын бақылайтын әдіс.

4. **Құжаттарды талдау.** Қоғамдық құбылыстар мен процестерді тарихи контекст призмасы арқылы түсінуге көмектесетін мәтіндік немесе басқа да материалдық дереккөздерді (мысалы, құжаттар, газеттер, баяндамалар, саяси бағдарламалар және т.б.) зерттеуге негізделген әдіс.

• Сандық әдістер:

1. Сауалнамалар мен сауалнамалар. Бұл әдіс көптеген адамдардан мәліметтер жинауға және оны статистикалық әдістер арқылы өңдеуге мүмкіндік береді. Мектепте бұл студенттер әртүрлі әлеуметтік мәселелер бойынша пікірлерді зерттеу үшін әзірлейтін сауалнамалар болуы мүмкін.

2. Мазмұнды талдау. Мәтіндердің, суреттердің, бейнелердің немесе басқа материалдардың мазмұнын зерттеуге мүмкіндік беретін әдіс. Бұл бұқаралық ақпарат құралдарында, әдебиеттерде немесе Интернетте әлеуметтік мәселелер мен идеялардың қалай көрініс тапқанын зерттеу үшін пайдалы (3-қосымша).

3. Эксперименттер. Эксперименттер бір фактордың (мысалы, әлеуметтік жағдайлар) өзгеруі адамдардың мінез-құлқына қалай әсер ететінін зерттеуге мүмкіндік береді. Эксперименттік зерттеулер сыныптардағы немесе мектеп топтарындағы мінез-құлықты зерттеу үшін пайдалы болуы мүмкін.

4. Әлеуметтік зерттеулерді оқу үрдісінде қолдану

Әлеуметтік зерттеулерді мектеп бағдарламасының әртүрлі пәндерімен біріктіруге болады, бұл оқытудың пәнаралық көзқарасын дамытуға ықпал етеді.

- **Әлеуметтік ғылым.** Осы тақырып аясында қылмыс, жұмыссыздық, кедейлік, теңсіздік және т.б. сияқты әлеуметтік мәселелер бойынша зерттеулер жүргізуге болады. Студенттер сыныптастары арасында сауалнама жүргізе алады, статистикалық мәліметтерді талдай алады және осы мәселелерді шешу үшін өз ұсыныстарын әзірлей алады.

- **Әңгіме.** Әлеуметтік зерттеулер білім алушыларға тарихи оқиғаларды және олардың әлеуметтік құрылымдарға әсерін жақсырақ түсінуге көмектеседі. Мысалы, Қазан революциясының кеңестік жүйенің дамуына ықпалын зерттеу немесе 20 ғасырдағы Ресейдегі қоғамдық өзгерістерді талдау.

- **Әдебиет.** Орыс және шетел әдебиетінің шығармаларын оқу барысында мектеп оқушылары әртүрлі әлеуметтік құбылыстардың (мысалы, қоғамның таптық құрылымы, гендерлік рөлдер) шығармаларда қалай бейнеленетінін, әдебиеттің қоғамдық көңіл-күйге қалай әсер ететінін талдай алады.

- **География.** Географиялық зерттеулер, соның ішінде демографиялық зерттеулер білім алушыларға әлеуметтік факторлардың (мысалы, миграция, урбанизация) әлемнің географиялық бейнесіне қалай әсер ететінін зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуы туралы тұтас көзқарастың қалыптасуына ықпал етеді.

- **Жобалық жұмыс.** Әлеуметтік зерттеулер студенттердің зерттеу тақырыптарын әзірлейтін, деректерді жинайтын және талдайтын, содан кейін нәтижелерін сыныптастарына немесе мектеп конференцияларында ұсынатын жобалық жұмыс үшін негіз бола алады. Бұл зерттеу дағдыларын ғана емес, сонымен қатар презентация дағдыларын дамытады.

5. Мектептегі әлеуметтік зерттеулердің этикалық және әдістемелік аспектілері

Мектеп жүйесінде әлеуметтік зерттеулер жүргізу кезінде этикалық принциптерді сақтау маңызды. Бұған зерттеуге қатысушылардың құқықтарын құрметтеу, құпиялылық, ақпараттандырылған келісім және деректерді түсіндірудегі адалдық кіреді. Студенттер осы аспектілердің маңыздылығын түсініп, этикалық нормаларды бұзбайтын зерттеу жүргізуді үйренуі керек.

Сонымен қатар, әлеуметтік зерттеулерді жүргізудің әдіснамалық аспектілеріне назар аудару қажет. Бұл әдістерді дұрыс тандауды, ғылыми дереккөздерді пайдалануды және ғылыми стандарттар мен объективтілікке сәйкес деректерді жинауды қамтиды. Мұғалімдер мен мектептің ғылыми топтары зерттеулердің ғылыми стандарттарға сай болуын қамтамасыз етіп, студенттерді әртүрлі әдістерді өз бетінше қолдануға дайындауы керек.

6. Мектеп жүйесіндегі қоғамтану пәнінің пайдасы мен қиындықтары Артықшылықтары:

1. **Зерттеушілік дағдыларын дамыту.** Әлеуметтік зерттеулер білім алушыларға деректерді жинау, талдау және түсіндіру сияқты ғылыми дағдыларды дамытуға көмектеседі.

2. **Әлеуметтік мәселелерден хабардар болу.** Оқушылар әлеуметтік мәселелерді тереңірек түсініп, оларды шешудің маңыздылығын түсіне бастайды.

3. **Шынайы өмірге дайындық.** Зерттеу және талдау дағдылары білім алушыларға қазіргі қоғамдағы өмірге жақсы дайындалуға көмектеседі.

Қиындықтар:

1. **Ресурстардың жетіспеушілігі.** Кейбір мектептерде сапалы әлеуметтік зерттеулер жүргізу үшін ресурстар жетіспеуі мүмкін (мысалы, уақыттың, материалдардың немесе арнайы бағдарламаларға қолжетімділіктің болмауы).

2. **Мұғалімдер арасында дайындықтың болмауы.** Әлеуметтік зерттеулерді тиімді жүргізу үшін мұғалімдердің әлеуметтік ғылымдар мен ғылыми әдістемелер бойынша жеткілікті біліктілігі болуы қажет.

3. **Этикалық қиындықтар.** Әсіресе кәмелетке толмағандармен жұмыс істегенде этикалық нормалардың сақталуын қамтамасыз ету маңызды.

7. Қорытынды

Білім беру жүйесіндегі әлеуметтік зерттеулер студенттердің әлеуметтік шындықты зерттеуге ғылыми көзқарасын дамытуда маңызды рөл атқарады. Бұл зерттеулер білім алушыларға әлеуметтік мәселелерді түсінуге және қоғам үшін маңызды мәселелерді шешуге қатысуға көмектесіп қана қоймайды, сонымен қатар сыни ойлауды, ғылыми дағдыларды және азаматтық жауапкершілікті дамытады. Қоғамдық пәндерді мектеп тәжірибесіне енгізу әлеуметтік және саяси өмірдегі мәселелерді шешуге дайын саналы және белсенді азаматтарды қалыптастыруға көмектеседі.

Әрбір ғылымның өзіндік құралдары, әдістерінің жиынтығы болады, оның көмегімен зерттеу қызметі жүзеге асырылады және шындық ашылады. Нақты зерттеу әдістерінің жиынтығы әлеуметтану ғылымы мүмкіндік береді эмпирикалық деңгейде қоғамда болып жатқан процестерді қадағалау, яғни қолданбалы социологиялық зерттеулер жүргізу – бір мақсатқа бағындырылған логикалық дәйекті әдіснамалық, әдістемелік және ұйымдастырушылық-техникалық процедуралар жүйесі – зерттелетін әлеуметтік құбылыс туралы нақты объективті деректер алу.

Әлеуметтанулық зерттеудің нақты түрі алға қойылған мақсат пен алға қойылған міндеттер сипатымен анықталады, соған сәйкес социологиялық зерттеудің үш негізгі түрі бөлінеді:

- барлау;

- сипаттамалық;
- аналитикалық.

Барлау – қолданбалы социологиялық талдаудың қарапайым түрі; мазмұны жағынан өте шектеулі тапсырмаларды шешеді; Әдетте, ол сауалнаманың шағын топтарын қамтиды және жеңілдетілген бағдарламаға және қысылған әдістемелік құралға негізделген – әрбір зерттеу үшін арнайы әзірленген, бастапқы ақпаратты жинауға арналған құралдар пакеті (сұхбат нысаны, жаппай немесе сараптамалық сауалнама, іріктеу жобалары, бастапқы ақпаратты математикалық талдау және т.б.). Социологиялық зерттеудің бұл түрін қолдануға болады:

- әдістемелік құралдарды сынақтан өткізу және оларды түзету үшін терең және ауқымды зерттеулердің алдын ала кезеңінде;
- зерттеу объектісі туралы «болжамды» ақпаратты жинау;
- социологиялық зерттеу пәні аз зерттелген немесе мүлде зерттелмеген жағдайда, зерттеу пәні мен объектісі туралы қосымша мәліметтер алу, зерттеудің кейбір мақсаттары мен гипотезаларын, сондай-ақ оның әдіснамалық құралдарын нақтылау үшін.

Барлау социологиялық зерттеулерде әдетте оны қысқа мерзімде жүзеге асыруға мүмкіндік беретін сұхбат немесе сауалнама, фокус-топ әдісін қолданатын топтық сұхбат сияқты бастапқы ақпаратты жинау әдістері қолданылады.

Сипаттамалық зерттеу барлау зерттеуге қарағанда социологиялық талдаудың күрделі түрі болып табылады, өйткені оның мақсаттары мен міндеттері зерттелетін объект немесе құбылыстың салыстырмалы түрде тұтас көрінісін қамтамасыз ететін эмпирикалық ақпаратты алуды қамтиды. Сипаттамалық зерттеуді жүргізу әдістемелік тексерілген құралдарды пайдалана отырып, неғұрлым күрделі және егжей-тегжейлі зерттеу бағдарламасын әзірлеуді талап етеді, бұл зерттелетін объектінің маңызды элементтерін зерттеу процесінде оның үлкен сенімділігін қамтамасыз етеді. Бұл зерттеу әдетте зерттеу объектісі әртүрлі белгілері бар (қала, аудан, облыс, аудан және т.б. халық) адамдардың салыстырмалы түрде үлкен бірлестігі болған жағдайда қолданылады.

Аналитикалық зерттеу – социологиялық талдаудың ең күрделі және терең түрі. Оның мақсаты – зерттелетін құбылыстың құрылымдық элементтерін жай ғана сипаттау емес, сонымен бірге осы құбылыстың таралуының, динамикасының, тұрақтылығының/тұрақсыздығының негізінде жатқан себеп-салдарлық байланыстарды нақтылау. Аналитикалық зерттеу зерттеу объектісіне әсер ететін факторлардың жиынтығын зерттейді, олардың арасында негізгі және қосалқы, уақытша және тұрақты, айқын және жасырын (жасырын), басқарылатын және басқарылмайтынын анықтайды. Мұндай зерттеудің бағдарламасы мұқият әзірленген және көп уақытты алады, өйткені көбінесе барлау немесе сипаттамалық зерттеулерге жүгініп, зерттелетін құбылыстың жеке аспектілері туралы алдын ала ақпарат жинау қажет. Аналитикалық зерттеу кезінде бірін-бірі толықтыратын социологиялық әдістер кешені қолданылады: сауалнамалардың әртүрлі формалары, құжаттарды талдау, бақылау.

Әлеуметтік эксперимент – аналитикалық зерттеудің бір түрі. Оны жүзеге асыру зерттелетін объектінің қалыпты жұмыс жағдайын өзгерту арқылы арнайы эксперименттік жағдай жасауды көздейді.

Әлеуметтанулық зерттеулер белгілі бір жүйелілікті қажет етеді кезеңдері.

Бірінші кезеңде зерттеу бағдарламасы қалыптасады: зерттеудің мақсаты, оның міндеттері, жоспары, таңдалған мәселенің өзектілігіне негізделген гипотеза тұжырымдалады, ақпаратты жинау әдістері, оны өңдеу әдістері, зерттеудің мерзімі және т.б.

Социологиялық зерттеудің екінші кезеңінде алғашқы ақпаратты тікелей жинау жүзеге асырылады. Бұл жағдайда ақпарат жинаудың әртүрлі әдістерін қолдануға болады – сауалнама немесе сұхбат түріндегі социологиялық сауалнама; мазмұнды талдау (зерттеушілердің жазбалары, құжаттардан үзінділер және әртүрлі құжаттық көздерден алынған басқа ақпарат); бақылау, эксперимент және т.б.

Үшінші кезеңде социологиялық зерттеу барысында жинақталған алынған ақпаратты цифрлық (электронды) өңдеу арнайы компьютерлік бағдарламалар негізінде жүзеге асырылады.

Төртінші, қорытынды (аналитикалық) кезеңде өңделген ақпарат талданады, зерттеу нәтижелері бойынша ғылыми есеп дайындалады, қорытындылар мен ұсыныстар тұжырымдалады.

Социологиялық зерттеу әдістерінің түрлері

Жалпы, социологиялық зерттеу түрлерінің классификациясы 1-суретте көрсетілген

1-сурет. Әлеуметтанулық зерттеулердің классификациясы.

Әлеуметтанулық сауалнама – бұл нақты социологиялық зерттеу әдісі, онсыз ешбір социологиялық зерттеу жүргізе алмайды. Бұл әлеуметтанулық эмпирикалық әдіс көптеген адамдардан шектеулі ақпарат жинау кезінде таптырмас және екі нысанда ұсынылуы мүмкін:

• **сауалнама**, респондент сауалнаманы өзі толтырған кезде, сұхбат алушының қатысуымен немесе онсыз; толық немесе толық емес жұмыс күні

болуы мүмкін; Сырттай сауалнама нысандарының ішінде ең көп тарағандары пошталық сауалнамалар, сондай-ақ баспасөзге сауалнама (газет немесе журнал арқылы); Сауалнаманың маңызды артықшылығы анонимділік принципі болып табылады, дегенмен бұл респонденттің (сұхбат алынатын адамның) жауаптары шынайы болатынына кепілдік бермейді, сондықтан зерттеуші алынған ақпаратты талдау кезінде әрқашан осы факторды ескеруі керек;

• **сұхбат алу**, ол респондентпен жеке қарым-қатынасты қамтиды, зерттеушінің өзі сұрақтар қойып, жауаптарын жазып алған кезде. Ол тікелей сұхбат (бетпе-бет) немесе жанама (мысалы, телефон сұхбаты) түрінде жүргізіледі.

Интервьюердің (зерттеушінің) сұрақтарына жауап беретін социологиялық сауалнамаға қатысушы респондент деп аталады.

Қолданбалы әлеуметтану әдістері жүйесінде сараптамалық сауалнама түрінде ұсынылған жаппай сауалнамалар мен мамандандырылған сауалнамалар арасында айырмашылықтар қарастырылады.

Эксперттік сауалнама эмпирикалық деңгейдегі социологиялық сауалнаманың бір түрі ретінде зерттелетін сала мамандарының пікірлері негізінде алынған ақпараттың сенімділігі мен объективтілігін тексеруге мүмкіндік береді.

Жаппай сауалнамалар көп адамдардан сауалнама жүргізу қажет болған жағдайда қолданылады. Жаппай сауалнамадағы ақпараттың негізгі көзі халықтың демографиялық, әлеуметтік-кәсіби, этникалық, діни және басқа топтары болып табылады.

Әлеуметтанулық бақылау қолданбалы әлеуметтанудың маңызды әдісі болып табылады және зерттеушінің зерттелетін құбылыстың немесе объектінің қасиеттері мен белгілерін мақсатты, жүйелі түрде жазып алуы. Бақылау кезінде адамдардың мінез-құлық ерекшеліктері зерттеледі, оларды зерттеуші бақылау формасына немесе күнделікке, фото және бейне жазбаға және т.б. жазып алады; Бастапқы ақпарат жинақталады, ол барлық бақылау процесінің барлық алуан түрлілігінде (тәжірибеге қатысушылардың мінез-құлқы, эмоциялары, мимикасы және т.б.) талдауды қамтиды. Бақылау ғылыми әдіс ретінде адамның мінез-құлқын зерттеуге маманданған психология мен әлеуметтік психологияда кеңінен қолданылады, бірақ әлеуметтануда бұл әдіс социологиялық талдаудың көптеген мәселелерін сәтті шешуге мүмкіндік беретін өзінің пәндік өрісін де тапты.

Мазмұнды талдау кез келген әлеуметтанулық ақпараттың, атап айтқанда құжаттардың – хаттамалардың, баяндамалардың, басылымдардың, хаттардың және т.б. сандық талдау болып табылады. Бұл социологиялық эмпирикалық әдіс социологиялық зерттеу нәтижесінде алынған ақпаратты сапалы талдаудың субъективтілігін төмендетуге көмектеседі. Қазіргі уақытта бұл әдісті қолдану компьютерлік технологияларды кеңінен қолданумен байланысты.

Нүктелік (бір жолғы) зерттеу зерттелетін объект туралы оны зерттеу кезінде ақпарат береді, бірақ оның өзгеру динамикасы мен даму тенденциялары туралы қорытынды жасауға мүмкіндік бермейді.

Қайталанатын зерттеулер зерттелетін құбылыс немесе объект туралы мәліметтерді жинақтау және зерттелетін объектінің динамикасын анықтау

мақсатында салыстыру мақсатында біркелкі бағдарламалар мен әдістемелік құралдар негізінде белгілі бір уақыт аралығында белгілі бір уақыт аралығында жүргізіледі. Бұл ретте қайталанатын зерттеу зерттелетін іріктеу жиынымен (респонденттердің популяциясы) байланысты өз ерекшеліктеріне ие.

Егер бірдей адамдар (респонденттер) бірнеше зерттеулердің барысында қатысушылар болып қалатын болса, онда мұндай зерттеу панельдік зерттеу деп аталады.

Социологиялық зерттеулердің түрлері

Әлеуметтанулық зерттеулердің классификациясы әртүрлі критерийлер бойынша жүргізілуі мүмкін.

Шешілетін мәселелердің күрделілігіне байланысты зерттеудің үш түрі бөлінеді:

- барлау (ұшқыш немесе зондтау) – зерттелетін құбылыс туралы жедел ақпарат алуға бағытталған зерттеудің қарапайым түрі; Барлау-зерттеу түрі – адамдардың кейбір ағымдағы оқиғаларға қатынасын анықтау мақсатында жүргізілетін жедел сауалнама;

- сипаттамалық – анағұрлым күрделі тип, мұнда талдау объектісі белгілері бойынша ерекшеленетін адамдардың үлкен тобы болып табылады; оларды біртекті топтарға біріктіру арқылы салыстыру мен қатар қоюға болады;

- аналитикалық – зерттелетін құбылыстың негізінде жатқан себептерді анықтауға бағытталған зерттеудің ең терең түрі.

Жүзеге асыру жиілігіне қарай социологиялық зерттеулер мыналарға бөлінеді:

- бір реттік (нүкте) - статикада талдау объектісінің жағдайы туралы ақпарат беру, яғни лезде кесу;

- қайталанатын – объектінің өзгеру динамикасын көрсететін мәліметтерді алуға және салыстырмалы талдау жасауға мүмкіндік береді. Қоғамда болып жатқан құбылыстар мен процестер туралы мәліметтерді үздіксіз және жедел алу әлеуметтік мониторинг деп аталады.

Қайталанатын зерттеулердің үш түрі бар:

- панель – бірдей әдістемені пайдалана отырып, бір адамдар тобында, бірақ бірдей уақыт аралықтарында жүргізіледі (мысалы, үздіксіз және іріктелген халық санағы);

- Бойлық – бір топ адамдар тобын ұзақ уақыт бойы зерттеуге бағытталған;

- когорт – бір жастағы (когорта) адамдарды ұзақ уақыт бойы зерттеуге және бір ұрпақ адамдарының өмір салты мен бағдарындағы өзгерістерді анықтауға мүмкіндік береді.

- Ақпарат көзі кім екеніне байланысты зерттеудің екі түрі бар:

- масса – бұл зерттеу объектісімен кәсіби байланысы жоқ адамдардың үлкен массасы социологтың сұрақтарына жауап беретін зерттеу; олар респондент деп аталады;

- мамандандырылған – құзыретті адамдарға (сарапшыларға, сарапшыларға) сауалнама жүргізуді қамтиды, олар маман ретінде зерттелетін объектіге сараптамалық баға береді, ал сауалнаманың өзі сараптамалық сауалнама деп аталады.

Социологиялық зерттеулер ауқымы бойынша халықаралық, ұлттық, аймақтық, салалық, жергілікті болып бөлінеді.

Зерттеудің классификациясы

Жоғарыда айтылғандай, социологиялық зерттеулер теориялық және практикалық (эмпирикалық) болуы мүмкін:

- теориялық социологиялық зерттеулер негізінен теорияларды дамытуға, жүйенің дамуындағы әлеуметтік тенденцияларды анықтауға және жалпы қайшылықтарды талдауға бағытталған;
- Эмпирикалық әлеуметтанулық зерттеулер көбінесе практикалық мәселелерді шешумен, топаралық және топ ішіндегі қатынастарды және әлеуметтік процестерді реттеумен байланысты нақты әлеуметтік мәселелерді зерттеуге қатысты.

Тапсырмалар бойынша

Тапсырмалар бойынша жіктеу:

- барлау зерттеулері (кейде пилоттық немесе дыбыстық зерттеулер деп аталады) әлеуметтанулық зерттеудің ең қарапайым түрі, ол жедел социологиялық ақпаратты алуға бағытталған.
- зерттелетін құбылыс туралы тұтас ақпарат алуға бағытталған сипаттамалық зерттеу. Сипаттамалық зерттеудің нәтижесі зерттелетін объектінің жағдайының жалпы көрінісі болып табылады.
- Аналитикалық зерттеу барысында проблемаларды шешудің себептерін, қайшылықтарын, сипаты мен әдістерін анықтау қажет. Эксперимент аналитикалық зерттеудің бір түрі болып саналады.

Іске асыру жиілігі бойынша

Жүзеге асыру жиілігі бойынша зерттеулердің жіктелуі:

- бір реттік оқу қазіргі уақыттағы қоғамдық құбылыстар мен процестер туралы білім алуға мүмкіндік береді;
- қайта тексеру динамикадағы, өзгерістердегі және дамудағы мәселелерді қарастырады. Айырмашылық: а) бір бағдарлама мен әдістемені пайдалана отырып, белгілі бір уақыт аралығында бір әлеуметтік мәселені зерттейтін панельдік қайталанатын зерттеулер; б) бойлық қайталанатын зерттеулер, яғни бірдей немесе ұқсас мәселелер бойынша бірнеше жылдар бойы бір популяцияны қайталап зерттеу.

Масштаб бойынша

Шкаласы бойынша жіктелуі:

- халықаралық;
- жалпыұлттық;
- аймақтық;
- өнеркәсіп;
- жергілікті және басқа да социологиялық зерттеу түрлері.

Әлеуметтанулық зерттеу түрлерін ажыратудың негізгі критерийлерімен (тереңдігі, эмпирикалық талдаудың күрделілік дәрежесі және т.б. бойынша) басқа критерийлерді де қолдануға болады, мысалы, ақпарат жинау әдісінің сипаттамалары, социологиялық зерттеудің нысаны мен сипаты. Сонымен

эмпирикалық мәліметтерді жинау әдісіне қарай социологиялық зерттеудің үш түрі ажыратылады: сауалнама, бақылау, құжаттарды талдау.

Әлеуметтанулық зерттеу деңгейлерін анықтау білім алу әдістерінің айырмашылығына негізделген. Белгілі болғандай, рационалды білім абстрактылы ойлауға негізделеді (оның формаларына ұғымдар, пайымдаулар мен қорытындылар жатады), сенсорлық білім адамның сезім мүшелерінің қызметі нәтижесінде пайда болатын бейнелерге негізделеді және түйсік, қабылдау және бейнелеу түрінде қалыптасады. Әлеуметтанулық білімнің теориялық деңгейі рационалды білім негізінде, эмпирикалық деңгейі сезімдік білім негізінде қалыптасады.

Теориялық

Теориялық деңгейде, әдетте, әлеуметтанудың негізгі ұғымдарына, категорияларына және заңдарына, қоғамның құрылымы мен қызмет етуінің ең жалпы мәселелеріне талдау жүргізіледі. Бұл деңгей функционалдық және конфликтологиялық сияқты жалпы ғылыми әдістерді және зерттеу мәселесі мен объектісіне байланысты тарихи, жүйелік, салыстырмалы және т.б.

Көбінесе қолданылатын әдістер қарама-қайшы болып көрінеді. Осылайша, функционалдық теория мен конфликт теориясының айырмашылығы анық. Сондықтан зерттеушіге қатаң болжамдардың жиынтығы, яғни анықтамасы бойынша басқа ғылымдар сияқты әлеуметтануға тән жалпы теория қажет. Мұндай теория шындықты жүйелеуге, пайдалы ұғымдарды таңдауға, бақылау схемасын жасауға, гипотезаны тұжырымдауға және түсініктеме беруге мүмкіндік береді. Бір жағынан, теория құбылыстардың мәнін және олардың байланыстарын көрсетеді, түсіндіру құралы ғана емес, сонымен бірге әлі белгісіз құбылыстар мен процестерді зерттеудің, соның ішінде эмпирикалық зерттеулерді іздеудің ең жалпы бағытын көрсетудің құралы ретінде әрекет етеді. Екінші жағынан, эмпирикалық зерттеулер теорияға көп нәрсе береді - ол нақты фактілерге негізделгендіктен оны бағыттады, тереңдетеді, жиі қайта бағыттады және нақтылайды.

Эмпирикалық

Эмпирикалық деңгей зерттелетін әлеуметтік құбылыстар мен процестер туралы нақты статистикалық және құжаттық ақпараттың әртүрлі формаларымен көрсетіледі.

Сонымен, теориялық әлеуметтану (жалпы әлеуметтану немесе макросоциология деп те аталады) қоғамды тұтас немесе үлкен әлеуметтік қауымдастықтар ретінде зерттейді, олардың дамуы мен қызмет ету заңдылықтарын түсіндіреді, ал эмпирикалық әлеуметтану (микросоциология деп те аталады) нақты фактілер мен процестерге, нақты мотивтерге, мақсаттарға және адамдардың іс-әрекетіне назар аударады.

Теореализм мен эмпиризмнің шектен шығу тенденциясы бар, ал отбасы институттары, әлеуметтену, дін, құқық, саясат, экономика және т.б. сияқты жеке әлеуметтік ішкі жүйелерді зерттейтін «орта деңгей» теориялары барған сайын кең таралуда. Мұнда теориялық және эмпирикалық деңгейлердің салыстырмалы түрде тепе-теңдігі бар.

Кез келген социологиялық зерттеулер қатарынан, бірізді, ұйымдық автономды және бір мезгілде мәнді түрде өзара байланысты төрт кіреді. кезеңдері:

- зерттеуді дайындау;
- бастапқы социологиялық ақпаратты жинау;
- жиналған ақпаратты дайындау және өңдеу;
- ақпаратты талдау, зерттеу нәтижелерін қорытындылау, қорытындылар мен ұсыныстарды тұжырымдау.

Толық және жан-жақты деп мәлімдейтін әрбір зерттеу жоғарыда аталған кезеңдерді қамтитынына қарамастан, күрделілігі әртүрлі мәселелерді зерттеу үшін қолайлы социологиялық талдаудың бірыңғай және міндетті алгоритмі жоқ. Бұл әрбір фактімен түсіндіріледі социологиялық зерттеудің белгілі бір түрі мақсаттың сипатымен анықталады.

Іргелі және қолданбалы зерттеулер

Қойылған мақсаттар мен міндеттерге сәйкес зерттеулер іргелі және қолданбалы болып бөлінеді.

Негізгі (немесе академиялық) зерттеулер әдетте ғылыми мақсаттармен жүргізіледі: пән туралы білімді кеңейту, әлеуметтік процестерді жақсы түсіну, әлеуметтік мінез-құлықты түсіндіру, белгілі бір теорияны жоққа шығару немесе растау. Әдетте, іргелі зерттеулерде эмпирикалық компоненттен социологиялық білімнің теориялық деңгейі басым болады.

Қолданбалы зерттеулердің практикалық мақсаттары бар – оның нәтижелері әлеуметтік жұмыс, білім беру, еңбек қатынастары, қала құрылысы, әлеуметтік саясат тәжірибесінде тікелей қолдануға арналған. Олар нақты ұсыныстар, кеңестер, ұсыныстар немесе басқару шешімдерін дайындау және қабылдау үшін қажетті деректер түрінде ұсынылуы мүмкін. Кез келген қолданбалы зерттеулерді басқару тәжірибесінде пайдалану үшін зерттелетін құбылыс туралы сенімді мәліметтер алу – бір мақсатпен байланыстырылған процедуралар жүйесі деп айтуға болады.

Түрлі негіздер бойынша құрылған социологиялық зерттеу түрлерінің классификациясы 2-суретте көрсетілген

2-сурет. Социологиялық зерттеулердің түрлері

Әлеуметтанулық зерттеулерді әлеуметтік шындықтың белгілі бір фрагментін зерттеу мақсатында ғылыми әдістерді жүйелі қолдану деп түсіну керек. Әлеуметтану ғылымының үш деңгейінде де социологиялық зерттеулер жүргізіледі.

Әлеуметтану ғылымының төменгі, базалық деңгейінде жүргізілетін әлеуметтанулық зерттеулер нақты әлеуметтанулық зерттеулер (НӘЗ) деп аталады. Белгілі бір түріне қарамастан, НӘЗ белгілі бір ғылыми мақсаттар мен міндеттерге бағындырылуы мүмкін болса да, нақты көрсетілген практикалық бағдарға (эмпирикалық сипатқа) ие.

Нақты социологиялық зерттеулердің классификациялары

Социологиялық зерттеулердің түрлері әртүрлі, өйткені әлеуметтануда көптеген әлеуметтік мәселелер және сәйкесінше мүмкін болатын зерттеу мақсаттары бар. Әлеуметтанушының ғылыми бағытына және оның алдына қойған мақсатына қарай нақты социологиялық зерттеудің үш түрін ажыратады:

- теориялық және қолданбалы;
- практикалық және қолданбалы;
- әдістемелік және қолданбалы НӘЗ;
- мониторинг.

Теориялық бағытталған зерттеудің күтілетін нәтижесі әлеуметтік объектінің құрылымы, функциялары және даму формалары туралы жаңа білім болуы мүмкін.

Практикалық және қолданбалы нақты социологиялық зерттеулер әлеуметтік объектіні (кәсіпорын, әлеуметтік топ, аумақ және т.б.) жақсартудың нақты мәселелерін шешуге бағытталған.

Әдістемелік бағдарланған НӘЗ әдістемелерді әзірлеуге, жеке процедураларды және зерттеу құралдарын тәжірибеде қолдануға бағытталған.

Социологиялық зерттеудің ерекше түрі мониторингтік зерттеу болып табылады. Оның негізгі белгілері – күрделілік, жүйелілік, кезеңділік. Мониторинг – нақты социологиялық зерттеу әдістерін де (сауалнама, бақылау және т.б.) да, әлеуметтік-демографиялық, экономикалық, психологиялық және басқа зерттеу әдістерін де қамтитын кешенді зерттеудің күрделі түрі. Мониторинг шеңберінде жүйелі НӘЗ жүргізіледі, мысалы, ағымдағы әлеуметтік мәселелер бойынша ай сайынғы немесе тоқсан сайынғы экспресс сауалнамалар. Мониторинг алынған деректерді жинауға және жүйелеуге, сақтауға, талдауға, сондай-ақ сұраныс бойынша қажетті нысанда шығаруға мүмкіндік береді.

Мониторингтік зерттеулер әлеуметтік саланы зерттеудің тиімді құралы болып табылады. Бұл ретте әлеуметтік мониторинг әлеуметтік салада және қоғам өмірінің шектес салаларында болып жатқан процестерді жүйелі түрде бақылаудың тұтас жүйесі болып табылады. Әлеуметтік мониторинг зерттелетін облыстың (қала, аудан, облыс) әлеуметтік саласы дамуының бақыланатын көрсеткіштерінің жүйесін қамтиды. Оның деректері әлеуметтік саясатты әзірлеуге негіз бола отырып, әлеуметтік басқару жүйесіне енгізілген.

Басқа классификация КСИ дамуының басталуы кезіндегі әлеуметтанушының танымдық мүмкіндіктеріне негізделген. Бұл, ең алдымен,

гипотеза жасау мүмкіндіктерін анықтайтын қолда бар білімнің жағдайы. Бұл зерттеудің төрт түрінің (жоспарының) біреуін таңдауды анықтайды:

- барлау ;
- сипаттамалық ;
- аналитикалық ;
- қайталанатын салыстырмалы KSI.

Барлау (формулярлық) зерттеу зерттеу объектісі туралы бұлыңғыр идея болған кезде және әлеуметтанушы қандай да бір гипотезаны алға тарта алмаған жағдайда қолданылады. Бұл жағдай әдебиет өте сирек немесе мүлдем жоқ және CSI объектісі әлеуметтанушыға бейтаныс зерттеудің жаңа саласында мүмкін. KSI формулярлық жоспары жұмыстың үш негізгі кезеңін болжайды:

- а) қолда бар әдебиеттерді зерттеу;
- б) құзыретті тұлғалармен – мамандармен әңгімелесу;

в) зерттеудің барлау түрін пайдалана отырып, мәліметтер жинау. Зерттеудің бұл түрі ресімделмеген - нақты құралдар жинағы жоқ, оларды тармақтарға егжей-тегжейлі бөлусіз зерттеуге арналған сұрақтар тізбесі ғана бар, өйткені НӨЗ тұжырымдамаларының эмпирикалық және операциялық интерпретациясы жүргізілмеген, тек сипатталған.

Барлау жоспары бойынша жұмыс проблемаларды нақты тұжырымдаумен, мақсатын, оларды зерттеу міндеттерін және негізгі гипотезаларды анықтаумен аяқталады.

НӨЗ екінші түрі сипаттамалық түрде көрінеді. Бұл жоспар объект туралы білім сипаттамалық гипотезаларды ұсыну үшін жеткілікті болған кезде мүмкін болады. НӨЗ -ның сипаттамалық дизайнының типтік мысалы қоғамдық пікір сауалнамасы болып табылады.

Зерттеудің үшінші және ең күшті түрі аналитикалық-эксперименттік жобалау шеңберінде жүзеге асырылады. Ол зерттелетін салада түсіндірмелі гипотезаларды алға қоюға мүмкіндік беретін жеткілікті білім болған кезде ғана қолданылады.

Қайталанатын салыстырмалы НӨЗ әлеуметтік процестердің динамикасы мен тенденциясын анықтау мақсатында жүргізіледі.

Іске асыру барысындағы барлық жұмыстар арнайы социологиялық зерттеулер (НӨЗ) үш кезеңге бөлуге болады.

Бірінші кезең дайындық жұмыстарын құрайды, оның ең маңызды құрамдас бөлігі жалпы зерттеу бағдарламасын құру болып табылады. Оның негізінде ақпаратты жинаудың, өңдеудің және талдаудың таңдалған әдістерін қолданудың неғұрлым нақты бағдарламаларын жасауға және жұмысқа қажетті құралдар мен құралдарды жасауға болады. Бұл социологиялық зерттеулердің өте маңызды кезеңі, өйткені нәтижелер және тұтастай алғанда бүкіл зерттеу оның дұрыс орындалуына байланысты.

Екінші кезең - операциялық және процессуалдық. Мұнда зерттеу объектісіне тікелей әсер ету дайындалған құралдарды пайдалана отырып, белгілі бір процедураларды қолдану түрінде болады, яғни нақты эмпирикалық сараптама. Негізгі мақсат – зерттелетін объект туралы мәліметтер жинау.

Үшінші кезең— нәтижесінде. Ол алынған мәліметтерді өңдеуден, талдаудан, жалпылаудан, іс-әрекет нәтижелерінен, ұсыныстар әзірлеуден, әдістің тиімділігін бағалаудан тұрады.

Социологиялық зерттеу оның нәтижелері бойынша ғылыми есеп жасаумен аяқталады.

Социологиялық зерттеу бағдарламасы

Әлеуметтанушының ғылыми-зерттеу жұмысы үшін НӨЗ жалпы бағдарламасының маңызды ұйымдастырушылық рөлін атап өткен жөн. Әлеуметтанулық зерттеу бағдарламасы ғылыми зерттеудің әдіснамалық және әдістемелік алғышарттарын, процедура ережелерін және оларды тексеру операцияларының логикалық реттілігін көрсете отырып, зерттеу гипотезаларын қамтитын негізгі құжат болып табылады. Әлеуметтанулық зерттеу бағдарламасы алынған мәліметтер мен социологиялық зерттеу нәтижелерін құжаттайтын жүргізілген зерттеулер туралы есептің негізгі бөлігі болып табылады.

НӨЗ жалпы бағдарламасын әзірлеу кезең-кезеңімен, логикалық және жүйелі түрде жүзеге асырылады. Төменде НӨЗ бағдарламасының негізгі бөлімдері (әзірлеу кезеңдері) берілген.

3-сурет. НӨЗ бағдарламасының негізгі тараулары (әзірлеу кезеңдері).

Мәселе туралы мәлімдеме

Проблемалық жағдайды сипаттау және KSI есебін тұжырымдау зерттеудің бірінші бөлімі болып табылады. Ол нақты зерттеу объектісін таңдауды талап етеді. Әлеуметтанулық зерттеу объектісі – бұл айқын немесе жанама түрде әлеуметтік қайшылықты қамтитын және проблемалық жағдайды тудыратын нәрсе. Бұл проблемалық жағдайдың тасымалдаушысы. Таным процесі зерттеу объектісіне бағытталған. НӨЗ бағдарламасын жасау барысында зерттеу объектісін көрсетіп қана қоймай, оның жұмыс істеуіне әсер ететін және проблемалық жағдайды тудыратын факторлар жүйесінде сипаттау қажет.

Объектіні таңдау НӨЗ субъектісін анықтаумен жалғасады. Зерттеу пәні – объектінің практикалық немесе теориялық тұрғыдан ең маңызды және тікелей зерттеуге жататын қасиеттері, аспектілері және сипаттамалары. ҚСИ пәнін дұрыс таңдау мәселені қатаң тұжырымдаумен және объектіні жүйелі талдаумен қамтамасыз етіледі.

Мақсаттар мен міндеттер

Екінші бөлімде НӘЗ мақсаттары мен міндеттері айқындалады және тұжырымдалады.

Әлеуметтанулық зерттеудің мақсаты – оның күтілетін түпкілікті нәтижесінің моделі (мәселені шешу), оған тек зерттеу арқылы қол жеткізуге болады. Зерттеудің мақсаты әлеуметтанушының не теориялық, не әдістемелік, не қолданбалы мәселелерді шешуге деген басым бағыттылығын анықтайды.

Объектіні, пәнді, оның мақсаты мен міндеттерін анықтау алдында теориялық ізденіс деңгейінде алдын ала зерттеу жұмыстары жүргізілуі керек. Теориялық НӘЗ жағдайында бұл тақырып бойынша әдебиеттерді зерттеу, зерттеу пәнінің гипотетикалық жалпы тұжырымдамасын құру, бастапқы түсініктерді түсіндіру, ғылыми мәселені анықтау және жұмыс гипотезаларын логикалық талдау. Практикалық НӘЗ үшін бағдарлама бойынша алдын ала жұмыс берілген әлеуметтік объектінің ерекшеліктерін зерделеуден және жүзеге асырылатын практикалық тапсырмаларды (зерттеудің өзі міндеттерімен шатастырмау керек) нақтылаудан басталуы керек. Осыдан кейін туындаған мәселелердің типтік шешімі бар ма (пәнге қатысты арнайы теория бар ма) деген сұраққа жауап іздеу үшін әдебиетке жүгінуге болады.

Әлеуметтанулық зерттеудің міндеттері тұжырымдалған мәселені талдау мен шешуге қойылатын нақты талаптар жүйесін білдіреді. Олар НӘЗ мақсаттарына жету үшін жауап беруі керек сұрақтарды тұжырымдайды. Мақсатқа қатысты міндеттер оны жүзеге асырудың қажетті құралы болып табылады; олар аспаптық сипатта болады, яғни зерттеу процедураларының көмегімен мақсатқа жетудің әлеуетті мүмкіндіктерін көрсетеді.

Тапсырмалар негізгі, ішінара және қосымша болып бөлінеді. Негізгі және ішінара тапсырмалар логикалық байланысты, олар негізгі зерттеу сұрақтарын шешу құралы болып табылады. Қосымшалар мәселенің жеке аспектілеріне және оны шешу жолдарына қатысты. Сондай-ақ, бағдарламалық тапсырмалар мен әдістемелік тапсырмаларды қоса алғанда, НӘЗ -ны орналастыру кезінде туындайтын тапсырмалар арасында да айырмашылық бар.

Жалпы түсінік

Үшінші бөлімде НӘЗ жалпы тұжырымдамасы әзірленеді.

Бірінші қадам - негізгі ұғымдарды нақтылау және түсіндіру. Әлеуметтанулық зерттеу концепцияларын интерпретациялау – зерттеудің концептуалды негізін құрайтын ұғымдардың мағынасын түсіндіру және нақтылау процедурасы.

Тұжырымдамаларды интерпретациялау әлеуметтанулық зерттеудің әмбебап процедурасы болып табылады. Ол бағдарламаны әзірлеудің бүкіл курсына еніп, оның тұжырымдамалық мазмұнын құруға қызмет етеді. Ұғымдардың мағынасын нақтылау бағдарламаны әзірлеудің әрбір келесі кезеңінде және итерация принципіне сәйкес зерттеу барысында болады.

Екінші қадам зерттеу объектісіне алдын ала жүйелік талдау жасайды.

Зерттеу процесінде мәселенің негізгі тұжырымдамаларын анықтау және олардың теориялық түсіндірмесі нақты немесе жасырын түрде жалпы пәннің белгілі бір жүйелі идеясына негізделеді. Жүйелік талдау объектінің бейнесін ашуға, оны анық көрсетуге, яғни дәлірек және нақтылауға арналған. KSI

объектісі жүйелік талдауға жатады; Объектіні элементтерге бөлу процесінде социолог оны мақсатты зерттеу объектісіне айналдырады.

Әлеуметтанулық зерттеу пәнінің алдын ала жүйелік талдауы, мәні бойынша, зерттеу мәселесін модельдеу, яғни оның концептуалды бөлшектенуі және егжей-тегжейлілігі, бұл бізге ҚСИ-тің жалпы және нақты гипотезасын одан әрі тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Үшінші қадам жұмыс гипотезаларының тұжырымын құрайды.

Гипотеза – бүкіл зерттеу процесін ұйымдастыратын және оны ішкі логикаға бағындыратын негізгі әдістемелік құрал. НӘЗ -де гипотезалар әлеуметтік объектілердің құрылымы, зерттелетін әлеуметтік құбылыстар арасындағы байланыстардың сипаты және әлеуметтік мәселелерді шешудің мүмкін тәсілдері туралы негізделген болжамдар болып табылады.

Әлеуметтанудағы гипотезалардың бастапқы алғышарттары нақты оқиғаларды бақылау және осы оқиғаларды қолданыстағы әлеуметтану теориясы мен онымен байланысты ғылымдар тұрғысынан түсіндіру жүйесі арасындағы шекараның бір жерінде сызылады. Егер әлеуметтанушының зерттелетін пәндік саласының өзіне сәйкес келетін арнайы социологиялық теориясы болса, онда гипотезаларды алға қою айтарлықтай жеңіл болады. Егер мұндай теория болмаса, социолог гипотетикалық жүйені құрастырады.

Объектінің алдын ала жүйелік талдауы зерттеу пәні бойынша жалпы гипотезаны тұжырымдаудан басқа ештеңе емес.

Әлеуметтанулық зерттеу объектісін осылай жүйелі түрде бейнелеуге сүйене отырып, әлеуметтанушы зерттеу мәселесін түсіндіретін бірқатар егжей-тегжейлі бастапқы гипотезаларды тұжырымдайды. Соларды басшылыққа ала отырып, әлеуметтанушы ұсынылған түсініктеменің негізділігін толық емес, бөліктерге бөліп тексереді. Сондықтан гипотезалардың ұсынылған мәселені түсіндіру үшін дәлелдер жүйесіне логикалық түрде байланысты болуы маңызды.

Бастапқы гипотезалар шығарылатын гипотеза-салдар тізбегіне айналуы керек (дедукция әдісі). Эмпирикалық зерттеулерде бастапқы болжамдарға қарағанда жалпылама түрде тұжырымдалған гипотеза-салдар тексеріледі. Бұл туынды гипотезаларды тексеру олар тұжырымдалған барлық терминдер эмпирикалық интерпретацияға ұшыраған жағдайда ғана мүмкін болады.

Мәліметтерді жинау және талдау әдістемесі

4-бөлім: Деректерді жинау және талдау әдістемесін құру және құралдарды әзірлеу келесі қадамдарды қамтиды:

- негізгі жоспар мен типті таңдау социологиялық зерттеулер;
- мәліметтерді жинау әдісін анықтау және құралдарды дайындау;
- зерттеу популяциясын қалыптастыру (бақылау бірліктерінің іріктеу жүйесі);
- деректерді талдаудың негізгі процедураларын анықтау.

Іргелі зерттеу жоспарын таңдау QSI түрін анықтайды. Жоспарды таңдау үшін қолда бар (эмпирикалық мәліметтерді жинау кезіндегі) білімнің күйін және сәйкесінше гипотеза жасау мүмкіндіктерін бағалау қажет. Зерттеу стратегиясын таңдау осыған байланысты.

Деректерді жинау әдісін анықтау мәліметтерді жинау әдістерін қолдану ерекшеліктерін, мақсатын және шектеулерін ескере отырып жүзеге асырылады. Әдісті (немесе әдістерді) таңдау негізделуі керек. Осыдан кейін ақпарат жинауға арналған құралдар жинағы жасалады (мысалы, сауалнамаға арналған сауалнама, бақылау картасы, құжаттарды талдауға арналған кестелер және т.б.).

Құрал-саймандар жинағын құру әлеуметтанушыны қызықтыратын зерттеу объектісінің сипаттамаларын барабар өлшеу туралы көптеген сұрақтарды бірден тудырады. Мысалы, отбасылық қарым-қатынастардағы дисфункция дәрежесін қалай анықтауға болады? Әлеуметтік стратификация дәрежесін қалай анықтауға болады? Әлеуметтік шиеленіс немесе жанжал деңгейін қалай өлшеуге болады? Бұл мәселелерді шешудің бірінші қадамы зерттеу тұжырымдамаларын дұрыс анықтау болып табылады. Екінші қадам – бұл ұғымдардың атрибуттарын дұрыс өлшеу.

Өлшеу - өлшенетін объектіні қандай да бір эталонмен салыстыру және белгілі бір масштабта немесе масштабта сандық өрнек беру процедурасы.

Сауалнама популяциясын қалыптастыру. Жасалған құралдарды пайдалана отырып, ақпаратты жинауды бастаған кезде әлеуметтанушы көп жағдайда зерттеу объектісін құрайтын барлық элементтерді (мысалы, кәсіпорынның жұмыс күшін зерттеу жағдайында – онда жұмыс істейтіндердің барлығын) зерттей алмайтындығына тап болады. Сондықтан зерттеуші осы зерттелетін жиынтықта жалпы зерттелетін объектінің – жалпы популяцияның қасиеттері ашылуы мүмкін деген үмітпен зерттелетін элементтердің үлкен жиынтығынан, олардың белгілі бір бөлігін таңдаудың сол немесе басқа әдісін қолдануға мәжбүр.

Сауалнама популяциясын (үлгісін) қалыптастырудың әртүрлі әдістері бар:

- *Нақты зерттеу.* Бұл әдіс объектінің барлық элементтерін ерекшеліксіз толық қамтуды талап етеді. Мұнда сауалнамадағы халық саны жалпы халықпен бірдей.

- *Негізгі массивті зерттеу.* Мұнда объектінің негізгі бөлігі немесе оның ең маңызды элементтері зерттеледі. Элементтерді таңдаудың бұл әдісі қатаң түрде ресімделмеген; нәтижесінде алынған социологиялық деректерді жеткілікті сенімді деп санауға болмайды.

- *Монографиялық зерттеу.* Бұл жағдайда объектінің бір бөлігі бірқатар критерийлер бойынша зерттеледі. Объектінің бұл бөлігі (ол тек бір зерттеу бірлігінен тұруы мүмкін) бүкіл объектіге тән болуы керек. Мысалы, кәсіпкерлердің әлеуметтік қабатын осы қабаттың кейбір типтік өкілін егжей-тегжейлі зерделеу арқылы зерттеуге болады. Ол сондай-ақ формалды әдіс емес және сенімді ақпарат бермейді.

- *Таңдамалы әдіс.* Бұл формалданған әдіс, дегенмен мұнда әртүрлі формализация дәрежесі мүмкін. Таңдамалы жиынтық (үлгі) көрсетілген ережелерге сәйкес құрастырылады. Іріктеу әдісінің сауалнама жиынын қалыптастырудың басқа әдістерінен (үздіксіз зерттеулерден басқа) негізгі айырмашылығы мынада: бұл әдіс таңдамалы талдау негізінде алынған қорытындыларды зерттелетін, яғни жалпы жиынтыққа кеңейту мүмкіндігін береді.

Таңдау әдісінің сипаттамалары оның НӘЗ -де кең қолданылуын алдын ала анықтайды. Ең бастысы, іріктеу әдісі репрезентативтіліктің ең жоғары дәрежесіне жетуге мүмкіндік береді. Өкілдік – зерттеу мақсаттары тұрғысынан маңызды болып табылатын жалпы жиынтық параметрлерін көрсету үшін іріктеме жиынының қасиеті. Өкілетті іріктеуге қойылатын талап таңдалған параметрлерге (критерийлер, сипаттамалар) сәйкес респонденттердің құрамы жалпы жиынтықтағы сәйкес пропорцияларға жақындауы керек дегенді білдіреді.

Зерттеу жоспары

5-бөлім: Зерттеу жұмысының жоспарын әзірлеу ХФС бағдарламасын құруды аяқтайды. Ол жұмыс кезеңдерін ұйымдастырады, зерттеуді жүзеге асыру мерзімін көрсетеді, қажетті ресурстарды бағалайды және т.б.. Жұмыс жоспары шеңберінде бүкіл зерттеудің логикалық жоспары құрастырылады, ал оның негізінде - жұмыс кестесін қамтитын ұйымдық жоспар жасалады.

Нақты әлеуметтанулық зерттеудің ұсынылған алгоритмін жүзеге асыру оны табысты жүзеге асырудың маңызды шарты болып табылады.

Қазіргі ғылымда әртүрлі мәселелерді әлеуметтік және социологиялық зерттеулер кеңінен қолданылады. Бұл екі терминнің ұқсас дыбысталуы оларды анықтаудың қайнар көзі болып табылады, дегенмен «әлеуметтік зерттеу» және «әлеуметтанулық зерттеу» ұғымдарының мәні әртүрлі және нақтылауды қажет етеді.

Әлеуметтік зерттеулерді «әлеуметтік фактілер» деп аталатын эмпирикалық зерттеулер ретінде қарастырған жөн, оған халықтың тығыздығы, ұжымдық идеялар, бұқаралық мінез-құлық ерекшеліктері және т.б. кіреді. Мысалы, заңгерлер қылмыс мәселелерін, тарихшылар тарихи шындықтың әлеуметтік мәселелерін, мұғалімдер отбасының әлеуметтік мәселелерін зерттейді және т.б. Әлеуметтік зерттеулерде әлеуметтік фактілер әлеуметтік фактілер арқылы түсіндірілмейді.

Социологиялық мәліметтерді жинау әдістері, олардың көмегімен ғылыми ақпаратты алу процесі ұйымдастырылады:

- құжаттарды талдау;
- социологиялық бақылау;
- сауалнама (сауалнама, сұхбат, сараптамалық сауалнама);
- әлеуметтік эксперимент;
- кейбір әлеуметтік психологиялық әдістер (топтық тесттер).

Талдау

Құжаттарды талдау әдісі – бұл зерттеу мақсаттарына сәйкес келетін ақпаратты алуға бағытталған құжаттарды жүйелі түрде зерттеу. Құжаттаарнайы социологиялық зерттеулеравтор (коммуникатор) арнайы жасаған, ақпаратты жазуға, беруге және сақтауға арналған материалдық немесе виртуалды (компьютерлік файлдар) объект болып табылады. Ақпаратты беруге арнайы арналмаған заттар құжат болып табылмайды. Әлеуметтануда құжаттық ақпарат баспа немесе қолмен жазылған мәтінде, компьютерде немесе кез келген басқа ақпарат тасымалдаушыда жазылған кез келген ақпарат болып табылады.

Құжаттар бір уақытта екі ақпарат түрін қамтиды:

- фактілер, оқиғалар, қызмет нәтижелері туралы ақпарат;
- құжаттың мазмұнында, сондай-ақ оның құрылымында, стилінде, баяндау құралдарында көрсетілген автордың ұстанымы, осы фактілерге баға беруі.

Әдістеменің негізгі мақсаты - зерттелетін объект туралы құжатта қамтылған ақпаратты алу, оны белгілер (талдау категориялары) түрінде жазу, оның сенімділігін, негізділігін, зерттеу мақсаттары үшін маңыздылығын анықтау және оның көмегімен зерттелетін процестің объективті және субъективті-бағалаушы сипаттамалары мен көрсеткіштерін әзірлеу. Құжаттарды талдау процесінде шешілетін бұл міндеттер бір уақытта оны қолдану кезеңдері туралы түсінік береді.

Әлеуметтанушы білуі керек құжаттармен жұмыс істеудің белгілі бір ережелері бар:

- фактілер құжаттағы пікірлерден бөлінуі керек;
- дереккөздің және одан алынған ақпараттың сенімділігін тексеру қажет;
- Құжаттарды талдау арқылы жиналған ақпараттан жасалған қорытындылар құжаттық ақпараттың бірнеше көздерін пайдалану немесе социологиялық деректерді жинаудың басқа әдістерін қолдану арқылы тексерілуі керек.

Бақылау

Әлеуметтанулық бақылау әдісі – зерттеу мақсаттары тұрғысынан маңызды оқиғаларды тікелей қабылдау және тікелей жазу арқылы жүзеге асырылатын алғашқы социологиялық ақпаратты жинау әдісі. Мұндай оқиғаларды бақылау бірліктері деп атайды. Әдістің негізгі ерекшелігі - болған оқиғаның куәгерлерін сұрау емес, оқиғаны тікелей куәгердің тіркеуі болып табылады.

Бақылаушының позициясына байланысты бұл әдістің келесі сорттары бөлінеді.

- бақылаушы топ мүшелерімен араласпай, оқиғаларды сырттан келген сияқты жазып алатын бақылаулар. Бұл қарапайым бақылау;

- Бақылаушы байланыстарды саналы түрде шектей отырып, қарым-қатынас пен топтық қызметке ішінара қатыса алады. Бұл бақылаудың аралық түрі;

- Қатысқан бақылау бақылаушы топтың іс-әрекетіне толық қатысқанда, яғни әлеуметтік ортаға енуге еліктеп, оған бейімделіп, оқиғаларды ішінен талдағанда болады. Тартылған бақылау ашық немесе инкогнито режимінде жүргізілуі мүмкін. Басқа нұсқа мүмкін - ынталандырушы бақылау деп аталады, оның барысында зерттеуші объектінің қалыпты жағдайда байқалмайтын күйлерін анықтау үшін белгілі бір эксперименттік орта жасайды;

- өзін-өзі бақылау - бақылаушы өзінің іс-әрекеттері мен күйлерінің фактілерін тіркейді. Әдетте мүлдем жаңа, әдеттен тыс жағдайларда адамның мінез-құлқын зерттеу тәжірибесі қолданылады.

Сауалнама

Сауалнама әдісі – сауалнаманың мақсаттары мен міндеттерінен туындайтын социолог қойған сұрақтарға респонденттің жауаптарын жазу арқылы әлеуметтанушы (немесе интервьюер) мен сұхбаттасушы (респондент деп аталатын) арасындағы тікелей (әңгімелесу жағдайында) немесе жанама

(сауалнамадағы) әлеуметтік-психологиялық байланыс кезінде зерттеу объектісі туралы әлеуметтік ақпаратты жинау әдісі. Сонымен, сауалнама – сұрақ-жауап жағдайына негізделген әдіс.

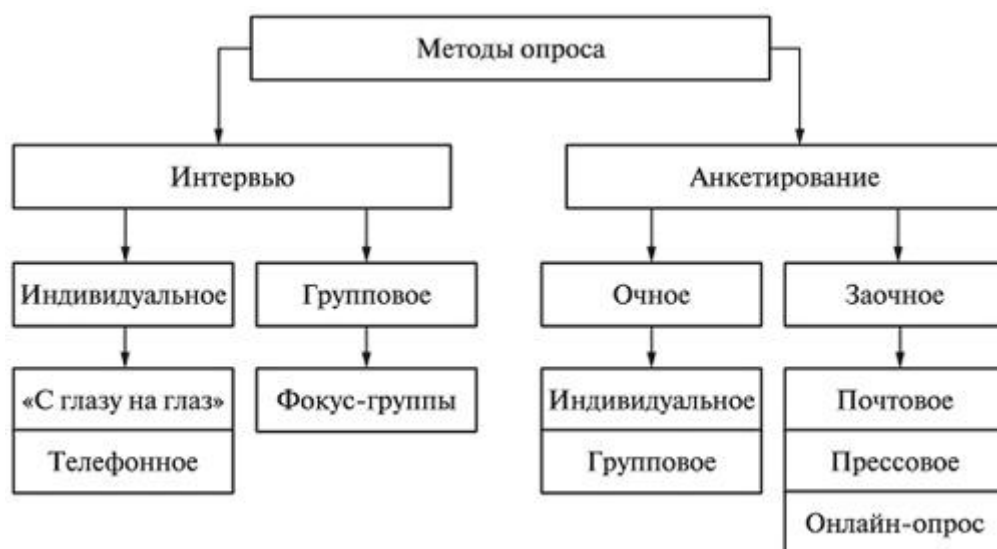
Әдістің негізгі мақсаты— қоғамдық, топтық, жеке пікірдің жай-күйі туралы ақпаратты, сонымен қатар респонденттің санасында көрініс тапқан фактілер мен оқиғалар туралы ақпарат алу.

Сауалнаманың негізгі қолдану саласыадам санасының саласын зерттейді. Тікелей бақылау қиын осындай құбылыстар мен процестерді зерттеуде де сауалнама қолданылады. Зерттеу объектісі әлеуметтік қауымдастық, топ, ұжым немесе жеке адам болуы мүмкін. Егер топ, ұжым немесе жеке адам әлеуметтанушы зерттеу үшін таңдай алатын берілген нәрсе ретінде әрекет етсе, онда әлеуметтік қауымдастықты әлеуметтанушы өзі құрады.

Сауалнама деректері кез келген жағдайда респонденттердің тек субъективті пікірін білдіретінін ескеру маңызды. Бұл факт осы әдісті қолдануда шектеулерге әкеледі. Сауалнама барысында алынған ақпараттан жасалған қорытындыларды зерттелетін құбылыстардың объективті жағдайын сипаттайтын басқа әдістермен алынған мәліметтермен салыстыру қажет. Респондент ретінде әрекет ететін индивидтер мен әлеуметтік топтардың санасында әлеуметтік өмірдің бейнелену ерекшеліктеріне байланысты қиғаштықтарды ескеру қажет.

Сұхбаттасушының (зерттеушінің) және жауап берушінің (респонденттің) рөлдік позицияларына байланысты сауалнаманың екі түрі бөлінеді: сауалнамалық сауалнамалар және сұхбаттар. Сараптамалық сауалнама әдісі біршама ерекшеленеді. Бұл типті анықтаудың негізі респонденттердің сапасы болып табылады.

Социологиялық сауалнаманың екі негізгі түрі бар: сауалнама (жазбаша сауалнама) және сұхбат (ауызша сауалнама).

4-сурет. Сауалнаманың түрлері мен әдістері.

Өз кезегінде, сауалнамалардың осы түрлерінің әрқайсысы көптеген ішкі түрлерге бөлінеді:

- респонденттердің саны бойынша (топтық және жеке);
- орналасқан жері бойынша (үйде, жұмыста және мақсатты аудиторияда – клубқа келушілер, емханадағы науқастар және т.б.).

Сауалнамаларды респонденттерге бөлу әдісіне қарай бөлуге болады:

- үлестіріме (курьерлік) сауалнама; пошта (пошта арқылы жіберіледі);
- баспасөз (газетте немесе журналда жарияланған).

Сонымен қатар, сауалнама түрлерін басқа критерийлер бойынша жіктеуге болады, атап айтқанда:

- сандық (статистиканы пайдалана отырып) және сапалық (терең сұхбаттар, фокус-топтар);
- жазбаша (сауалнама, тест) және ауызша (әңгімелесу);
- күндізгі және толық емес жұмыс күні;
- стандартталған, жартылай стандартталған және стандартталмаған;
- клиникалық және бағытталған;
- бағытталған және бағытталмаған;
- сынақ (үшқыш, зонд, экспресс сауалнамалар) және негізгі (бастапқы ақпаратты жинаудың негізгі әдісі ретінде);
- жаппай сауалнама (маман емес респонденттер үшін) және сараптамалық сауалнама (белгілі бір саланың мамандары үшін).

Барлық айырмашылықтарға қарамастан, сауалнама түрлерінің ортақ бір қасиеті бар: сауалнама, яғни зерттеу тұжырымдамасына сәйкес келетін және логикалық тұрғыда құрастырылған сұрақтар жүйесі – респондентке сұрау, растау немесе теріс формада жіберілетін сөйлеу хабарламалары, сондай-ақ оларға ұсынылатын жауап нұсқалары. Сауалнама сауалнамаға қарағанда кеңірек термин. Ол сауалнамаға да, сұхбатқа да қолданылады. Өз кезегінде, сауалнама сауалнама құжаты («Жұмысшыға арналған сауалнама») және сауалнама әдісі (яғни, сұрақ қою) болып табылады. Батыстық әдістерде сауалнама – бұл сауалнама (анкета), ол көбінесе интервьюерлердің көмегімен толтырылады, бірақ кейде пошта арқылы жіберіледі немесе респонденттерге тәуелсіз толтыру үшін таратылады.

Сауалнама

Сауалнамалық сауалнама жағдайында зерттеуші мен респондент арасындағы қарым-қатынас процесі сауалнама арқылы жүзеге асырылады. Сауалнама сауалнамалық интервьюермен жүргізіледі. Оның қызметі социолог-зерттеушіден нұсқаулар алып, соған сәйкес өзін ұстайды, сауалнамаға қатысты респонденттің оң мотивациясын жасайды. Мұндай мотивацияны қалыптастырудың арнайы әдістері бар, мысалы, азаматтық борышқа, жеке мотивтерге үндеу және т.б. Сауалнама жасаушы сауалнаманы толтыру және оны қайтару ережелерін де түсіндіреді.

Сауалнамалардың әртүрлі түрлері бар. Респонденттердің санына қарай топтық және жеке сауалнамалар болып ажыратылады. Жағдай мен аудиторияға байланысты жұмыс орнында, мақсатты аудиторияда (мысалы, кітапханада) немесе көшеде жүргізілетін сауалнамалар арасында айырмашылық жүргізіледі. Сауалнамаларды жеткізу әдісі үлкен маңызға ие. Мұнда келесі сорттар ерекшеленеді:

- үлестірме (курьерлік) сауалнама. Бір интервьюерге сауалнаманы бөлмеге тарату арқылы бірден көптеген адамдардан сауалнама жүргізуге мүмкіндік береді;

- сауалнама респондентке пошта арқылы жеткізілетін пошталық сауалнама;

- баспасөз сауалнамасы. Бұл ретте сауалнама бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланады. Бұл әдіс шектеулі мүмкіндіктерге ие, өйткені әлеуметтанушы популяцияны таңдамайды және сауалнамаға кім жауап беретінін болжай алмайды. Журналистикада қолданылады.

Әдістің аталған сорттарының әрқайсысының артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Мысалы, пошталық сауалнама кезінде сауалнамаларды қайтару мәселесі туындайды, ал пресс-сауалнама жағдайында зерттеу нәтижелерін барлық зерттелетін халыққа (газет жазылушыларына) тарату мүмкін емес, өйткені бұл жерде сауалнамаға қатысу-қатыспауды респондент қана шешеді.

Сауалнама жүргізудің негізгі құралы сауалнама болып табылады. Сауалнаманың сапасы негізінен зерттеу нәтижелерінің сенімділігі мен негізділігін анықтайды. Әлеуметтанулық сауалнама – талдау объектісі мен пәнінің белгілерін анықтауға бағытталған біртұтас зерттеу тұжырымдамасымен біріктірілген сұрақтар жүйесі. Сауалнаманы құрудың белгілі ережелері мен принциптері бар. Әртүрлі функцияларды орындайтын сұрақтардың әртүрлі түрлері бар екенін ескеріңіз. Сауалнамадағы сұрақтар блоктарға құрылады, мысалы, респонденттердің объективті сипаттамалары туралы сұрақтар блогы.

Сауалнама жүргізу кезінде респонденттермен байланыс орнатудың келесі әдістері мүмкін:

- газетте, журналда, кітапта (баспасөзде) сауалнама жариялау арқылы сауалнама жүргізу;

- респонденттер тобына сауалнамалар тарату арқылы.

Мақсатына қарай сауалнама респонденттердің тұрғылықты жері мен жұмыс орны бойынша жүргізілуі мүмкін.

Мысалы, қызмет көрсету саласын ұйымдастыру саласындағы муниципалды органдардың тиімділігін бағалау үшін тұрғылықты жері бойынша сауалнама жүргізген жөн.

Сауалнама - бұл әрқайсысы зерттеудің бағдарламалық және процедуралық мақсаттарын көрсететін құрылымдық ұйымдастырылған сұрақтар жиынтығы.

Әрбір сауалнамада сауалнаманың мақсаты мен қажеттілігін, күтілетін нәтижелердің қысқаша сипаттамасын және олардың пайдалылығын түсіндіретін респондентке үндеуден тұратын кіріспе бөлімі бар. Сауалнаманың анонимділік дәрежесі көрсетілген.

Сауалнама респондентке қойылған сұрақтарға жауап бергені үшін алғысын білдіруі керек.

Сауалнамаға қойылатын талаптар:

- Сауалнаманы толтыру бойынша нұсқаулар беру қажет;

- сауалнаманың титулдық парағында сауалнама тақырыбын немесе мәселесін, сауалнама жүргізетін ұйымның атауын, жарияланған орны мен жылын көрсететін тақырып болуы тиіс;

- Сұрақтар мен жауап нұсқалары шрифтпен, түспен, жақтаулармен және көрсеткілермен бөлектелуі керек. Сауалнама мәтіні оқуға жеңіл болуы керек.

Сауалнамаға енгізілген сұрақтар әртүрлі критерийлер бойынша жіктеледі. Зерттеу мақсатына қатынасына қарай бағдарламалық-тақырыптық (мазмұндық, тиімді) және процедуралық (функционалдық) сауалнамалар болып ажыратылады.

Пәндік мазмұны бойынша сұрақтар бөлінеді: фактілер туралы; білім; пікірлер, көзқарастар және мінез-құлық мотивтері.

Стандарттау дәрежесі бойынша сұрақтар жабық, жартылай жабық және ашық болып бөлінеді.

Жабық сұрақтар болуы мүмкін: дихотомиялық («иә-жоқ»); балама және «мәзір сұрақтары».

Ашық сұрақтарда мүмкін болатын жауаптар жиынтығы жоқ, бұл алынған материалды өңдеуді біршама қиындатады. Дегенмен, ашық сұрақтармен респонденттің қарастырылып отырған мәселе бойынша пікірі көбірек ескеріледі.

Сұхбат

Әңгімелесу әлеуметтанушы мен респондент арасындағы сауалнама мен респондент емес, интервьюер арқылы жүргізілетін байланыстың басқа түрін қамтиды. Интервьюердің рөлі сауалнамаларды тарату және респонденттердің оларды толтыруын қамтамасыз ету ғана емес, кем дегенде сауалнамадағы сұрақтарды айту. Интервьюердің міндеттері сұхбат түріне байланысты. Интервьюердің зерттеудегі рөлінің артуы оған қойылатын талаптарды арттырады. Сондықтан интервьюер сауалнамаға қарағанда күрделірек дайындықтан өтуі керек.

Сұхбаттарды сауалнамалар сияқты негіздеуге болады. Сонымен қатар, танымдық мүмкіндіктерді барынша қатаң бөлуді қамтамасыз ететін олардың процедураларының формальдылану дәрежесіне қарай сұхбат түрлерін саралау маңызды. Бұл жерде мүмкін болатын нұсқалар сұхбаттың бейресми және формалды түрлері арасында орналасқан.

Ресми сұхбатта мұнда сұхбат алушы сауалнаманы оқиды; Сұрақтардың дизайны сауалнамадағыларға ұқсас, сондықтан әлеуметтік сипаттарды өлшеу принциптеріне негізделген сандық бағалау процесіне жүгінеді. Сондықтан мұндай ақпаратты сандық өңдеуді қолдануға болады. Бұл жағдайда сұрақтардың реті қатаң бекітілген, олардың ретін өзгертуге болмайды. Ресми сұхбат интервьюер сұрақ қойған кезде сұхбаттың психологиялық контекстін бақылайды және бір нәрсені түсіндіре алады, сұрақты қайталайды немесе қарқынын тездетеді деп болжайды. Дегенмен, мұның бәрі қатаң нұсқауларға сәйкес жасалады. Формалдау деңгейі неғұрлым жоғары болса, интервьюерлердің жеке ерекшеліктерімен байланысты қателер соғұрлым аз болады.

Бейресми сұхбат – сұхбаттың қарама-қарсы түрі. Ең еркін, стандартталмаған сұхбат клиникалық, баяндау деп аталады. Бұл жерде сұхбат беруші мен респондент орын ауыстыратын сияқты. Интервьюердің өзі CSI-дағы көмекші

қызметкер емес, зерттеуші болуы керек. Оның қызметі әңгімеге серпін беру болып табылады, содан кейін ол респонденттен тек сана ағынын ынталандыруы керек. Дегенмен сұхбат берушінің рөлі өте маңызды. Баяндау импульсін орнату арқылы зерттеуші әңгіменің бағытын белгілейді. Кейде әлеуметтанушы сұрақтарды алдын ала дайындайды, бірақ сұхбат барысында ол оларды оқымайды немесе әңгімелесушінің сөйлеп тұрған кезде сөзін бөлмейді. Респондент барлығын өзі айтып болғаннан кейін социолог қосымша сұрақтар қоя алады.

Сұхбаттың осы екі түрінің арасында аралық нұсқалар бар. Бұл еркін сұхбат, ашық сұрақтармен сұхбат (гидпен), бағдарланған (бағытталған) сұхбат, еркін жауаптармен сұхбат. Әрбір түрдің өзіндік сипаттамалары, қолдану аймағы және құралдары бар.

Сұхбат – сауалнаманың белгілі бір түрі. Ол көбінесе күрделі құрылымдарда (кәсіпорындарда, ұйымдарда) үлгілерді ұйымдастыру үшін пилоттық сынақ зерттеулерінде қолданылады.

Интервьюер сауалнаманы респондентпен тікелей байланыста оның жауаптары негізінде толтырады.

Жеке сұхбат жеке немесе топтық болуы мүмкін. Бұл әдіс қымбат, бірақ жақсы қарым-қатынас орнату арқылы сауалнаманы оңтайландыруға мүмкіндік береді. Сондықтан интервьюерлер психологиялық (коммуникациялық) дайындықтан өтуі керек.

Телефон арқылы сауалнама жеке немесе сезімтал сұрақтарға жол бермейтін қысқаша сөйлесуді қажет етеді. Осылайша, мұндай сауалнама шектеулі тақырыптық шеңберде ақпарат алуға мүмкіндік береді.

Пошта сауалнамасы қымбат емес, бірақ нақты анықталған сұрақтарды талап етеді. Сонымен қатар, алушы қойылған сұрақтарға жауап бермеуі мүмкін.

Әлеуметтік-статистикалық диагностика әртүрлі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, мемлекеттік және муниципалды басқару органдарының жұмысы, теледидардың жастарға және халықтың басқа топтарына әсері туралы пікір алуға мүмкіндік береді.

Сұхбат респондентпен жеке қарым-қатынасты білдіреді, онда зерттеуші (немесе оның уәкілетті өкілі) сұрақтар қояды және жауаптарын жазып алады. Өткізілетін нысаны бойынша ол тікелей, олар айтқандай, «бетпе-бет» немесе жанама, мысалы, телефон арқылы болуы мүмкін.

Зерттеушінің еркіндік дәрежесіне байланысты сұхбаттар мыналарға бөлінеді:

- ресімделетін (стандартталған), зерттеушінің қызметі сауалнамамен және интервьюерге арналған нұсқаулармен қатаң реттелген кезде. Әңгімелесудің бұл түрі әдетте адамдардың үлкен топтарына сауалнама жүргізу кезінде жүргізіледі, өйткені ұқсас жауаптарды талдау оңай;

- жартылай формализацияланған (жартылай құрылымдық, жартылай стандартталған), мұнда сұрақтардың реті мен олардың тұжырымы әңгіме барысында өзгеруі мүмкін;

- бейресми (құрылымсыз, ашық), ол сауалнамасыз жүргізілуі мүмкін және зерттеушінің әңгімелесу барысына қарай сұрақтардың сипатын реттеуге

мүмкіндігі бар. Әңгімелесудің бұл түрі пилоттық зерттеулерде, аздаған адамдардан (мысалы, сарапшылардан) сұхбат алу кезінде, сұхбат нәтижелерін жіктеу және салыстыру қажет болмаған кезде қолданылады.

Сонымен, сауалнама қоғамдық және топтық сананың жай-күйі, адамдардың пікірлері мен олардың әртүрлі әлеуметтік құбылыстар мен процестерге берген бағасы туралы мәліметтер алудың негізгі әдістерінің бірі болып табылады. Сауалнама әдісі ақпарат жинаудың жеткілікті икемді құралы болып табылады және әртүрлі нысандарда – ауызша және жазбаша, бетпе-бет және сырттай және т.б. жүзеге асырылуы мүмкін. Зерттеу объектісіне тікелей бақылау үшін қол жетімді емес жағдайларда сауалнама өте қажет; Мұндай жағдайларда сауалнама ақпарат жинаудың негізгі әдісіне айналады. Әдетте, нақты зерттеулерде сауалнамалар мазмұнды талдау, бақылау және эксперимент әдістерімен толықтырылады.

Әңгімелесу рәсіміне қойылатын талаптар

Сұхбаттың сапасы, яғни ашық және сенімді ақпарат алу көптеген факторларға байланысты. Олардың арасында ізгі ниет атмосферасы, сұхбат алушының әдепті мінез-құлқы, тақырыпқа біртіндеп «кіру» - қарапайым сұрақтардан күрделіге дейін, сұхбат берушінің позициясын әдейі немесе әдейі таңудың болмауы.

Сұхбатқа кіріспеқысқаша және респондентті сауалнаманың негізгі тақырыбынан алшақтатпауы керек.

Мысалы: "Сәлеметсіз бе! Мен халықтың туристік қызметтердің жаңа түрлеріне көзқарасын зерттейтін Әлеуметтанулық зерттеулер орталығының өкілімін. Демалысыңызды үйде, елде немесе курорттарда өткізгенді қалайсыз ба?.." Егер "найзағайдай жылдам" байланыс орнатылмаса, сұхбат алушы әлеуетті респондентті 2-3 минут ішінде сендіруге тырысуы керек. Сәтсіз болса, әрекет тоқтатылып, келесі респондентті таңдау іріктеу нұсқауларына сәйкес жалғасуы керек.

Интервьюер сауалнаманың тақырыбы мен мақсатына қатысты респонденттің барлық сұрақтарына сабырлы түрде, тітіркендірмей толық жауап беруге (әрине, өз құзыреті шегінде) және сауалнаманың анонимді екенін, респонденттің жауаптың кез келген нысанына толық құқығы бар екенін, сондай-ақ жауап беруден бас тартуға міндетті екенін атап өтуге міндетті.

Интервьюердің мінез-құлық стилі құрметті және достық болуы керек. Сауалнама жауап алуға айналмауы керек!

Әңгімелесу барысында сұхбат беруші әрқашан көшбасшы рөлін атқаруы керек. Бұл рөлді меңгеру үшін ол әңгімелесу формасының мазмұнын жетік білуі, сұрақтардың ретін есте сақтауы қажет, бұл ұзақ үзілістерді болдырмауға көмектеседі.

Интервьюер респондентпен кез келген пікірталастан аулақ болуы және тек өз пікірін тіркеуі керек, бірақ оған түсініктеме бермеуі керек. Жеке бағалауларды, респондентпен қарым-қатынас кезіндегі теріс пікірлерді, немқұрайлылық пен немқұрайлылық көріністерін алып тастау керек. Сонымен қатар, сұхбаттасушы әңгімелесушінің айтқанына өзінің қызығушылығын барынша баса көрсетуі керек. Бұл мақұлдаушы бас изеу, күлімсіреу және т.б. болуы мүмкін. Егер

респондент талқыланатын мәселе бойынша сұхбат алушының көзқарасы туралы сұраса, интервьюер оның функциясы әр түрлі пікірлерді білу екенін түсіндіруі керек, бірақ оны таңу емес.

Респондент сұрақты түсінбесе, оны қайтадан қайталау керек; Егер ол әлі де түсініксіз болса, мұнда және сол жерде екпіндерді күшейтіңіз. Қайталап оқығаннан кейін сұрақ респондентке түсініксіз болса, бұл факт тіркеліп, интервьюер келесі сұраққа көшеді. Сұрақтың мәнін респондентке бұл нұсқаулықта қарастырылған кезде ғана түсіндіруге болады.

Сұрақтар формада көрсетілген ретпен қойылуы керек. Әрбір алдыңғы сұрақ келесіге кіріспе сияқты болуы керек, бұл әңгіменің сабақтастығы мен дәйекті логикасына кепілдік береді.

Әңгімелесу парағында осыған қатысты арнайы нұсқаулар болған жағдайда ғана сұрақты өткізіп жіберуге болады.

Жауап нақты немесе бір мағыналы болмаған жағдайда сұхбат алушы респонденттің ұстанымын анықтауға тырысқан жөн, мысалы: «Бұл идея қызық. Оны толығырақ түсіндіре аласыз ба? немесе «Сіз осылай ойлайсыз...» немесе «Немесе дәлірек айтқанда, сіз нені меңзеп тұрсыз?»

Жауап беруден бас тарту себебі көбінесе респонденттің біліксіздігі немесе өз позициясын айтуды қаламауы болып табылады, бұл жалпы қабылданған ұстаныммен үйлеспейтін көрінеді. Бұл фактіні байқаған сұхбат алушы: "Мен сұрақты өте анық оқымадым деп ойлаймын. Қайталап айтайын" немесе "Бұл мәселе шынымен де күрделі, әртүрлі пікірлерді тудырады, бұл толығымен заңды. Дегенмен де, осы мәселе бойынша сіздің жеке пікіріңізді білгім келеді".

Жауаптарды жазудың ең оңай жолы - респонденттік сұхбат, онда интервью респонденттің жауаптарын алдын ала тағайындалған сандық кодтарға сәйкес айналдырады. Тегін сұхбат жауаптар бойынша стенографиялық жазбаларды алуды қамтиды. Жазуды жылдамдату үшін бірқатар белгілерді пайдалану ұсынылады (олардың ауқымын сұхбат алушының өзі кеңейтуі мүмкін).

Пішін бойынша сұрақтар жабық, жартылай жабық немесе ашық болуы мүмкін. Жабық сұрақтар алдын ала тұжырымдалған, жауаптардың толық жиынтығымен келеді. Жартылай жабық сұрақтарда ең көп алдын ала тұжырымдалған жауап нұсқалары, сондай-ақ еркін жауаптар үшін қосымша жолдар бар. Ашық сұрақ тек респонденттің еркін жауап беруіне мүмкіндік береді. Жабық және жартылай жабық сұрақтар зерттеуші жауап нұсқаларының барлығын немесе барлығын дерлік алдын ала білгенде құрастырылады. Әйтпесе, сұрақ ашық түрде қойылады.

Жабық сұрақтар барлық жауап нұсқаларының қосындысы 100% болғанда баламалы, ал балама емес, бірнеше нұсқаны таңдау мүмкіндігі берілгенде, нәтижесінде жауаптар сомасы 100% асуы мүмкін.

Жауаптар тізімінде «Маған жауап беру қиын» деген тармақ болмаса, жауаптың жоқтығы бөлек кодталады.

Мазмұны жағынан сұрақтар фактілерді, білімді анықтауға бағытталуы мүмкін («Сіз «ИЗВЕСТИЯ» газетін оқисыз ба?») немесе «КСРО тарихындағы этникалық геноцид мысалдарын атай аласыз ба?»); пікірлер, ниеттер, идеялар, мінез-құлық («Сіздің ойыңызша, Ресейдің келесі президенті кім болуы мүмкін?»

немесе «Жазғы демалысыңызды қайда өткізуді жоспарлайсыз?» немесе «Болашақ пәтеріңізді қалай елестетесіз?» немесе «Өткен жексенбіні қалай өткіздіңіз?»).

Сауалнамадағы сұрақтардың жалпы саны операциялық схеманың толықтығына байланысты, ал ашық және жабық сұрақтар санының арақатынасы зерттеу пәнінің зерттелу дәрежесіне байланысты.

Сауалнамадағы сұрақтардың логикалық тізбегі (әдетте қарапайымнан күрделіге қарай) зерттеу субъектісінің құрылымымен, сондай-ақ қарым-қатынас процесіне қойылатын психологиялық талаптармен алдын ала анықталады. Сауалнаманың болуы маңызды

респондентті алаңдататын немесе тіпті қорқытатын сұрақтардан бастамады. Психологиялық қиын сұрақтардың ауырлығын жұмсарту үшін, мысалы: «Пікір бар...» деген сөздерден басталатын алдын ала «кіріспе» сұрақ қоюға болады.

Тәжірибе көрсеткендей, 35-50 минуттан кейін респонденттің назары әдетте бұлыңғыр болады, сондықтан сұрақтарды тақырыптық тақырыптармен ерекшеленген блоктарға біріктірген жөн. Күрделі сұрақтар сауалнаманы толтырғаннан кейін алғашқы 40 минут ішінде қойылуы керек. Орташа есеппен толтыруға бір сағаттан аспайтын сауалнама оңтайлы болып саналады.

Сараптамалық сауалнама

Сауалнаманың тағы бір түрі – сараптамалық сауалнама. Оның айрықша ерекшелігі – респонденттердің белгілі бір қызмет саласындағы сарапшылар – мамандар болуы. Сарапшылардан ақпарат алу процедурасы сараптама деп аталады. Ол КСИ кезінде олардың алдына қойылған міндеттерді сарапшылардың тәуелсіз шешуін қамтуы мүмкін. Мұның бәрі таңдалған сараптамалық сауалнама түріне байланысты.

Сараптамалық сауалнама әдісінің негізгі мақсаты зерттелетін мәселенің маңызды, маңызды аспектілерін анықтау, сонымен қатар сарапшылардың білімі мен тәжірибесін пайдалану арқылы ақпараттың сенімділігін, негізділігін және негізділігін арттыру деп танылуы керек.

Әлеуметтанудағы әлеуметтік-психологиялық әдістер

Әлеуметтік қауымдастықпен қатар әлеуметтануда ең көп тараған зерттеу объектісі әлеуметтік топ болып табылады. Көбінесе объект туралы ақпаратты оны құрайтын тұлғалар туралы деректерді талдау арқылы алуға тура келеді. Жеке адамдар туралы жиынтық ақпарат (олардың әлеуметтік бағдарлары, пікірлері, ойлау стереотиптері және т.б.) әлеуметтік тұтастықтың маңызды сипаттамалары болып табылады. Сондықтан социологтар психологияда дамыған әдістерді белсенді қолданады. Оларды екі топқа бөлуге болады: жеке қасиеттерді өлшейтін әдістер және топтық сипаттарды өлшейтін әдістер. Екеуі де сынақ деп аталады.

Тест – белгілі бір психикалық қасиеттің (қасиеттің, сипатты) даму деңгейін немесе көріну дәрежесін, сондай-ақ жеке адамның психикалық қасиеттерінің жиынтығын немесе топтар мен ұжымдардың психикалық күйлерінің (қарым-қатынастары, өзара қабылдаулары) жиынтығын өлшейтін қысқа мерзімді сынақ.

Әлеуметтануда топ мүшелері арасындағы таңдау жағдаяттарындағы байланыстар мен қалауларды тіркеу арқылы шағын әлеуметтік топтардағы

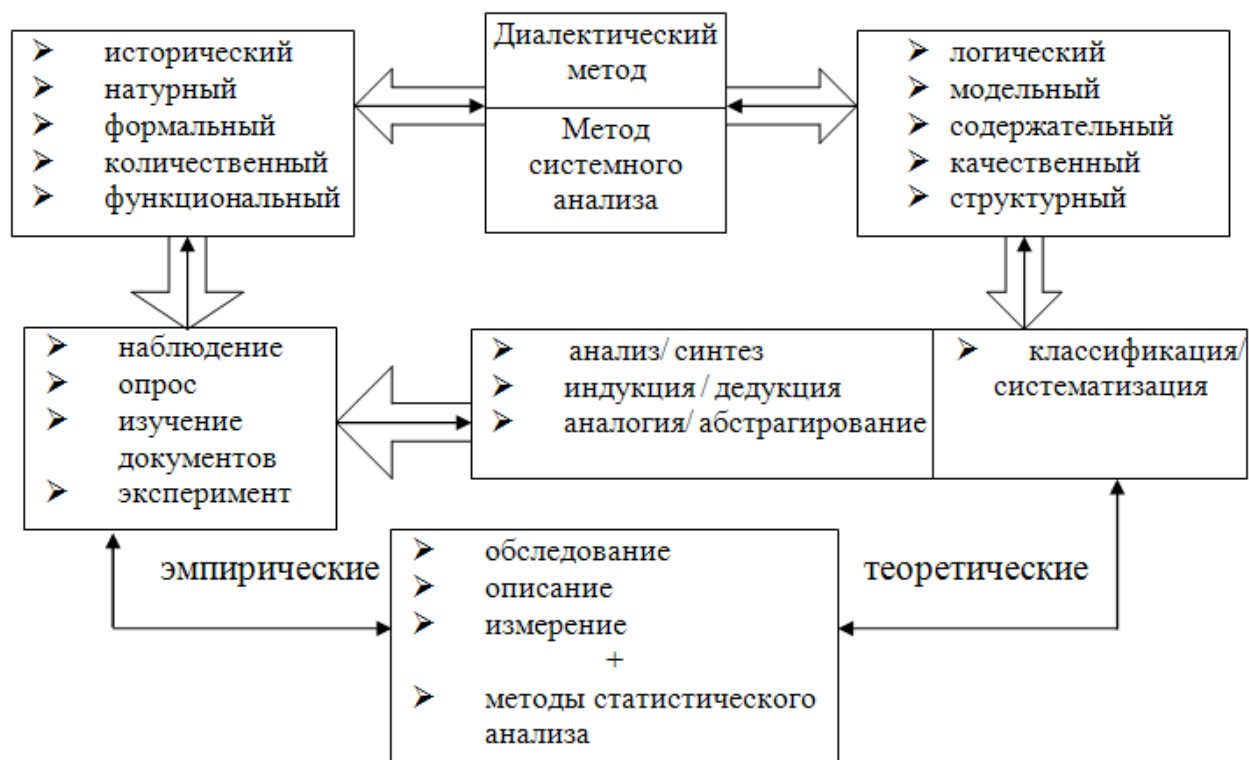
тұлғааралық қатынастар құрылымын сандық өлшеуге және талдауға бағытталған социометриялық тесттер қолданылады. Социометриялық тесттің негізгі мақсаты – эмоционалдық байланыстарды, яғни топ мүшелерінің өзара ұнатуы мен ұнатпауын диагностикалау. Социометрия келесі функцияларды орындайды:

- топтың бірігу/бөлінбеу дәрежесін өлшеуге мүмкіндік береді;
- топтың бейресми көшбасшысы мен қабылданбаған адам шеткі полюсте болатын симпатия-антипатияға негізделген топ мүшелерінің салыстырмалы беделін ашады;
- ішкі топтық ішкі жүйелерді (олардың бейресми көшбасшыларымен біріккен формациялар) көрсетеді.

Социометриялық тестте талдау және өлшем бірлігі таңдау болып табылады — жеке адамның белгілі бір жағдайда өз тобының мүшелерімен қарым-қатынасына қатынасы.

Социологиялық зерттеулер (осы терминмен қатар социологиялық сауалнама термині де қолданылады) әлеуметтік процестер мен құбылыстарды жүйелі түрде зерттеу, мыналармен сипатталады: зерттеу пәнін жан-жақты маңызды талдау; зерттелетін құбылыс немесе процесс туралы мәліметтер алудың эмпирикалық әдісі; әлеуметтік шындықтың жеке көріністері туралы мәліметтерді статистикалық өңдеу. Бұл статистикалық деректерді өңдеу әдістерін пайдалана отырып, әлеуметтік шындықты зерттеудің теориялық және эмпирикалық әдістерінің жүйесі.

Әлеуметтанулық зерттеулерді жүргізу кезінде жалпы ғылыми әдістер де, арнайы әдістер де қолданылады (5-сурет).

5-сурет. Әлеуметтік шындықты зерттеудің жалпы ғылыми және арнайы әдістерінің жүйесі

Социологиялық зерттеу дегеніміз, ол:

- *теориялық* (яғни белгілі бір социологиялық теорияларды қолдану мен сынауға негізделген) және эмпирикалық (яғни, объективті шындық туралы деректерді жинау мен өңдеуге негізделген, әдетте теориялық түсінумен аяқталады);

- *іргелі* (әмбебап байланыстар мен қатынастарды анықтауға бағытталған) және қолданбалы (тәжірибелік есептердің тар шеңберін шешуге бағытталған);

- *қатты* (барлық жалпы халықты зерттегенде ^[1]) және таңдамалы (жалпы жиынтықтан белгілі бір іріктеу негізінде жүргізіледі).

Кез келген ғылыми зерттеу – жаңа білім, ақпарат және т.б. алуға, ғылыми-практикалық мәселелерді арнайы әдістерді (тәжірибе, бақылау және т.б.) қолдану арқылы зерттеуге, бағыттарды негіздеуге және оларды шешудің әдістері мен құралдарын әзірлеуге бағытталған танымдық әрекеттің түрі. Әлеуметтанулық зерттеу әлеуметтанудың, әлеуметтанушылардың кәсіби қызметінің саласының негізгі даму жолдарының бірі болып табылады. Әлеуметтанулық зерттеу – кәсіби әлеуметтанушылар қызметінің белгілі бір кезеңдерінің тізбегі, оның мақсаты зерттелетін әлеуметтік құбылыстар мен процестер, олардың байланыстары, байланыстары мен тәуелділіктері туралы фактілерді жүйелеуге мүмкіндік беретін ғылыми әзірленген әдістеме мен әдістемелер негізінде әлеуметтік шындықтың кейбір, әдетте, проблемалық фрагменттерін зерттеу болып табылады.

Әлеуметтанулық зерттеулердің мәні мен ерекшеліктерін жақсырақ түсіну үшін әлеуметтанудың не екенін еске түсірейік.

Әлеуметтанудың пәні мен объектісі туралы талқылаудың ұзақтығына және берілген анықтамалардың көптігіне қарамастан немесе дәл олардың көптігіне байланысты әлеуметтану ғылымының жалпы қабылданған анықтамасы әлі де жоқ. Өз сөзінде немесе жарияланымдарында әлеуметтанудың іргелі аспектілерін қозғайтын кез келген адам осы мәселе бойынша өз ұстанымын анықтауға мәжбүр. Түпнұсқалықты талап етпей, қалыптасқан дәстүрді ұстанайық.

Белгілі болғандай, «әлеуметтану» ұғымының сөзбе-сөз этимологиялық мағынасы қоғам туралы ғылымды білдіреді. Алайда қоғам нақты объект ретінде көптеген пәндердің: әлеуметтік философия, тарих, саясаттану, мәдениеттану, әлеуметтік психология және көптеген басқа пәндердің білімінің пәні болып табылады. Сондықтан әлеуметтанудың тек осы этимологиялық түсінігімен шектелу өнімсіз. Әлеуметтанудың ерекшелігі қоғамды құрайтын құбылыстардың, процестердің және құрылымдардың бүкіл кешенінен оның зерттеу пәні ретінде қоғамның біртұтас әлеуметтік жүйе ретіндегі қызмет етуін қамтамасыз ететін адамдардың әлеуметтік әрекетінің әлемін, олардың байланыстары мен өзара әрекеттесулерін бөліп алуынан көрінеді.

Әлеуметтану ғылымында қоғам индивидтердің бір-бірімен кездейсоқ әрекеттесетін жай жинақтауы ретінде емес, реттелген құрылым ретінде, белгілі бір тәртіпте орналасқан бөліктерден тұратын, бір-бірімен азды-көпті тұрақты көрінетін ережелерге (алгоритмдерге, заңдылықтарға және т.б.) сәйкес әрекеттесетін тұтастық ретінде қарастырылады. Бұл бөліктерге индивидтер сияқты қарапайым элементтерді де, осы элементтердің жиындарын немесе

белгілі бір белгілермен біріктірілген әлеуметтік қауымдастықтарды да қамтуы мүмкін. Жаратылыстану және қоғамдық ғылымдардағы құрылымдық реттелген жүйелерді зерттеу тәжірибесі көрсеткендей, мұндай зерттеуде ең бастысы құрылымның жеке бөліктері арасындағы ең маңызды және тұрақты байланыстарды анықтау болып табылады. Демек, әлеуметтану әлеуметтік құрылым ұғымында қоғамдағы индивидтердің, топтардың, әлеуметтік институттардың өзара орналасуын ғана емес, сонымен бірге олардың өзара байланыстарын, яғни тұлғааралық қарым-қатынас негізінде де, бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалану арқылы да жүзеге асырылатын байланыстарды, әрекеттер мен өзара әрекеттесуді қамтиды. Сонымен, әлеуметтану қоғамды жүйе ретінде қарастырады және оның негізгі міндеті кез келген жүйелік зерттеулер сияқты жүйеішілік және жүйеден тыс байланыстар мен өзара әрекеттесулердің сипатын белгілеу болып табылады.

Әлеуметтану— белгілі бір әлеуметтік жүйелердің (қоғамдардың), әлеуметтік институттар мен қауымдастықтардың дамуы мен қызмет етуінің жалпы және ерекше заңдылықтары туралы ғылым, әлеуметтік жүйелердің құрылымын құрайтын, аталған институттар мен қауымдастықтардың ішінде де, олардың арасында да өзара әрекеттесу және өзара байланыс тетіктері мен процестерін, сондай-ақ осы заңдылықтардың тиісті тұлғалардың, әлеуметтік институттардың, эмпирилердің ақпарат негізіндегі қызметінде көріну сипаты мен формаларын зерттейтін ғылым.

Аталған байланыстар мен өзара әрекеттестіктерді әлеуметтік дүние дамуының жалпы, инвариантты заңдылықтарын белгілеу үшін макродеңгейде де (содан кейін біз әлеуметтанулық білімнің жалпы теориялық деңгейімен айналысамыз), сондай-ақ нақты, жеке әлеуметтік құрылымдар мен процестер деңгейінде де зерттелуі мүмкін (содан кейін біз адамның белгілі бір үлгілерін зерттеуге мүмкіндік беретін нақты социологиялық пәндер кешенімен айналысамыз).

Әлеуметтанудың екі деңгейі де міндетті элемент ретінде арнайы зерттеулер жүргізуді талап етеді. Олардың мақсаты - белгілі бір әдістерді қолдана отырып, әлеуметтік әлемнің пәндік аймағының сәйкес фрагменттерінің күйін көрсететін көптеген эмпирикалық фактілер жазылған құжаттық материалдарды алу.

Әлеуметтанудың өте маңызды ерекшелігі оның негізінде алынған білім (тіпті жалпы теориялық деңгейде), әдетте, азды-көпті дәрежеде оны қазіргі практикалық мәселелерді шешуде пайдалануға бағытталған. Демек, әлеуметтанулық білімнің шынайы құндылығының маңызды критерийлерінің бірі оның әлеуметтік тәжірибеге сәйкестік деңгейі болып табылады. Басқарудың өте нақты бағдары әлеуметтануды барлық басқа әлеуметтік ғылымдардан айтарлықтай ерекшелендіретін спецификалық белгі деп айтуға негіз бар.

Осылайша, социологиялық зерттеулердің соңғы нәтижелерінің екі түрі туралы айтуға болады. Біріншісі әбден дәстүрлі, спецификалық емес және кез келген ғылыми сала шеңберіндегі зерттеулердің нәтижесі болып табылады. Ол әлеуметтік әлемнің кейбір пәндік саласы туралы жаңа білімді білдіреді. Екінші түрі – қандай да бір практикалық мәселені шешу қажеттілігіне байланысты

социологияның көмегімен алынған және әлеуметтік басқару органының ақпараттық қамтамасыз ету құрылымына енгізілген ақпарат.

Біріншіден екіншісінің айырмашылығы, бірінші түрдегі нәтижелер белгілі бір қоғамдық құбылыс (мысалы, жастар мәдениеті, девианттық мінез-құлық, маргинализация және т.б.) туралы таза білім болып табылады. Бірінші типтегі білім құндылығының негізгі критерийі – іргелі жаңалық. Әлеуметтік тәжірибеде білімнің бұл түріне сұраныс айтарлықтай рөл атқармайды. Ол үшін ақпараттың қандай да бір деректер түрі ретіндегі ең жалпы анықтамасы әбден қолайлы.

Екінші түрдегі нәтижелердің құндылығының критерийі, ең алдымен, олардың практикалық өзектілігі, ақпараттық мазмұны және басқару шешімдерін қабылдайтын құрылымдар үшін белгісіздікті азайту әлеуеті болып табылады. Оларда іргелі жаңалық болмауы мүмкін. Көріп отырғанымыздай, екінші түрдегі нәтижелер басқару ақпаратын білдіреді.

Әлеуметтік басқару құрылымдарының әлеуметтік-экономикалық және саяси процестерді зерттеуде әлеуметтанудың мүмкіндіктерін пайдаланудың объективті қажеттілігі оның ерекшелігімен алдын ала анықталған.

1. Жаратылыстану ғылымдарына қарағанда социологияның зерттеу пәні мен объектісін бір-бірінен ажырату өте қиын (мүмкін емес дерлік). Әлеуметтік дүниені зерттеуші өзі осы дүниеде бола отырып, зерттеу объектісіне қатысты бейтарап бола алмайды. Ал социологиялық зерттеу объектісін онымен байланысты қоғамдық формациялардан бөліп алу мүлде оңай емес. Бұл жағдайдың артықшылығы да, кемшілігі де бар. Артықшылығы – зерттеу пәні нақты әлеуметтік әлемге «суға батырылады» және зерттеу нәтижесінде алынған білім міндетті түрде тәжірибеде орын алады.

2. Әлеуметтанудағы зерттеу пәні, әдетте, өзекті әлеуметтік мәселемен сәйкес келеді және оның нәтижелері (біз айтып өткендей) ең алдымен басқару органдарының практикалық қызметінде пайдалануға бағытталған. Яғни, әлеуметтану айтарлықтай дәрежеде басқару ғылымы болып табылады және оның мүмкіндіктерін әлеуметтік басқару тәжірибесінде пайдалану объективті түрде сөзсіз. Бұл оның құрылымы мен басқару циклінің кезеңдерінің сәйкес буындарына мамандандырылған ақпарат көзі ретінде қосылуын түсіндіреді.

3. Әлеуметтануда нақты эмпирикалық материалды пайдалану мазмұнды қорытындыларды негіздеу үшін принцип дәрежесіне көтеріледі. Бұл даусыз артықшылық әлеуметтануды басқару ғылымы ретінде де сипаттайды.

Қазіргі ғылымда әртүрлі мәселелерді әлеуметтік және социологиялық зерттеулер кеңінен қолданылады. Бұл екі терминнің ұқсас дыбысталуы оларды анықтаудың қайнар көзі болып табылады, дегенмен «әлеуметтік зерттеу» және «әлеуметтанулық зерттеу» ұғымдарының мәні әртүрлі және нақтылауды қажет етеді.

Әлеуметтік «әлеуметтік фактілер» деп аталатын эмпирикалық зерттеулерді қарастыру керек, оған халықтың тығыздығы, ұжымдық идеялар, бұқаралық мінез-құлық ерекшеліктері және т.б. кіреді. Мысалы, заңгерлер қылмыс мәселелерін, тарихшылар тарихи шындықтың әлеуметтік мәселелерін, мұғалімдер отбасының әлеуметтік мәселелерін зерттейді және т.б. Әлеуметтік зерттеулерде әлеуметтік фактілер әлеуметтік фактілер арқылы түсіндірілмейді.

Әлеуметтік. Бұл әлеуметтік құбылыстарды арнайы ұйымдастырылған жаппай бақылау нәтижесінде алынған жиынтық сандық сипаттамалар – нәтижесінде «социологиялық фактілер» туындайтын зерттеулер.

В.И. Добренко пен А.И. Кравченко әлеуметтік және социологиялық зерттеулердің мынадай айырмашылықтарын анықтайды [1].

1. «Әлеуметтік зерттеу» ұғымы оның артындағы нақты ғылымды көрсетпейді, бірақ «социологиялық зерттеу» көрсетеді – бұл әлеуметтану. «Әлеуметтік зерттеу» ұғымы «әлеуметтанулық зерттеу» ұғымынан кеңірек.

2. Әлеуметтанулық зерттеу әлеуметтанудың пәні, тақырыбы және әдісі арқылы анықталады, ал әлеуметтік зерттеулер анықталмайды.

3. Әлеуметтанулық зерттеудің белгілі бір әдісі бар, бірақ әлеуметтік зерттеу жоқ.

4. Әлеуметтанулық зерттеу танымның пәнішілік әдісі болса, әлеуметтік зерттеу пәнаралық болып табылады.

5. Әлеуметтік зерттеулер қоғамның кез келген әлеуметтік мәселелерін, тіпті әлеуметтануға міндетті түрде жатпайтындарын да қамтиды, ал социологиялық зерттеулер әлеуметтану пәні анықтайтын мәселелердің тар шеңберін қамтиды.

6. Әлеуметтік зерттеулерді (сауалнамаларды) заңгерлер, дәрігерлер, экономистер, журналистер, кадр бөлімінің қызметкерлері жүргізеді. Социологиялық зерттеулерді тек кәсіби мамандар жүргізеді. Оның айрықша ерекшелігі – теория мен әдістің бірігуі.

7. Әлеуметтанулық зерттеулердің қайнар көзі ғылыми әдебиеттер мен кәсіби дайындық болса, әлеуметтік зерттеу - танымал әдебиет және күнделікті тәжірибе (жеке өмір тәжірибесі немесе берілген бөлімнің тәжірибесі).

8. Әлеуметтік зерттеулер қоғамға кең көзқарасты көрсетеді, ал социологиялық зерттеулер тар, мамандандырылған көзқарасты көрсетеді.

Әлеуметтанулық зерттеудің бірнеше түрлері бар: сынау (басқа атаулары барлау, барлау), сипаттамалық, аналитикалық, үздіксіз, таңдамалы, далалық, жедел және т.б. Әрбір нақты жағдайда зерттеу түрін таңдау зерттелетін мәселенің ерекшелігіне, мақсатына, қолда бар ресурстарға және т.б. анықталады. Төменде біз қазіргі заманғы зерттеу түрлерінің сипаттамасын береміз, В.И. Кравченко А.И. [2].

Пилоттық (барлау, барлау) зерттеу мәселені нақтылау, мақсатты айқындау, міндеттер қою, негізделген гипотезаларды алға қою мақсатында жүзеге асырылады, яғни мәні бойынша концептуалды зерттеу болып табылады. Ол әлеуметтанулық зерттеудің қарапайым түрлерінің бірі болып табылады және қызығушылық объектісі туралы өрескел, индикативті ақпаратты алуды қамтиды, сондықтан аз зерттелген немесе толығымен зерттелмеген мәселелер үшін қолданылады.

Пилоттық зерттеу әдетте жеңілдетілген бағдарламаны, шектеулі құралдарды және респонденттердің аз санын пайдалана отырып жүргізіледі, сондықтан алынған деректер репрезентативті емес. Оның мақсаты – белгілі бір мәселе бойынша шамамен мәліметтер алу; оның ұраны шамамен, арзан, тез.

Барлау зерттеу әдістері:

- ықтимал респонденттермен сұхбат;
- зерттеудің орталық мәселесі бойынша фокус-топ;
- мәселеге қатысты сарапшылар немесе жай адамдар арасында сауалнама жүргізу;

- құжаттарды, статистикалық мәліметтерді зерттеу.

Барлау зерттеулерінің нұсқасы - жедел түсіру немесе жедел түсіру, оның барысында шұғыл, бірақ өте қажет утилитарлық міндеттер шешіледі. Осындай сауалнамалардың көмегімен, мысалы, халықтың президентке деген көзқарасы, Шешенстандағы соғыс, орын алған терактілер және т.б.

Пилоттық оқу(«Зондтау» жұмыс термині) барлаудан айырмашылығы, техникалық әдістер мен процедураларды орындауға арналған: іріктеудің қажетті көлемі мен сапасын белгілеу, сауалнамадағы сұрақтардың мазмұны мен санын, сауалнама жүргізу уақытын нақтылау, сонымен қатар сауалнаманы тексеру.

Пилоттық зерттеу жүргізу ережелері:

- пилоттық зерттеудегі іріктеу көлемінің нақты әдістемелік негіздемесі жоқ (әдетте 30 респондентке сауалнама жүргізу жеткілікті). Тек олардың жоспарланған зерттеу объектісінің барлық маңызды категорияларын білдіруі маңызды [3];

- респонденттердің таңдауы әртүрлілік сапасына сәйкес болуы керек, яғни құралға басқаша жауап бере алатын респонденттердің топтарын қамтуы керек;

- пилоттық үлгіге сауалнама тақырыбы бойынша ең маңызды әлеуметтік-демографиялық сипаттамаларды (жынысы, жасы, білімі, жұмыс өтілі, жұмыс мазмұны және т.б.) көрсететін респонденттер кіреді.

Әлеуметтануда пилоттық тәжірибе негізгі зерттеуге дейін «қысқартылған» жоспар бойынша жүргізіледі: ол шағын үлгілерді пайдаланады, ақпаратты толық көлемде жинамайды, ал алынған ақпарат ең маңызды критерийлер бойынша ғана талданады.

Ұшқыштық келесілер үшін пайдалы:

а) зерттеуші толық сенім артатын құралдарды сынау;

б) зерттеу пәні зерттеушіге аз белгілі болған жағдайда аспаптық құралдарды жетілдіру.

а) жағдайда аспап өзінің соңғы нұсқасында соңғы сынақтан өтеді. б) жағдайда зерттеуші құралдың әртүрлі нұсқаларымен (модельдерімен) тәжірибе жасап, қайсысымен жұмыс істеу ыңғайлы екенін анықтауы керек. Ол үшін алдын ала тестілеуден өту қажет.

Алдын ала тестілеу мыналарды қамтиды:

а. Әртүрлі сөздер мен сұрақ формаларын тексеру.

б. Респондентпен тікелей сөйлесу процесінде оны толтырудағы мүмкін қиындықтарды анықтау үшін респонденттердің жеке сұхбатында өзін-өзі толтыруға арналған сауалнаманы тестілеу.

в. Типтік жауаптарды алу үшін ашық сұрақтарды пайдалану, кейін оларды соңғы нұсқада қолдануға болатын жабық сұрақтарға жауаптар жинағына қосуға болады.

d. Олардың әрқайсысының жарамдылығын анықтау үшін әртүрлі типтегі құралдарды (почтадағы сауалнамалар, бетпе-бет сұхбат, телефон сұхбаты) тестілеу [4].

Осылайша, пилоттық зерттеу барысында әлеуметтанушы қызығушылық объектісі туралы шамамен, индикативті ақпарат ала алады. Ұшқыштық зерттеу процедуралары мен құралдарын сынауға мүмкіндік береді. Егер аналогияларға жүгінсек, онда сынақтық зерттеу - бұл аумақты барлау, ал пилоттық - ұзақ ғылыми-зерттеу экспедициясы алдында сақтандырумен жаттығу.

Сипаттамалық және аналитикалық зерттеулер барлау және тәжірибелік зерттеулерге қарағанда күрделі ғылыми зерттеу түрлері болып табылады.

Сипаттамалық зерттеу, өкілдік ақпарат пен сенімді деректерге сүйене отырып, кез келген құбылыстың құрылымы мен динамикасын жан-жақты сипаттайды. Сипаттамалық зерттеудің мақсаты – себепті байланыстарды анықтамай-ақ құбылыстың толық бейнесін көрсету.

Аналитикалық зерттеу– әлеуметтанулық талдаудың ең терең түрі, ол өкілді, сенімді және сенімді. Сонымен қатар, аналитикалық зерттеудің мақсаты – құбылыстың жасырын себептерін анықтау.

3-суретте күрделілік және таралу деңгейі бойынша социологиялық зерттеулердің типологиясы берілген.

3-сурет. Күрделілігі мен таралу деңгейі бойынша социологиялық зерттеулердің типологиясы

Үздіксіз зерттеу– бұл жалпы халықтың барлық бірліктерін қамтитын социологиялық зерттеу. Мұндай зерттеудің мысалы ретінде халық санағы болып табылады.

*Үлгі зерттеу*өзі және өз пікірлері туралы ақпарат беретін респонденттердің арнайы таңдалған тобына сауалнама жүргізу арқылы адамдардың мінез-құлқы мен қарым-қатынасы туралы мәліметтерді жүйелі түрде жинау әдісі болып табылады. Ол өз атауын зерттеу бірліктерінің (жалпы популяция) үлкен жиынтығынан тұтастың негізгі параметрлерін өте дәл көрсететін шағын бөлікті (үлгіленген популяция) таңдаудың арнайы процедурасын қолдануына байланысты алды. Таңдау процедурасы

математикалық статистика әдістеріне негізделген және ықтималдықтар теориясының принциптеріне негізделген.

Таңдамалы сауалнама неғұрлым күрделі әдістер мен әдістерді қажет етсе де, үздіксіз сауалнамаға қарағанда үнемді және сенімдірек.

Қайталанатын зерттеулер – белгілі бір уақыт аралықтарында бір бағдарлама мен аспаптар бойынша дәйекті түрде жүргізілетін бірнеше зерттеулердің жиынтығы. Қайталанатын зерттеулер объектінің өзгеру динамикасын сипаттайтын нәтижелерді алу қажет болған жағдайда жүргізіледі.

Кейінгі зерттеулердің түрлері:

1) Бойлық зерттеу – олардың өзгеру динамикасын және өзара әсер етуді анықтау мақсатында қатаң белгіленген уақыт аралықтарында белгілі бір көрсеткіштерді ретімен бірнеше рет жазуды көздейтін зерттеу. Лонгитудальды зерттеу бір топ индивидтердің ұзақ мерзімді зерттеуін қамтиды. Бастапқыда балалық және даму психологиясында бойлық зерттеу немесе «бойлық кима» әдісі қалыптасты, онда ол «көлденең кима» әдісіне балама ретінде қолданылды. Кейінірек бойлық зерттеулер басқа зерттеулерге, атап айтқанда әлеуметтануға еніп кетті, мұнда ол «бір іріктеуден бір уақыттан көп уақыт нүктесінде деректер жиналатын зерттеудің эксперименталды емес түрі. Бір іріктеу жиыны ұзақ уақыт бойы бақыланатындықтан, әртүрлі бақылаулар нәтижесінде алынған деректер заңды түрде түсіндіріледі. бірдей нысан».

2) Когорттық зерттеу – бір ұрпақтың өмір салтындағы өзгерістерді талдау мақсатында бір жастағы адамдарды ұзақ уақыт бойы зерттеу. Зерттеу объектілері өзгереді, бірақ адамдар сол күйінде қалады.

3) Трендтік зерттеу – бір жалпы популяцияға белгілі бір уақыт аралығында және салыстырмалы түрде ұқсас әдістерді қолдана отырып жүргізілетін зерттеу. Мақсат – әлеуметтік өзгерістердің тенденцияларын белгілеу. Мысалы, халық санағы.

4) Панельдік зерттеу – бір бағдарлама бойынша, бір іріктеу бойынша және белгілі бір уақыт аралығында бір әдістемені қолдану арқылы жүргізілетін зерттеу. Мақсаты – оқиғалардың динамикасын талдау. Адамдар өзгеруі мүмкін, бірақ зерттеу объектілері өзгеріссіз қалады.

Панель – базалық зерттеуде және кейінгі зерттеуде (мысалы, 15 жылдан кейін) сұхбат алған респонденттердің тобы. Қайталанатын зерттеуде бұл 15 жастан үлкен адамдар болады. Псевдопанель – негізгі параметрлері бойынша – жасы, білімі, мамандығы бойынша – базалық көрсеткішке ұқсайтын, бірақ олар бірдей адамдар емес (мысалы, 1962 жылғы жас жұмысшылар және 1992 жылғы жас жұмысшылар) таңдалған респонденттердің жиынтығы. Панельдік зерттеулер – ақпарат тұрақты іріктеу популяциясының (панель) мүшелерінің бірнеше (кемінде екі) сауалнамасы арқылы жиналатын бойлық зерттеу түрі. Ақпарат екі немесе одан да көп уақыт нүктелеріндегі әрбір панель мүшесінің деректерін қамтитындықтан, жиынтық өзгерістерге қосымша жеке өзгерістерді зерттеу мүмкін болады.

Панельдік зерттеулер себеп-салдарлық байланыстарды зерттеуге мүмкіндік беретіндіктен, ол қоғамдық пікірді зерттеу тәжірибесінде берік орнықты. Мұндай зерттеулердегі қайталанатын сауалнамалар арасындағы уақыт

аралығы әдетте қысқа (бірнеше күннен бірнеше айға дейін) және зерттеудің дизайны көбінесе «бұрын» және «кейін» дизайн түрінде болады.

Панельдік зерттеудің мысалы 1960-80 жылдары жүргізілген зерттеу болып табылады. орта мектеп түлектерінің өмірлік жоспарларын жүзеге асыру тенденцияларын зерттеу: олардан алдымен бітіру емтихандары қарсаңында, содан кейін жоғары оқу орындарына түсудің аяқталуымен және олардың жұмыс мансабының кезеңдерімен анықталған уақыт аралықтарында сауалнама жүргізілді.

Бақылау бір көрсеткіштер жүйесі мен әдістерді қолдану арқылы объектінің күйін, құбылысты жеткілікті ұзақ уақыт ішінде дамытуды бақылау, бағалау және болжау әдісі болып табылады. Қазіргі уақытта мониторинг техникалық, жаратылыстану және әлеуметтік ғылымдарда қолданылады.

Қоршаған ортаның мониторингі – табиғи процестер фонында осы өзгерістердің антропогендік құрамдас бөлігін анықтау мақсатында құрылған, қоршаған орта жағдайының өзгерістерін бақылауға, бағалауға және болжауға арналған ақпараттық жүйе. Экологияда мониторинг негізгі параметрлерде қажетсіз ауытқуларды болдырмау мақсатында қоршаған ортаның жай-күйін үздіксіз бақылау ретінде анықталады [5]. Су, ауа, орман, улы газ, шу, радиация және т.б. мониторинг қолданылады.

Психологияда мониторинг белгілі бір адамдар топтары мен жеке тұлғалардың психологиялық дамуының тенденциялары мен заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Бақылау пәні балалардың мектептегі оқуға психологиялық дайындығы, кәсіби және тұлғалық өзін-өзі анықтау динамикасы және т.б.

Медицинада бақылау адам денсаулығына қауіпті сыни жағдайларды анықтау және алдын алу үшін қолданылады, мысалы, эмбрионның жатырышilik дамуын, температураны, аритмияны, қан қысымын бақылау және т.б.

Білім беруде мониторинг «Білім беру үдерісі мен өмір сүру жағдайларын үздіксіз бақылауды қамтамасыз ететін, сондай-ақ олардың дамуын болжауға мүмкіндік беретін білім беру жүйесі мен әлеуметтік инфрақұрылым туралы ақпаратты ұйымдастыру, жинау, сақтау, өңдеу және тарату нысаны» [6]. Білім берудегі бақылау пәні – оқушылардың білімі, олардың тәрбиесі, т.б.

Социологиялық мониторинг– бұл «жүйелі түрде ұйымдастырылған жүйелі түрде қайталанатын зерттеулер кешені, оның мақсаты мүдделі мекемелерге халықтың әртүрлі ұрпақтарының әлеуметтік-мәдени ерекшеліктері мен бұқаралық санасының ерекшеліктеріне сәйкес келетін әлеуметтік бағдарламаларды жүзеге асыруда ғылыми және ақпараттық көмек көрсету болып табылады» [7].

Процесті немесе құбылысты бақылау екі шарт орындалған жағдайда мүмкін болады:

- бақыланатын құбылыс немесе процесс уақыт бойынша өзгереді;
- құбылыс кең таралған немесе қауіп төндіретін мәнге ие болды.

Зерттелетін құбылыс немесе оқиға динамикалық болғандықтан, екі немесе одан да көп ағымдағы өлшемдер негізінде оның жақын немесе алыс болашақта

дамуының болжамын жасауға болады. Одан басқа, оқиғаның динамикасын бақылау мыналарға мүмкіндік береді:

- а) бірнеше түрлі нүктелерді бір-бірімен салыстыру;
- б) өзгеру үрдісін немесе үлгісін қадағалау;
- в) осы құбылысты уақыт бойынша бейнелеу үшін күрделі аналитикалық және графикалық құралдарды қолдану [8].

Далалық зерттеулер – нақты өмірлік жағдайларда адамдардың мінез-құлқын тікелей бақылау арқылы әлеуметтік құбылыстарды зерттеу.

Әрбір ғылым далалық зерттеулер туралы өз түсінігін қалыптастырды. Сонымен, археологияда зерттеу «өрісі» тура мағынасында ашық өріс болуы мүмкін: қорған немесе басқа мәдени ескерткіштің қазбалары.

Психологияда далалық зерттеулердің мысалы ретінде табиғи жағдайда өмір сүретін индивидтердің кеңістіктік шектеулі тобының мінез-құлқын зерттеу болып табылады. Мұндағы мақсаттар мен қолданылатын құралдарға байланысты далалық зерттеулердің үш түрі ажыратылады: сипаттамалық сипаттағы барлау; диагностикалық – практикалық мәселелерді шешуге бағытталған; эксперименттік – гипотезаны тексеруге қатысты.

Этнография мен антропологияда далалық зерттеу – тұрғылықты жеріне бару арқылы аборигендік топты, оның мәдениеті мен өмір салтын, мінез-құлық рәсімдері мен әлеуметтік тәжірибелерін қатысусыз зерттеу.

Әлеуметтануда далалық зерттеу – бұл бағдарлама әзірлегеннен, сауалнаманы сынақтан өткізгеннен және әдістемелік құжаттарды көбейткеннен кейін болатын негізгі зерттеу кезеңі. «Дала» термині мұнда метафоралық болып табылады және зерттеушілер тобының объектіге шығуын білдіреді: базарға, қала көшесіне, шеберханаға және т.б.

Әлеуметтану саласын дайындау келесі жұмыстарды қамтиды:

- эмпирикалық объектінің қолжетімділігін қамтамасыз ету;
- далалық зерттеу штабын ұйымдастыру (үй-жай, ұйымдастыру техникасы, жұмыс режимі, кезекшілік, жедел байланыс, жинақталған эмпирикалық мәліметтердің сақталуын және құпиялығын қамтамасыз ету);
- орындаушылар үшін эмпирикалық құралдардың жинақтарын дайындау (нұсқаулар, тапсырмалар, тізімдер, мекенжайлар);
- орындаушыларды таңдау және дайындау;
- мәліметтерді жинау кезінде ағымдағы жедел бақылау;
- жұмыс нәтижелерін қабылдау кезінде толтырылған құжаттарды бақылау, далалық кезең аяқталғаннан кейін арнайы бақылау процедуралары;
- дала жұмыстары кезінде сынамаларды алуды жедел бақылау [9].

Далалық зерттеулерде ғалым оқиға орнында болып, тікелей бақылаулар жасайды. Мысалы, таңдамалы сауалнамада әлеуметтанушы бір топ адамдардан есірткіні қолдану туралы сұраса, далалық зерттеуде ол олардың қасында отырып, олардың әрекеттерін бақылайды. Екінші жағдайда жиналған ақпарат бірінші жағдайда жиналған ақпаратқа қарағанда дәлірек және сенімдірек деп есептеледі. Дегенмен, далалық зерттеулердің нәтижелері бір жағдаймен шектеледі және қосымша зерттеулерсіз типтеу мүмкін емес немесе қиын.

Операциялық зерттеу – практикалық мақсатта, қысқа мерзімде және қысқартылған ғылыми бағдарлама бойынша жүргізілген зерттеулер.

Оперативті зерттеудің ерекшеліктері:

- 1) Шұғыл шешім қабылдау, практикалық тапсырмаларға назар аудару.
- 2) Зерттеу ғалымның бастамасымен емес, тапсырыс берушінің бастамасымен жүргізіледі.
- 3) Қысылған мерзімдер (зерттеудің басқа түрлеріндегі мерзімдермен салыстырғанда 2-3 есе).
- 4) Негізгі ұғымдардың түсіндірмесі мен объектіні жүйелі талдаудың болмауы.
- 5) Гипотезаны күтілетін нәтижелерді сипаттаумен ауыстыру.
- 6) Стандартталған сұрақтар каталогына негізделген сауалнама.
- 7) Жеке сауалнамадан топтық (аудитория) сауалнамасына көшу. Топтық сауалнаманың жеке сауалнамадан айырмашылығы мынада: барлығы жеке сауалнамадағыдай жүргізіледі, жалғыз айырмашылығы респонденттердің бір жерде (аудитория) жиналуында.

Жедел зерттеу қоғамдық пікірді зерттеудің перспективалы және ең қолайлы әдісі болып табылады. Ұйымдастыру технологиясы жағынан үнемді және қарапайым. Оның мақсаты шындық туралы жаңа ғылыми білім алу емес, басқару шешімдерін қабылдау үшін объект туралы бар білімді (мысалы, әдебиеттерден) нақтылау және нақтылау.

Кейс зерттеу. Орыс әдебиетінде ағылшын дәстүрінде кейс-стади деп аталатын әдісті белгілейтін белгіленген термин жоқ. Жалпы алғанда, «кейс-стади» бір нақты, бірақ репрезентативті сайттағы мәселені терең тандап зерттеу ретінде анықталуы мүмкін. Бұл жағдайда зерттеу пәні және оның объектімен байланысы ерекше мұқият зерттеледі. Кейс-стади – объектісі жеке адам немесе шағын топ болып табылатын сапалы сипаттамалық зерттеу нысаны. Оның пәні тек адамдардың көзге көрінетін санының нақты өзара әрекеттесуі және өте нақты контексте болуы мүмкін.

Бұл әдісті қолданатын әлеуметтанушылар жаһандық жалпылауға, себеп-салдар заңдылықтарын ашуға немесе статистикалық репрезентативті ақпаратқа ұмтылмайды. Мұнда бір оқиға немесе бір қауым жан-жақты зерттеледі. Мұндай зерттеулердің мәні бір немесе бірнеше жағдайды жан-жақты зерделеу арқылы қоғамда болып жатқан терең процестердің мазмұнын ашу болып табылады.

Кейс-стади әдісін қолданудағы қиындықтар:

- 1) Өкілдік. Таңдамалы жиынтық сияқты, бір жағдай жалпы жиынтықпен салыстырылатын болуы керек.

- 2) Нақты сандық әдістерді шектеулі қолдану.

Кейс-стади әдісінің артықшылықтары:

- 1) Ақпараттық мазмұнның әртүрлілігі.
- 2) Қол жетімділік.

Сауалнамалық және сауалнамасыз зерттеу әдістері. Әлеуметтануда эмпирикалық зерттеу әдістерінің төрт түрі бар: сауалнама, бақылау, құжаттарды талдау және эксперимент. Сауалнама түрлері (сауалнама, сұхбат) сауалнама әдістеріне жатады; бақылау, құжаттарды талдау және эксперимент сауалнамаға

жатпайды. . Сауалнамаға жатпайтын әдістерге, мысалы, тестілеу кезінде адамдардың реакцияларын жазуға арналған аппараттық әдістер деп аталатындар да жатады. Тағы бір мысал, жарнамаларды, бағдарламаларды және басқа да бейне және аудио фрагменттерді көру (тындау) кезіндегі көрерменнің реакциясын жазу.

Сауалнама– ақпаратты алудың социологиялық әдісі, онда адамдарға (респондент деп аталады) жазбаша немесе ауызша түрде арнайы таңдалған сұрақтар қойылады және оларға жауап беру сұралады.

Әлеуметтанушы сауалнама әдістеріне зерттелетін мәселе құжаттық дереккөздермен жеткілікті түрде дәлелденбеген немесе мұндай дереккөздер мүлде болмаған жағдайда жүгінеді.

Сауалнаманың көмегімен сіз мыналарды зерттей аласыз:

- бұқаралық немесе жеке сананың мазмұндық сипаттамалары;
- тікелей байқау қиын немесе мүмкін емес әлеуметтік немесе тұлғааралық қатынастар;
- қоғамдық пікір;
- адамдардың қажеттіліктері, қызығушылықтары, мотивациялары, көңіл-күйлері, құндылықтары, сенімдері.

Іске асыру әдісі бойынша эмпирикалық әдістердің типологиясы:

1. Сауалнамалар

Сұхбат– интервьюер мен респонденттің тікелей байланысын көздейтін, алдын ала әзірленген жоспар бойынша жүргізілетін әңгіме, оның барысында интервьюер өз жауаптарын жазып алады. Әңгімелесу түрлері: еркін немесе стандартталған, клиникалық немесе бағытталған, топтық немесе жеке, тікелей немесе делдалдық.

Сауалнама– мәтінді ұйымдастырудың сұрақ-жауап формасы. Сауалнамалық сауалнамалар: экспресс сауалнама, топтық немесе жеке, бетпелет (таратпа сауалнама) немесе корреспонденция (почта сауалнамасы, баспасөз сауалнамасы), бұқаралық немесе сарапшы.

2. Құжаттарды талдау: сапалық немесе сандық (мазмұндық талдау).

3. Бақылау: енгізілген немесе қосылмаған, рәсімделген немесе рәсімделмеген.

4. Эксперимент: шынайы эксперименттер, квази эксперименттер, табиғи эксперименттер, натуралистік эксперименттер.

Зерттеудің техникалық құралдары. Әлеуметтанушының жетекші техникалық көмекшілері телефон мен компьютер болып табылады. Біріншісі қысқа уақыт ішінде кеңседен мыңдаған шақырым қашықтықта орналасқан респонденттердің үлкен санын зерттеуге мүмкіндік береді. Екіншісі онлайн режимінде ең аз шығынмен одан да көп адамдардан сауалнама жүргізуге және сонымен бірге арнайы бағдарламалар арқылы алынған деректерді жылдам өңдеуге мүмкіндік береді.

Социологиялық зерттеулердің түрлері

Әлеуметтанулық зерттеу – кейбір әлеуметтік құбылыстарды басқа әлеуметтік құбылыстарды пайдалана отырып түсіндіретін пәнішілік зерттеу.

Мақсат пен міндеттердің сипатына қарай социологиялық зерттеудің бірнеше түрі бар.

Әлеуметтік мәселені талдау тереңдігіне және оқиғаларды қамту ауқымына қарай соттық (іздеу, барлау), пилоттық сипаттамалық және аналитикалық зерттеулер деп ажыратылады.

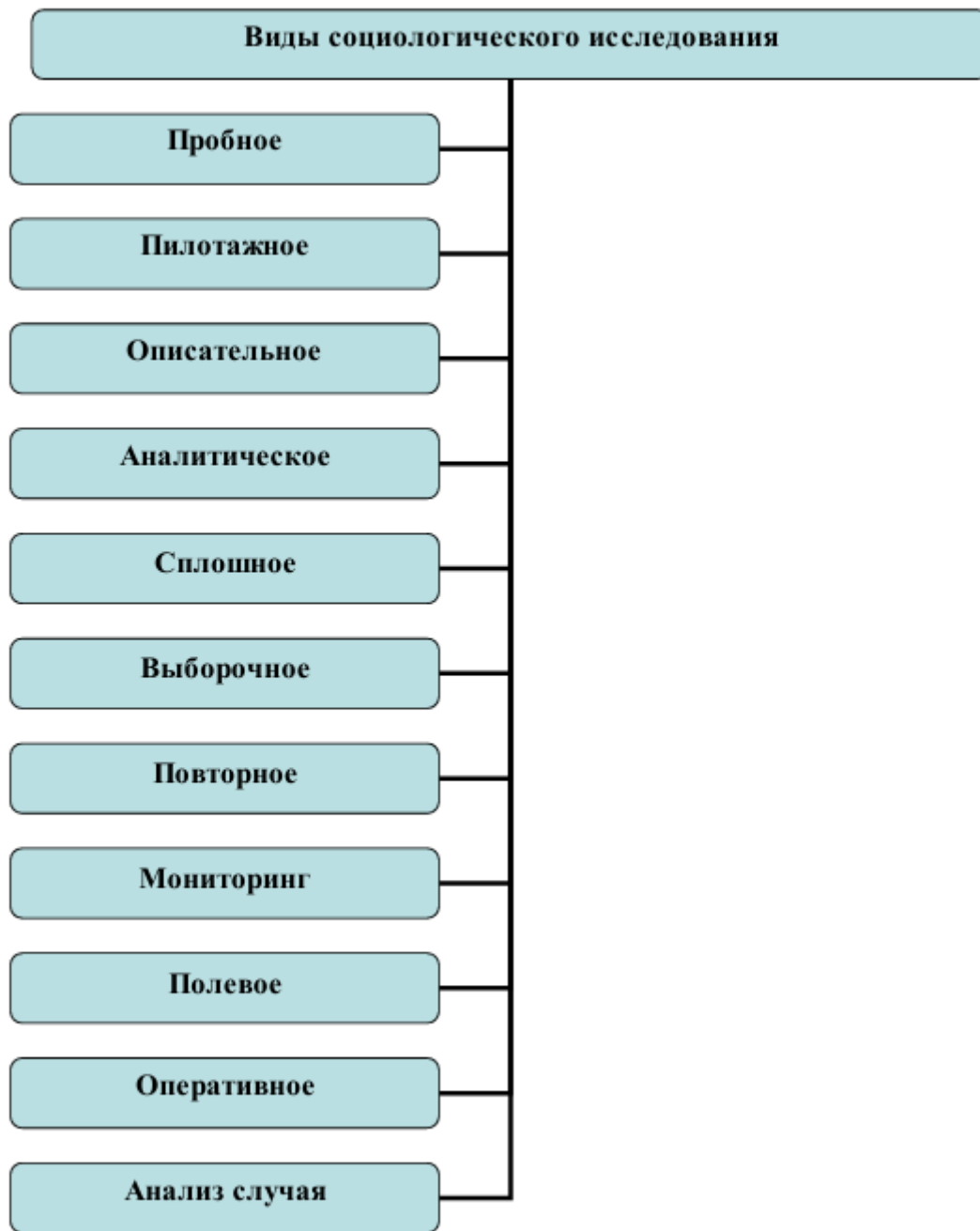
Құбылыстың статикасы немесе динамикасы зерттелетініне байланысты нүктелік немесе қайталанатын зерттеу деп ажыратылады.

Зерттеу объектісінің көлемі бойынша зерттеу түрлері үздіксіз және таңдамалы болып бөлінеді.

Орналасқан жеріне қарай далалық және зертханалық зерттеулер бөлінеді.

Қолданылатын мәліметтерді жинау әдісіне сәйкес сауалнама, бақылау, құжаттарды талдау және эксперимент (1-қосымша) болып ажыратылады.

Әлеуметтанулық зерттеудің типологиясы 6-суретте диаграмма түрінде, социологиялық зерттеудің негізгі әдістері 7-суретте көрсетілген.

6-сурет. Әлеуметтік зерттеулердің типологиясы

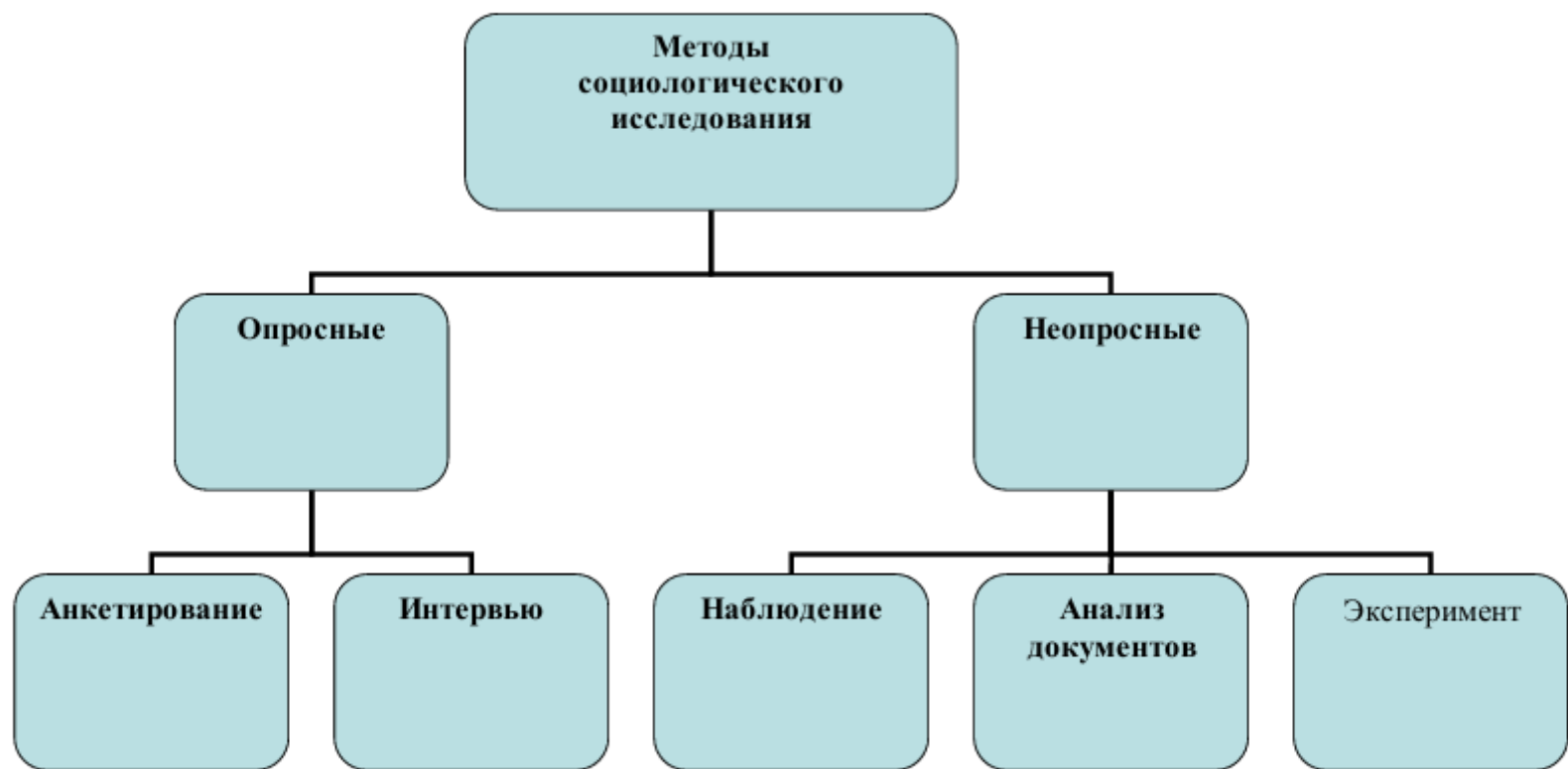

Рисунок 3 Методы социологического исследования

Әлеуметтанулық зерттеулер бағдарламаны дайындаудан басталады, онда бастапқы алғышарттар, мақсаттар мен міндеттер, әдістемелік қамтамасыз ету, ұйымдық құрылым және т.б.

Іргелі социологиялық зерттеулер үшін 200-300 беттік бағдарламалар әзірленеді; операциялық зерттеу бағдарламалары үшін олар машинкамен басылған мәтіннің 5-7 бетіне сәйкес келеді. Дегенмен, олардың құрылымының негізгі элементтері өзгеріссіз қалады, өйткені олардың әрқайсысы өз функцияларын орындайды: нормативтік, әдістемелік, ұйымдастырушылық, ақпараттық немесе бақылау.

Жасалған зерттеу бағдарламасына сәйкес ғалымды репрезентативті ақпаратпен қамтамасыз ете отырып, алғашқы мәліметтер жинақталады (эмпирикалық зерттеу).

Зерттеу деректері— зерттеу ізденіс нәтижесі («зерттеуге не алынды» деген сұраққа жауап береді).

Технология (әдістеме және әдістер) мәліметтерді жинау «деректер қалай алынды» деген сұраққа жауап береді.

Стратегия. Эмпирикалық зерттеу зерттеу пәнінің теориялық моделін, зерттеу объектісінің эмпирикалық схемасын, мәліметтерді алу әдістері мен тәсілдерін, деректерді талдау және интерпретациялауды қамтитын зерттеу бағдарламасымен анықталады, бірақ нәтижелерді сипаттайтын ғылыми баяндаманы қамтымайды.

Әлеуметтанулық зерттеу бағдарламасы келесі негізгі сәттерді егжей-тегжейлі, анық және толық көрсетуді қамтиды: теориялық-әдістемелік бөлім — мәселені тұжырымдау және негіздеу, мақсатты көрсету, зерттеу объектісі мен пәнін анықтау, негізгі ұғымдарды логикалық талдау, гипотеза мен зерттеу міндеттерін тұжырымдау; Әдістемелік бөлім — сауалнаманың популяциясын анықтау, алғашқы социологиялық ақпаратты жинау үшін қолданылатын әдістердің сипаттамасы, осы ақпаратты жинау құралдарының логикалық құрылымы, оны компьютерде өңдеудің логикалық схемалары және ұйымдастыру жоспары.

Добренков В.И. және Кравченко А.И. Зерттеу бағдарламасын құрудың келесі негізгі кезеңдері бөлінеді:

- проблемалық мәлімдеме;
- зерттеудің мақсаты мен міндеттерін анықтау;
- зерттеу объектісі мен пәнін анықтау;
- гипотезаны ұсыну;
- негізгі ұғымдарды логикалық талдау;
- ақпарат жинау әдістерін негіздеу және таңдау;
- таңдамалы жиынтықты анықтау;
- далалық зерттеу;
- алынған мәліметтерді өңдеу және интерпретациялау;
- қорытынды жасау және ғылыми баяндама дайындау.

Тәжірибелі әлеуметтанушылар бағдарламаны жасауға бүкіл зерттеу уақытының үштен бірін және жартысына дейін жұмсайды. Әлеуметтанулық зерттеуді ұйымдастыру уақытының шамамен бөлінуі келесідей:

- а) бағдарламаны әзірлеу – 30-40%;
- б) ақпарат жинау – 10-15%;
- в) мәліметтерді машиналық өңдеуге дайындау – 10-15%;
- г) мәліметтерді өңдеу — 5-10%;
- г) материалдарды талдау, есеп жазу – 30-40%.

Математикалық есептеу нәтижелерін алғаннан кейін зерттеуші социологиялық мәліметтерді талдауға және оларды түсіндіруге кірісе алады. Талдаудың тереңдігі, ғылыми сипаты, түсіндірудің объективтілігі мен толықтығы зерттеушінің құзыреттілігіне, оның дайындық деңгейіне, әлеуметтік шындықты талдауда білімді қолдана білуіне байланысты.

Зерттеудің соңғы кезеңінде оның нәтижелері құжатпен ресімделеді: есеп, оған қосымша және аналитикалық есеп түрінде.

Зерттеу мәселесін тұжырымдау және негіздеу

Зерттеу мәселесін анықтау және негіздеу проблемалық жағдайды сипаттаудан басталады.

Проблемалық жағдай— әлеуметтік объектінің дамуындағы жағдай, оның жұмыс істеуінің тұрақсыздығымен және одан әрі даму қажеттіліктеріне сәйкес келмеуімен сипатталады.

Мәселе— проблемалық жағдайды ғылыми бейнелеу формасы. Ол бір жағынан проблемалық жағдайды тудыратын нақты объективті қарама-қайшылықтарды білдірсе, екінші жағынан белгілі бір практикалық әрекеттердің қажеттілігін сезіну мен оларды жүзеге асырудың құралдары мен әдістерін білмеу арасындағы қайшылықты көрсетеді. Мәселе әлеуметтік өмірдің белгілі бір саласын зерттеу, қарама-қайшылықтардың себептерін анықтауға және оларды шешуге бағытталған теориялық құралдар мен практикалық әрекеттерді әзірлеу қажеттілігінің көрінісі ретінде тұжырымдалған.

Әлеуметтік мәселе. Олар шындықтың өзінде, бізді қоршаған өмірде болатын, бұқаралық сипатқа ие және үлкен әлеуметтік топтардың немесе әлеуметтік институттардың мүдделеріне әсер ететін қарама-қайшылықты жағдай деп атайды. Бұл жастар арасындағы қылмыстың өсу себептерін білмеу, жұмыссыздықтың өсуі немесе халықтың өмір сүру деңгейінің төмендеуі, тұрмыстық техникаға сұраныстың төмендеуі, мемлекет басшысының саяси рейтингінің нашарлауы, эмиграцияның иммиграциядан асып кетуі және т.б.

Сонымен, зерттеу мәселесі - бұл «не» және «не болуы керек», яғни объектінің немесе құбылыстың бар, көбінесе жағымсыз күйі (мысалы, кадрлардың тым жоғары ауысуы) мен қалаған жағдайдың (тұрақты, жақсы жұмыс істейтін ұжым) арасындағы айырмашылық. Шешілмеген қайшылық, білімнің жоқтығы сияқты, ғылыми зерттеудің бастапқы нүктесі болып табылады; шешілген қайшылық және толық білім соңғы нүкте болып табылады. Олардың арасында жақсы сәйкестік болуы керек.

Зерттеу мәселесін тұжырымдау барысында әлеуметтанушы проблемалық жағдайды дәл көрсетуге ұмтылады, проблемалық жағдайды проблемалық

тұжырымға «аударарды». Бұл ол проблемалық жағдайды талдауды – арнайы аналитикалық жұмысты, соның ішінде келесі міндеттерді шешуді жүзеге асыруы керек дегенді білдіреді.

1. Проблемалық жағдаяттың құрылымын барынша толық елестетіп, оның ең маңызды элементтері мен факторларын анықтап, олардың қай ғылыми пәндерге қатысы барын анықтаңыз. Бұл шешуі экономистердің, технологтардың және т.б. емес, социологтардың құзыретіне жататын социологиялық мәселені нақты анықтауға көмектеседі. Мысалы, экономикалық білім берудің тиімділігі мәселесіне бұқаралық коммуникация социологиясына, жеке тұлғаның әлеуметтік белсенділігіне және оның ақпараттық қажеттіліктеріне қатысты аспектілер кіреді. Ал еңбекті ұжымдық ұйымдастыру формаларының жеткіліксіз тиімділігі көбінесе технологиялық және экономикалық жағдайлардың салдары болуы мүмкін, онда социологиялық зерттеулер осы іргелі факторлардың теріс әсерінің әлеуметтік салдарын ғана көрсете алады, бірақ проблемалық жағдайды түбегейлі шешуге мүмкіндік бермейді.

2. Арнайы талдауды қажет етпейтін және белгісіз элементтерді қарастыру үшін ақпараттық база қызметін атқаратын проблемалық жағдайдың бұрыннан белгілі, айқын компоненттерін анықтау. Мысалы, кадрлардың ауысуына байланысты проблемалық жағдайды зерттеу кезінде оның әртүрлі түрлерінің үлес салмағы бөлінеді:

а) сөзсіз айналым (өліммен, мүгедектікпен, зейнетке шығумен байланысты табиғи ағын);

б) әлеуметтік қажетті өтімділік (әскери қызмет, оқуға жолдама, қылмыс үшін жаза және т.б.);

в) әлеуметтік қолайлы айналым (отбасылық жағдайға байланысты жұмыс орнын ауыстыру; балаларды тәрбиелеу, отбасын құру және т.б., кәсіпті өзгерту немесе кәсіби өсу және т.б.);

г) басқару ықпалына қол жетімді қалаусыз айналым (компания ұжымында шешілуі мүмкін жанжалдарға байланысты жұмыстан кету туралы ситуациялық шешімдер; қызметкерлердің жеке мәселелерін шешу мүмкіндіктері туралы ақпараттың болмауы, тәжірибесі аз қызметкерлердің бейімделу үдерісінің бұзылуы және т.б.). Алғашқы үш құрамдас ведомстволық статистикамен сипатталса, соңғысының құрылымы арнайы зерттеуді қажет етеді және зерттеудің орталық мәселесіне айналуы мүмкін.

3. Проблемалық жағдайда негізгі (маңызды) және бағыныңқы (қосымша) компоненттерді анықтаңыз. Мысалы, бір зерттеуде проблемалық жағдай еңбек өнімділігін арттыру үшін әлеуметтік факторлардың жеткіліксіз пайдаланылуы ретінде анықталды. Автор факторлардың келесі топтарын анықтады: а) тиімді жұмыс істеу қабілеті (еңбек және өнімділік қабілеттілігі); б) нәтижелі жұмыс істей білу (білімі мен біліктілігі); в) нәтижелі жұмыс істеуге ұмтылу (еңбекке деген көзқарас). Соңғы факторды (еңбекке деген қатынасты) негізгі деп бөліп, автор зерттеу мәселесін осы фактордың еңбек өнімділігін арттырудағы жетекші рөлі мен оның жеткіліксіз ескерілуі арасындағы қайшылық ретінде тұжырымдады. Мұның салдары нақтырақ, жеке қайшылықтар. Мысалы,

қызметкердің біліктілігінің жоғары деңгейі (дағды) мен осы дағдыны толық іске асыруға деген төмен қызығушылық (тілек) арасындағы қайшылық.

Зерттеу мақсатына сәйкес гносеологиялық және пәндік сипаттағы мәселелер бөлінеді. Гносеологиялық мәселелер әлеуметтік процестердің күйі немесе өзгеру тенденциялары туралы білімнің жетіспеушілігінен туындайды. Пәндік проблемаларды әдетте қоғам өмірін тұрақсыздандыратын халық топтарының немесе әлеуметтік институттардың мүдделерінің қақтығыстарынан туындаған қайшылықтар деп атайды.

Зерттеу мәселесін таңдау мен анықтаудағы типтік қателер:

- тақырып пен мәселені анықтау;
- оны жалпы әлеуметтік проблемамен сәйкестендіру. Екі ұғым да көп жағынан ұқсас, бірақ зерттеу мәселесінде субъект жеке тұлға, ал әлеуметтік мәселеде – адамдардың үлкен әлеуметтік топтары. Демек, зерттеу мәселесі әлеуметтік мәселенің бір бөлігі ғана, оның нақты жағы;
- проблема мен зерттеу міндеттерін анықтау. Зерттеу мәселесі абстрактілі және теориялық болса, зерттеу мақсаттары нақты практикалық сипатта болатынын есте ұстаған жөн.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері

Мақсат – тек зерттеу арқылы қол жеткізуге болатын күтілетін түпкілікті нәтиженің моделі (мәселені шешу). Мақсат сұраққа жауап береді: «Зерттеу нәтижесінде біз не алғымыз келеді?»

Іргелі немесе теориялық зерттеулердің күтілетін нәтижесі әлеуметтік объектінің құрылымы, функциялары және даму формалары туралы жаңа білім болуы мүмкін.

Әдістемелік бағытталған зерттеу әдістемені жасауға, жеке процедуралар мен құралдарды тәжірибеде қолдануға бағытталған.

Қолданбалы зерттеулер практикалық мәселені шешуге және істің нақты жағдайын жақсартуға бағытталған. Қолданбалы зерттеулерде мақсат тапсырыс берушімен келісіледі.

Зерттеудің мақсаты болуы мүмкін:

- проблемалық жағдай туралы сипаттама ақпарат алу, әлеуметтік статистиканы жинақтау: мысалы, кәсіпорыннан кеткен және оған кіретіндердің әлеуметтік-демографиялық құрылымы; қызметкерлердің жоспарланған инновацияға қатынасы; тәртіпті нығайту бойынша арнайы әкімшілік шараларға дейін және одан кейін еңбек тәртібін бұзу статистикасы;

- проблемалық жағдайдың қалыптасу себептерін талдау және оның ықтимал дамуының болжамдарын әзірлеу, проблемалық жағдайға басқару ықпалының ықтимал нұсқаларының тиімділігін бағалау;

- зерттелетін жағдайға басқарудың әсер етуі бойынша практикалық ұсыныстар әзірлеу. Бұл ретте әлеуметтану қызметі жұмысының соңғы нәтижесі басқару шешімдерін негіздеу және бағалау болады;

- мамандандырылған функционалдық бөлімшелерді құру бойынша ұсыныстарды қалыптастыру (мысалы, «Сенің көңіл-күйің» қызметі). Бұл ретте әлеуметтанушы осы бөлімшелердің құқықтарын, міндеттерін және жұмысының мазмұнын анықтайтын нормативтік құжаттарды әзірлеуге қатыса алады,

сонымен қатар олардың жұмыс істеуінің бастапқы кезеңдерінде жұмыстың ұйымдастырылуын бақылай алады [10].

Басқаша айтқанда, зерттеу мақсатын анықтау, зерттеудің соңғы нәтижесіне қатысты тапсырыс беруші мен әлеуметтанушының өзара міндеттемелерін растайтын ресми құжат ретінде бағдарламаның нормативтік қызметін қамтамасыз етеді.

Тапсырмалар– тұжырымдалған мәселені талдау мен шешуге қойылатын нақты талаптар. Олар мақсатқа жету құралы ретінде қызмет етеді және табиғаты бойынша құрал болып табылады. Тапсырмалар мақсаттың мазмұндық, әдістемелік және ұйымдастырушылық ерекшелігін білдіреді және «Зерттеу мақсатына жету үшін не істеу керек?» деген сұраққа жауап береді.

Мысалы, жұмысшылардың инновацияға қатынасын көрсететін ақпаратты алу үшін әлеуметтанушы инновациялық жағдайға адамдардың әртүрлі топтарының қатысу дәрежесін анықтау сияқты мәселені шешуі керек. Бұл, өз кезегінде, оның алдына бірқатар одан да нақты міндеттер қояды: мысалы, зерттелетін жағдайға әртүрлі еңбек топтарының қатысу дәрежесін анықтайтын нормативтік құжаттарға талдау жүргізу [11].

Зерттеу мақсаттарын шартты түрде негізгі және қосымша деп бөлуге болады. Олардың негізгілері орталық сұраққа жауап іздеуді қамтиды: зерттелетін мәселені шешудің жолдары мен тәсілдері қандай? Қосымша тапсырмалар негізгі зерттеу мәселесімен байланысты жағдайларды, факторларды және себептерді нақтылауға көмектеседі.

Бағдарламаның үш элементі – мәселе, мақсат және міндеттер арасындағы логикалық байланысты қарапайым алгоритм арқылы көрсетуге болады:

- мәселе – белгісіз қыздың денесі табылды;
- қылмыскерді табу мақсаты;
- міндеттері: әлеуетті куәгерлермен сұхбат алу, жәбірленушінің таныстар шеңберін анықтау, қылмыстың ықтимал себебін анықтау және т.б.

Бірі екіншісінен шығады және олардың барлығы бір тізбектегі себепті байланыстар арқылы логикалық түрде байланысты: мәселе – мақсат – міндеттер.

Зерттеу объектісі мен пәнінің анықтамасы

Нысан– ғылыми таным процесіне кіретін проблемалық жағдайдың, әлеуметтік шындықтың белгілі бір саласының, қоғамдық өмір субъектісінің қызмет аясының тасымалдаушысы. Нысан: «Біз нені зерттейміз?» деген сұраққа жауап береді. Объектіні таңдау мәселені талдау негізінде жүзеге асырылады. Объект ретінде проблемалық жағдайдың әлеуметтік қайшылығын қамтитын әлеуметтік шындық саласы айқындалады.

Әлеуметтанулық зерттеу объектісі көбінесе әлеуметтік топ болып табылады – студенттер, жұмысшылар, жалғызбасты аналар, жасөспірімдер және т.б. Егер, мысалы, университеттегі академиялық сәтсіздіктің себептері зерттелетін болса, онда зерттеу объектісі бірдей студенттер мен оқытушылар болып табылады.

Әлеуметтанулық зерттеудің объектілері бола алады:

- қызметкерлердің өз өтініші бойынша кәсіпорыннан кетуі;
- жұмыс өтілі бес жылдан аз жас мамандар;

- топтық жұмысты ұйымдастыру жағдайында жұмыс істейтін бастауыш топтар;

- нормативтік құжаттама;
- әкімшілік бұйрықтар;
- экономикалық статистика материалдары;
- отырыс хаттамалары және т.б.

Элемент. Зерттеу объектінің қарастырылатын бұрышын көрсетеді және зерттелетін мәселені (онда жасырылған қарама-қайшылықты) барынша толық білдіретін және зерттеуге жататын объектінің аспектілері мен қасиеттерін қамтиды. Зерттеу пәні – объектінің ең маңызды қасиеттері мен байланыстары, оларды білу зерттеу мәселесін шешу үшін ерекше маңызды.

Мысалы, проблемалық жағдай кәсіпорындағы кадрлардың ауысуы бұрын болған және қолайлы деп саналатын деңгеймен салыстырғанда өсті. Бұл жағдайда мәселе персоналды тұрақтандырудың қолданыстағы жүйесі мен басқарушылық реттеуге қол жетімді себептермен кеткендердің рөлінің артуы арасындағы қарама-қайшылық ретінде анықталады және мақсат кәсіпорынның персоналды тұрақтандыру жүйесінің қызметін оңтайландыру бойынша ұсыныстарды әзірлеу болып табылады. Бұл жағдайда зерттеу объектісі болып жоғарыда аталған себептер тобы бойынша жұмыстан кетіп жатқан кәсіпорын қызметкерлері болады.

Мәселен, мәселенің орталық бөлігі, яғни зерттеу пәні ретінде жұмыстан шығару уәждерін таңдауға болады. Бұл таңдау жұмыстан шығару мотиві көбінесе персоналды тұрақтандырудың жетілмеген жүйесіне реакция болып табылады деген болжамға негізделген, бұл анық теріс реакция. Демек, жұмыстан шығару себептерін талдау жүйедегі ең осал буындарды көрсетеді және бұл практикалық ұсыныстарды жедел әзірлеуге, яғни зерттеу мақсатына жетуге мүмкіндік береді [12].

Басқа шешім - мәселенің ақпараттық аспектілерін ескеру. Содан кейін жұмыстан шығару арқылы емес, осы кәсіпорынның шеңберінде кетуге себеп болған проблемалық жағдайларды шешу мүмкіндіктері туралы кетушілердің хабардар болуы зерттеу пәні болады.

Зерттеу тақырыбын анықтаудың үшінші нұсқасы мүмкін: жұмысқа қанағаттану жағдайы кадрлардың тұрақтамауының ең маңызды факторы ретінде.

Сонымен, зерттеу пәні - зерттелетін құбылысты сипаттайтын маңызды белгілердің (немесе айнымалылардың) жиынтығы. Зерттеу пәні көбінесе күрделі құрылымға ие.

Гипотезаны алға тарту

Гипотеза – зерттелетін құбылыстар мен процестерді түсіндіру үшін алға қойылған, расталуға немесе теріске шығаруға тиіс ғылыми болжам; бұл зерттелетін мәселенің табиғаты мен себептері туралы айқын немесе жасырын болжам.

Мысалы, ЖОО-дағы үлгермеушілік себептерін талдау барысында 1) бірқатар пәндерді оқыту сапасының төмендігі, 2) студенттерді қосымша ақша табуға оқудан алшақтатуы, 3) әкімшіліктің оқу үлгерімі мен тәртіпке деген

талаптың жоқтығы, 4) университетке конкурстық қабылдау кезіндегі қате есептер, бір оқу орнында тексерілуге тиіс деген болжамдар жасалса. Гипотезалар нақты, нақты, анық және тек зерттеу тақырыбына қатысты болуы керек. Гипотезалардың қалай тұжырымдалғанына байланысты зерттеу әдістері көбінесе тәуелді болады. Осылайша, оқыту сапасының төмендігі туралы гипотеза сараптамалық сауалнама жүргізуді қажет етеді, ал студенттердің қосымша жұмысқа алаңдауы туралы гипотеза респонденттерге үнемі сауалнама жүргізуді қажет етеді.

Гипотезаны тұжырымдау үшін өткен зерттеулердің нәтижелеріне немесе экономика, статистика немесе психология деректеріне негізделген кейбір алдын ала ақпарат болуы керек. Сипаттамалық, ізденімпаздық зерттеулерде гипотеза болмауы мүмкін, бірақ себеп-салдарлық байланыстар мен функционалдық тәуелділіктерді зерттейтін аналитикалық зерттеулер, әдетте, әрқашан қандай параметрлер тәуелділіктер арқылы байланысатыны және мұндай тәуелділіктердің сипаты, бағыты және күші қандай екендігі туралы гипотезаларға негізделеді.

Жұмыс гипотезасының мысалы– еңбек тәртібінің деңгейі бригадирдің еңбек тәртібіне қатысты жеке үлгісінен гөрі еңбекті ұйымдастырудағы ықпалына көбірек байланысты.

Түсіндірілетін ұғымдардың теориялық деңгейіне қарай гипотезалар негізгі және қорытынды (гипотеза-салдар) болып бөлінеді, яғни олар ұғымдардың теориялық интерпретациясын қайталайтын иерархиялық тізбектерді құрайды. Негізгі гипотезаның мысалы: «Жұмыстан қанағаттану мен кадрлардың тұрақтамауы арасындағы сәйкестік дәрежесі көбінесе белгілі бір әлеуметтік топтың жұмысқа және нақты мінез-құлқына (атап айтқанда, жұмыстан босату және жаңа жұмыс таңдау актілерінде) қатынасын жүзеге асыру үшін қол жетімді объективті және субъективті мүмкіндіктермен, сондай-ақ жұмысқа саналы қатынастың сәйкестігімен, мүдделерді білдірумен және сөзбен қанағаттандырумен анықталады [13].

Негізгі ұғымдарды логикалық талдау

Логикалық талдау бастапқы ұғымдардың мазмұны мен құрылымын дәл түсіндіруді және осы негізде зерттелетін құбылыстың қасиеттері арасындағы байланысты түсінуді болжайды.

Теориялық және эмпирикалық интерпретация арасында айырмашылық бар.

Теориялық түсіндіру процедуралардың үш түрін қамтиды:

- **сипаттамалық түсіндіру** немесе модельді құруда пайдаланғыңыз келетін ұғымдардың нақты, қысқа және бір мәнді сипаттамасы;
- **құрылымдық интерпретация**, ол сипатталған ұғымдар арасындағы өзара байланыстарды ретке келтіру және анықтауды қамтиды;
- **факторлық интерпретация**– бастапқы ұғымдар мен айнымалылар арасындағы байланыстарды орнату (кейде сандық шамалармен көрсетіледі).

Әлеуметтанушы проблемалық жағдайды қатаң ғылыми терминдермен сипаттауы керек, ол кейін деректерді жинау және теориялық түсіндіру

құралдарын әзірлеу үшін пайдаланылады. Ұғымдар мен терминдерге анықтама бере білу – жоғары және күрделі өнер.

Ұғымдардың эмпирикалық интерпретациясы

Гипотезаны құрудың негізгі талабы оның эмпирикалық түрде тексерілетін болуы керек. Бұл гипотезаға енгізілген ұғымдар бақылауға, өлшеуге, тіркеуге және талдауға қол жетімді құбылыстарды ғана сипаттай алатынын білдіреді. Мұндай ұғымдарды таңдау эмпирикалық интерпретация (немесе операциялық) деп аталатын арнайы процедурамен қамтамасыз етіледі. Жалпы ұғымдарға адамдардың іс-әрекетін, олардың қызметінің нәтижелерін, пікірлерін, білімін, бағалауын, нақты оқиғалар мен объектілерді көрсететін нақты анықтамалар беріледі. Эмпирикалық интерпретацияның қажеттілігі көптеген құбылыстардың немесе тенденциялардың тікелей қабылдауға қолжетімсіздігінен туындайды; олар жанама түрде ашылады. Әңгіме әлеуметтік қажеттіліктер, құндылық бағдарлар, жұмыстан кету уәждемесі, жұмысқа деген көзқарас туралы болып отыр, бұл адамдардың санасының немесе мінез-құлқының фактілері туралы мәлімдемесі арқылы немесе олардың қызмет жағдайларын бақылау және жазу арқылы немесе құжаттарды талдау негізінде ғана жазылуы мүмкін.

Тіркелген белгілерді білдіретін ұғымдар көрсеткіштік ұғымдар деп аталады.

Эмпирикалық көрсеткіш – бақылау және өлшеу үшін қол жетімді объектінің элементі немесе сипаттамасы. Іргелі зерттеулерде көрсеткіштер тірек ұғымдарды эмпирикалық және операциялық түсіндіруге қызмет етеді. Олар зерттелетін объектінің сипаттамаларын білдіреді және теориялық түсініктерге сәйкес орналастырылған кезде ұғымдардың нақты эмпирикалық мазмұнын және ұғымдар арасындағы байланыстарды білдіреді.

Эмпирикалық интерпретация сатысында негізгі міндет – индикаторлар бойынша зерттеу мәселесінің барынша толық сипаттамасын беру және көрсеткіштер «ғаламын» қалыптастыру. Көрсеткіштер ұғымдардың құрылымдық және факторлық интерпретациясын құрайтын бастапқы ұғымдардан таңдалғанын ескерсек, олардың тізімі айтарлықтай кең болуы мүмкін.

Көрсеткіштерді таңдау үш критерий бойынша жүзеге асырылады:

а) негізгі концепцияларды мағыналы бейнелеу (зерттеу мәселесін эмпирикалық сипаттау үшін көрсеткіштердің қажеттілігі мен жеткіліктілігін талап ету);

б) көрсеткіштерді ықтимал ақпарат көздерімен қамтамасыз ету (құжаттар, фактілер, объектілер және сыртқы бақылауға қолжетімді мінез-құлық; сауалнама әдісімен алынған ауызша ақпарат);

в) дереккөздерді әдістемелік қамтамасыз ету мүмкіндігі.

Зерттеу мәселесін эмпирикалық көрсеткіштер жүйесінде сипаттау зерттеу мәселесін теориялық сипаттаудан эмпирикалық түрде тіркелген фактілер мен әрекеттерге көшуді қамтамасыз етуді білдіреді.

Эмпирикалық мәліметтерді жинау әдістерін негіздеу және таңдау

Бұл бөлім пайдаланылатын деректерді жинау әдістерінің (DCM) техникалық және ұйымдастырушылық параметрлерін көрсетеді. Егер құжатты

талдау туралы айтатын болсақ, онда қандай нақты дереккөздер (статистикалық формалар, жоспарлар, есептер және т.б.) зерттелетінін көрсету қажет; дәстүрлі әдістер немесе формальды мазмұнды талдау қолданыла ма. Контентті талдауды пайдалану кезінде бағдарлама кодтау карталарымен және кодерлерге арналған нұсқаулармен бірге жүруі керек.

Сауалнама әдісін қолдану сонымен қатар оның техникалық және ұйымдық құрылымын сипаттауды талап етеді: сауалнамалар, сұхбат немесе аралас стратегия қолданылады ма; Сауалнама қай жерде жүргізіледі: тұрғылықты жері бойынша, жұмыс орнында немесе мақсатты аудитория арасында (кинотеатрда, ведомстволық емханадағы қабылдауда, зауыттық қызмет көрсету пункттерінде, сауықтыру пунктінде және т.б.)? Сауалнаманың қандай нақты түрі қолданылады: үлестірме, курьерлік, жұмыс орындарында; топтық (аудитория) сауалнамасы; сұхбат берушінің қатысуымен немесе қатысуынсыз; пошта, баспасөз сауалнамасы? Әңгімелесу әдістемесі дәл сол егжей-тегжейлі сипатталуы керек: бағдарламаға интервьюерлерге арналған нұсқаулар мен сауалнама нысандарын қосқан жөн.

Ақпаратты жинау әдістері. Әлеуметтік ақпаратты жинаудың ең кең тараған әдісі – сауалнама. Сауалнаманың бірнеше түрі бар, ең алдымен сауалнамалар мен сұхбаттар.

Сауалнама респонденттердің сауалнаманы өз бетінше толтыруын қамтиды. Жеке және топтық сауалнамалар жеке және сырттай жүргізілуі мүмкін. Корреспонденциялық сауалнамаға мысал ретінде пошталық сауалнама немесе газет сауалнамасы жатады.

Сұхбат әлеуметтанушы мен респонденттің сұрақ қойғанда және респонденттің жауаптарын жазып алғандағы жеке қарым-қатынасы болып табылады. Сұхбаттың бірнеше түрі бар:

- тікелей (әлеуметтанушы респондентпен тікелей сөйлескенде);
- жанама (телефон арқылы сөйлесу);
- формалды (сауалнама алдын ала әзірленеді);
- бағдарланған (нақты құбылыс назар орталығына қойылады);
- еркін сұхбат (алдын ала қойылған тақырыпсыз еркін әңгімелесу);
- телефон арқылы сұхбат.

Ақпарат жинаудың маңызды түрі – социологиялық бақылау – кез келген құбылысты нысаналы, жүйеленген қабылдау, кейіннен оның нәтижелерін бланкіге немесе бақылау күнделігіне кино, фото немесе радиоманитофон жабдығын пайдалана отырып жазып алу. Бақылау бейресми (бақылаудың егжей-тегжейлі жоспары болмаған кезде, жағдайдың жалпы белгілері ғана анықталады) немесе формальды (бақылаудың егжей-тегжейлі жоспары, нұсқаулары бар, объект туралы жеткілікті ақпарат алынған) болуы мүмкін.

Құжаттарды талдау. Ол басқа әдістермен бірге қолданылады және бақылау мақсатында қолданылуы мүмкін. Дереккөздерге есептер, хаттамалар, шешімдер, басылымдар, хаттар, ескертпелер, жеке істер, есептер, мұрағаттық материалдар және т.б.

Зерттеуді дайындау мен ақпарат жинаудың маңызды аспектісі құралдарды әзірлеу болып табылады: сауалнамалар, әңгімелесу нысандары, тіркеу

карталары, бақылау күнделіктері және т.б. Барлық сауалнама әдістерінің ішінде сауалнамалар жиі қолданылады.

Социологиялық сауалнама – зерттеу объектісінің сандық және сапалық сипаттамаларын анықтауға бағытталған біртұтас зерттеу тұжырымдамасымен біріктірілген сұрақтар жүйесі. Сауалнама құрастыру – белгілі бір кәсіби дағдыларды қажет ететін күрделі, көп еңбекті қажет ететін жұмыс. Оны құрастыру кезінде белгілі бір талаптарды сақтау арқылы ғана объективті мәліметтер алуға болады.

Эмпирикалық мәліметтерді жинау әдістерін таңдаған кезде социолог келесі жағдайларды ескеруі керек.

1. Зерттеудің тиімділігі мен экономикалық тиімділігі деректер сапасы есебінен қамтамасыз етілмеуі керек. Бұл кәсіби шеберлікті сипаттайтын басты талап, сәйкестік.

2. Ешбір әдіс әмбебап емес, бірақ өзінің нақты анықталған танымдық мүмкіндіктері бар.

3. «Жақсы» және «жаман» әдістер жоқ; зерттеу міндеттеріне адекватты және сәйкес келмейтін әдістер бар. Сенімді әдісті таңдау оның тапсырмаға сәйкестігін логикалық тұрғыдан негіздеуді білдіреді.

4. Әдістің сенімділігі оның жарамдылығымен ғана емес, оны қолдану ережелерін сақтаумен де қамтамасыз етіледі.

5. Әдістеменің сәйкестігі мен сенімділігі сынақ (пилоттық) зерттеуде тексеріледі.

6. Әрбір әдіс пилоттық зерттеуде сыналған кезде өзін басқаша көрсетеді, сондықтан арнайы тестілеу ережелерін қажет етеді.

Әлеуметтанулық зерттеу бағдарламасын құрудың келесі кезеңдері іріктеу популяциясын анықтау және далалық зерттеулерді жүргізу болып табылады.

Алынған мәліметтерді өңдеу және интерпретациялау

Эмпирикалық зерттеуде жинақталған фактілер әлеуметтануда деректер деп аталады.

Социологиялық деректермен келесі операцияларды орындауға болады:

- 1) оларды өңдеуге дайындау; шифрлау, кодтау және т.б.;
- 2) процесс (қолмен немесе компьютерді пайдалану); кесте құру, белгілердің көп өлшемді үлестірімдерін есептеу, жіктеу және т.б.;
- 3) талдау;
- 4) түсіндіру.

Деректерді талдау әлеуметтанулық зерттеудің бүкіл процедурасының өзіндік «шыңы» болып табылады, оның нәтижесі, ол үшін барлығы іс жүзінде жасалады. Деректерді талдау әдістері әзірленген ақпаратты жинау әдістемесіне сәйкес сипатталған. Келесі әмбебап талдау процедуралары көрсетілген: сауалнама сұрақтарына жауаптардың бастапқы (сызықты) үлестірімдерін алу; зерттелетін белгілер (айнымалылар) арасындағы қос (жұптық) байланыстар; компьютерде алынатын қосылыс коэффициенттері.

Мәліметтерді талдау – зерттеу объектісінің тұрақты, маңызды қасиеттері мен тенденцияларын анықтауға бағытталған социологиялық зерттеулердегі жұмыстың негізгі түрі; көрсеткіштерді таңдау және есептеу, гипотезаны негіздеу

мен дәлелдеу, зерттеу қорытындыларын құру кіреді. Оның негізінде барлық зерттеу процедураларының логикалық үйлесімділігі, жүйелілігі және негізділігі сақталады.

Мәліметтерді талдаудың негізгі мақсаты – зерттелетін объект туралы ақпаратты белгілер түрінде жазу, оның сенімділігін анықтау, зерттелетін процестің объективті және субъективті-бағалаушы сипаттамалары мен көрсеткіштерін әзірлеу, болжамды негіздеу және тексеру, зерттеу нәтижелерін қорытындылау, оларды практикалық қолданудың бағыттары мен нысандарын белгілеу.

Негізгі нормативтік талаптар:

- теориялық талаптар мен әдістемелік принциптердің жетекші рөлі;
- талдаудың барлық кезеңдерінің зерттеу бағдарламасымен концептуалды байланысы, ақпараттың толықтығын, сенімділігін және зерттеу нәтижелерінің сенімділігін қамтамасыз ету процедураларын;
- талдаудың барлық кезеңдерінде логикалық, математикалық-статистикалық және ақпараттық әдістерді, тиімді процедураларды және заманауи техникалық құралдарды қолдану арқылы ақпаратты жүйелеу, сығу және неғұрлым толық көрсету; талдау процесінің итерациялық сипаты, зерттеудің әрбір келесі кезеңінде ақпараттың негізділік деңгейін арттыру;
- мамандардың құзыреттілігін толық пайдалану, орындаушылардың шығармашылық бастамасын дамыту.

Мәліметтерді талдау бағдарламасы социологиялық зерттеу бағдарламасының құрамдас бөлігі болып табылады. Оның негізгі міндеттері:

- қажетті ақпараттың түрі мен құрамын анықтау,
 - оны тіркеу, өлшеу, өңдеу және түрлендіру әдістерін, құралдарын анықтау;
 - деректердің сенімділігін қамтамасыз ету,
 - түсіндіру формаларын анықтау,
- мәліметтерді жалпылау, зерттеу нәтижелерін іс жүзінде қолдану әдістерін белгілеу.

Өлшеу– бұл белгілі бір ережелерге сәйкес объектілерге сандық мәндерді, олардың эмпирикалық көрсеткіштер мен математикалық белгілер түріндегі сипаттамаларын тағайындау. Ол объектінің қасиеттері мен сипаттамаларына сандық және сапалық баға беру үшін қолданылады. Оны белгілі бір эмпирикалық жүйенің математикалық моделін құру ретінде қарастыруға болады. Өлшеу процедурасы үш негізгі кезеңді қамтиды: объектіні сипаттайтын мүмкін болатын шамалардың барлық жиынтығынан өлшенетін шамаларды таңдау; стандартты табу; эталонның өлшенетін шамамен корреляциясы және сәйкес сандық сипаттаманы алу.

Әлеуметтанудағы маңызды өлшеу құралы – өлшем шкалалары. Өлшем шкаласы әлеуметтік өлшемнің негізгі құралы болып табылады; стандарт ретінде ол зерттеушіні қызықтыратын белгілі бір құндылықтар жинағын жазу құралы ретінде қызмет етеді. Шкала көрсеткіштердің белгілі бір тізбегін белгілейді. Бұл статистикалық материалды талдау құралы. Өлшеу процесінде ол сапалы біркелкі емес деректерді салыстырмалы сандық көрсеткіштерге дейін азайтуға

көмектеседі. Өлшенетін сипаттамалардың сипатына және оларды талдау мақсаттарына байланысты әртүрлі шкалалар қолданылады:

- *номиналды*(объектілерді және олардың сипаттамаларын жіктеу үшін),
- *реттік*(ерекшелік көрінісінің қарқындылығын өсу және кему ретімен салыстыру үшін),
- *интервал*(тең аралықтарға бөлінген шамалар арқылы өрнектелетін объектілердің қасиеттерінің қарқындылығын талдау үшін),
- *қатынас шкаласы*(пропорционалдық қатынастарды көрсету үшін).

Қорытынды және ғылыми баяндаманы дайындау

Деректерді талдау аяқталғаннан кейін нәтижелер қорытынды зерттеу құжаттарына жинақталады. Формасына және мақсатына қарай қорытынды құжаттардың үш негізгі түрі бар:

- 1) есеп;
- 2) ғылыми жарияланымдар;
- 3) бұқаралық ақпарат құралдарындағы жарияланымдар.

Тапсырыс берушіге ғылыми баяндама, мамандарға ғылыми мақала, ал баспасөзде жарияланған мақала көпшілікке арналады.

Іргелі зерттеулердегі ғылыми есептің көлемі өте үлкен және оның құрылымы негізінен зерттеу бағдарламасын қайталайды.

Қолданбалы зерттеулерде, атап айтқанда маркетингтік зерттеулерде қорытынды есептің көлемі әдетте азырақ, өйткені ол теориялық және әдістемелік бөлімді қамтымайды. Оның құрылымы да қолданбалы зерттеу бағдарламасының құрылымына жақын. Бұл екеуінің де толық түрімен қатар қысқа түрі де бар. Іргелі зерттеу есебінің қысқаша түрі 22-24 беттен тұрады. Қолданба есебінің қысқа нұсқасы 10 беттен аспайды.

Ғылыми есептің құрылымы, көлемі және мазмұны оның тұтынушысына – бірінші жағдайда кәсіби әріптестеріне, екіншісінде – тапсырыс беруші компанияның менеджерлеріне бағытталған. Әріптестер зерттеу әдістемесінің сипаттамасына, қолданылатын ұғымдарға, оларды оператизациялау әдісіне, деректердің репрезентативтілігіне және академиялық зерттеудің басқа атрибуттарына көбірек қызығушылық танытады. Компания әкімшілігіне мұндай нәрсе керек емес. Олар үшін ең бастысы – ұсынудың қарапайым және түсінікті тілі, ұсыныстардың нақтылығы мен практикалық тиімділігі.

Академик ғалым өзінің ғылыми есебін өз институтының (факультетінің) басшылығына немесе зерттеуге грант алған ғылыми қордың өкілдеріне ұсынады. Өтініш беруші құжаттарды тікелей тапсырыс берушіге – облыс әкімшілігіне немесе жеке компанияға жібереді.

Ғылыми есептің тағдыры қандай болмасын, ол зерттеу нәтижесінде алынған барлық мазмұнды мәліметтерді қамтитын негізгі қорытынды құжат болып табылады.

Құрылымдық жағынан қорытынды есеп үш бөлікке бөлінеді: кіріспе, негізгі және қорытынды.

Кіріспетитул бетін, зерттеу келісімін, меморандумды, мазмұнын, иллюстрациялар тізімін және аннотацияны қамтиды.

Кіріспе оқырманды есептің нәтижелерімен танысуға бағыттайды. Онда есептің жалпы мақсаты мен зерттеудің міндеттері, оны жүзеге асырудың өзектілігі сипатталады.

Негізгі бөлім. Есеп кіріспеден, зерттеу әдістемесінің сипаттамасынан, алынған нәтижелерді талқылаудан, шектеулер туралы мәлімдемеден, сондай-ақ қорытындылар мен ұсыныстардан тұрады. Әдістемелік бөлімде кім немесе не зерттеу объектісі болғаны және қолданылған әдістер сипатталады. Соңында қорытындылар мен ұсыныстар беріледі. Қорытындылар жүргізілген зерттеу нәтижелеріне негізделген. Ұсыныстар - бұл ұсынылған қорытындылар негізінде қандай әрекеттер жасау керектігі туралы ұсыныстар.

Қорытынды бөлімде алынған нәтижелерді тереңірек түсіну үшін қажетті қосымша ақпаратты қамтитын қосымшалар бар. Қолданылған әдістемелердің авторлары мен көздеріне сілтемелер берілген.

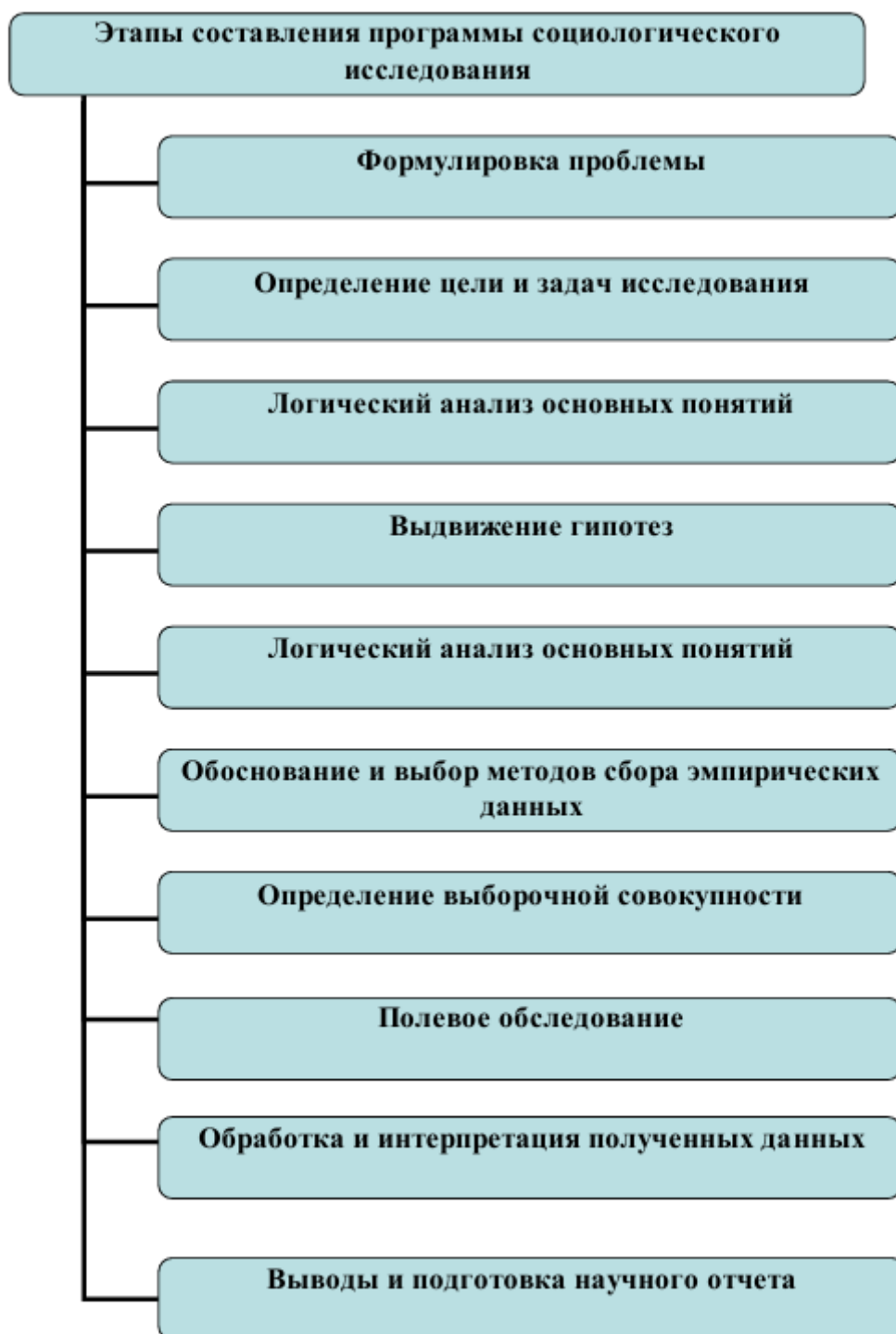
Толық шолудан басқа, есептің ең маңызды бөлігі болып саналатын түйіндемені де беру қажет. Көптеген тұтынушылар тек оны оқиды. Басқалары көбірек оқиды, бірақ тіпті олар қорытындыны әрекетке нұсқаулық ретінде пайдаланады. Бұл барлық ережелер ықшамдалған түрде берілген толық баяндаманың қысқаша мазмұны немесе маңызды нәтижелер мен қорытындылардың мәнін қысқаша баяндау емес. Сәтті қорытынды қорытынды есептің негізгі бөлігінің барлық маңызды тұстарын көрсетеді. Дұрыс жазылған ол сапаны жоғалтпай бос емес басшылардың уақытын үнемдейді.

Қорытындылар

Әлеуметтанулық зерттеу жаңа фактілерді жинауды және оларды сипаттауды, түсіндіруді, жіктеуді және алғашқы жалпылауды қамтиды. Әлеуметтанушы жұмысының барлық кезеңдері оның негізгі құжатында – социологиялық зерттеу бағдарламасында көрсетілген.

Әлеуметтанулық зерттеу бағдарламасына мәселені тұжырымдау және негіздеу, мақсатты көрсету, зерттеу объектісі мен пәнін анықтау, негізгі ұғымдарды логикалық талдау, гипотеза мен зерттеу міндеттерін тұжырымдау; сауалнама популяциясының анықтамасы, алғашқы социологиялық ақпаратты жинауда қолданылатын әдістердің сипаттамасы, осы ақпаратты жинау құралдарының логикалық құрылымы, оны компьютерде өңдеудің логикалық схемалары, ғылыми есеп (2-қосымша).

Социологиялық зерттеу бағдарламасын құрудың негізгі кезеңдері 7-суреттегі диаграммада көрсетілген.

8-сурет. Социологиялық зерттеу бағдарламасын құру кезеңдері

Мәліметтерді талдаудың жалпы принциптері

Ю. Толстова әлеуметтанудағы «мәліметтерді талдау» ұғымының кем дегенде төрт түрлі (бір-бірімен байланысты) мағынасының бар екендігін көрсетеді:

1) зерттелетін құбылыстың сипаттамалары туралы түсінік қалыптастыру мақсатында алынған эмпирикалық деректерді зерттеу процесінде орындалатын әрекеттер жиынтығы;

2) зерттелетін құбылысты барынша негізді түсіндіруге мүмкіндік беретін, оларды неғұрлым ыңғайлы және түсінікті көрсету мақсатында белгілі бір әдістемелерді, математикалық әдістер мен модельдерді пайдалана отырып, статистикалық деректерді зерттеу процесі;

3) қолданбалы статистикаға ұқсас ұғым;

4) формальды алгоритмдік тәсілге жол бермейтін ақпаратты «жиыру» процедуралары [14].

Статистикалық өңдеу нәтижелерінің сенімділігі мен сапасы көп жағдайда дерекқорды құру бойынша жұмыстың («толтырғыш» деп аталатын) қаншалықты мұқият және мұқият жүргізілгеніне байланысты. Алғашқы социологиялық ақпаратты енгізу кезінде оператордан талап етілетін негізгі сапалар – зейінділік, дәлдік және жылдамдық.

Деректерді өңдеу алдында өте пайдалы алдын ала жұмыс ауыспалы сөздікті құрастыру болуы мүмкін. Бұл берілген зерттеудің айнымалыларын қорытындылайтын кесте, олардың әрқайсысы қабылдай алатын барлық мүмкін мәндерді сәйкес кодтарымен, сондай-ақ берілген айнымалы деректер базасы матрицасында алатын орындардың нөмірлерімен көрсетеді. Кестеде. 1 айнымалылар сөздігінің мысалын көруге болады.

1-кесте – Байлық туралы идеяларды зерттеуге арналған айнымалылар сөздігі (фрагмент)

Айнымалы сан	Айнымалы	Мән опциялары	Элемент нөмірі
VI	Өзін және отбасын ауқатты адамдар санатымен сәйкестендіру	0 – жоқ жауап анық иә принцип бойынша иә, мүмкін, анық жоқ, жауап беру қиынға соғады	1
V2	Байлыққа жету мақсатын қою	0 – жауап жоқ, бәлкім, иә, егер ол орындалса, мен қарсы емеспін, бұл оларға қажет емес, олар білмейді, бұл туралы ойланбады.	2
V 84	Өркендеудің сенімді жолын ұсынатын партиялар	0 - жауап жоқ Ресейдің аграрлық партиясы КПРФ ЛДПР Біздің Отанымыз Ресей Жаңа қуат Отан	84-85

		Тек себеп Жас Ресей әділет және еңбек одағы Еңбек Ресей Ар- намысы мен Отаны Алма Басқа Жоқ	
V 85	Жынысы	0 - жауап жоқ еркек әйел	86
...			...

Мәліметтерді өңдеу мен талдаудың нақты әдістерінің сипаттамасына көшпес бұрын, кез келген талдауға негіз болатын жалпы принциптерге қысқаша тоқталу қажет. Алғашқы ақпаратты өңдеу процесінің мәні оны жалпылау болып табылады. Дала кезеңінде жиналған бастапқы әлеуметтанулық ақпарат «шикі» деректер жиымын білдіреді (мысалы, толтырылған сауалнамалар жинағы). Бұл ақпарат құрылымдалмаған, оны қарау үшін қол жетімді емес және тікелей зерттеу мүмкін емес. Сондықтан талдау бағытында жасалуы керек ең бірінші қадам - оны ретке келтіру, конденсациялау және жинақы сипаттау. Бұл процесс мәліметтерді статистикалық топтастыру арқылы жүзеге асырылады [15].

Топтастыру әдісі зерттелетін популяцияны біртекті топтарға бөлуден тұрады (яғни жеке бірліктердің барлығына ортақ белгісі бар). Сандық немесе сапалық белгілерге негізделген топтастырудың өзіне тән ерекшеліктері бар. Сандық белгілер бойынша топтастыру кезінде (жас, еңбек өтілі, табыс деңгейі) айнымалының барлық өзгеру диапазоны белгілі бір интервалдарға бөлінеді, содан кейін олардың әрқайсысына енгізілген бірліктердің саны есептеледі. Сапалық белгілер бойынша топтастыру кезінде әрбір талдау бірлігін таңдалған градациялардың біріне жатқызуға мүмкіндік беру керек. Сонымен қатар, бұл барлық градацияларға тағайындалған талдау бірліктерінің жалпы саны зерттелетін басшылардың жалпы санына дәл тең болуы үшін бір мәнді түрде жасалуы керек (сондықтан, «білмеймін», «жауап беру қиын» сияқты жауап нұсқаларымен бірге айнымалылар сөздігінде әрқашан «жауап жоқ» опциясы қамтылады, әдетте zero деп кодталған).

Нақты талдау алдында деректерді ұйымдастырудың тағы бір маңызды процедурасы типология болып табылады. Бұл концепция «идеалды теориялық модельге және теориялық негізделген критерийлерге негізделген әлеуметтік құбылыстардың сипаттамаларын жалпылауды» білдіреді [16]. Бұл зерттеуде саяси бағыттың келесі түрлері ажыратылды: «демократтар», «батысшылдар», «прагматистер», «коммунистер», «ұлттық патриоттар» және «тоталитарлық». Деректерді өңдеу кезінде, біріншіден, эмпирикалық және қолданбалы әлеуметтануда қолданылатын математикалық аппарат құбылыстар арасындағы байланысты анықтауға, сондай-ақ оның бағыты мен күшін анықтауға арналған арнайы процедуралардың жеткілікті үлкен санын жиі ұсынатынын есте ұстаған жөн, олардың көпшілігі өте күрделі және ауыр болып көрінеді. Белгілі бір

зерттеу үшін оларды тандау мақсаттарға (гипотезамен тұжырымдалған) да, зерттеушінің дайындық деңгейіне де байланысты. Дегенмен, көптеген жағдайларда құралдан мақсатқа айналатын күрделі математикалық аппарат тұжырымдардың анықтығы мен «мөлдірлігінен» айыруы мүмкін екенін атап өткен жөн. Зерттеу тәжірибесі көрсеткендей, есептеу құралдарының кең ауқымын пайдалана отырып, әлеуметтану деректеріне жеткілікті сенімді талдау жүргізуге болады. Статистикалық талдауда ең бастысы, ең алдымен, есептеу нәтижесінде алынған кестелерде, диаграммаларда және индекстерде қамтылған социологиялық мағынаны іздеу екенін ұмытпаған жөн.

Екіншіден, әлеуметтанушылық талдау жұмысы гипотеза түрінде тұжырымдалған әртүрлі әлеуметтік құбылыстар арасында байланыс орната отырып, нақты, алдын ала белгіленген мақсаттарға жетуге арналған. Әрқашан дерлік біз не қалайтынымызды, нені іздейтінімізді, қандай сұрақтарға жауап алғымыз келетінін алдын ала білуіміз керек. Әрине, кездейсоқ ашулар да мүмкін, бірақ олармен санасудың қажеті жоқ. Осылайша, талдаудың сәттілігі көп жағдайда дайындық кезеңіне байланысты және көбінесе бағдарламаны әзірлеу кезеңінде белгіленеді.

Бір айнымалы таралуларды талдау

Эмпирикалық бақылаулардың негізгі мақсаты – бізді қызықтыратын әлеуметтік құбылыстар немесе адам мінез-құлқындағы үлгілер туралы гипотезаларды тексеру. Дегенмен, зерттеушілер өз гипотезаларын сынауды бастамас бұрын, әдетте, олардың деректеріне алдын ала жалпы шолу жасайды және оны әрбір айнымалы үшін қорытындылауға немесе сипаттауға тырысады. Бір айнымалының өлшемдерін қорытындылау кезінде сипаттамалық статистика деп аталатындар қолданылады. Мұндай талдауға сәйкес келетін кестелер сызықтық немесе бір өлшемді үлестірім деп аталады.

Бір айнымалы деректерді талдау және сипаттамалық статистиканың кейбір мысалдарын қарастырайық.

Мысалы, топтың орташа бағасы бағалар курсының көрінісі ретінде емтихан жазбаларын сипаттайтын және қорытындылайтын сипаттама статистикасы болып табылады.

Белгілі бір аймақтағы жұмыссыздық деңгейі уақыт өте келе қалай өзгеретінінің графигін салсақ, оның өсіп жатқанын немесе төмендейтінін көре аламыз – бұл бір өлшемді деректерді талдау, мұнда жұмыссыздық деңгейі сипаттама статистикасының нысаны болып табылады.

Осылайша, сипаттамалық статистика көптеген бақылауларды анық және мағыналы түрде математикалық қорытындылау әдістерінен басқа ештеңе емес.

Әдетте, біз бақылайтын құбылыстарға неғұрлым тән жалпы сипаттама беру үшін талдаудың екі негізгі түрі қолданылады:

1) орталық тенденцияны өлшеу (яғни, айнымалы мәндердің қайсысы сызықтық үлестірімде жиі кездесетін құбылыс, сондықтан жалпы немесе орталық заңдылықты анықтайды);

2) таралу немесе дисперсия өлшемі (яғни, берілген айнымалының барлық жазылған мәндері жалпы, орташа немесе орталық мәннің айналасында қаншалықты тығыз немесе еркін таратылады). Эмпирикалық деректерді өңдеу

және алынған нәтижелерді талдау кезінде біз, әрине, белгілі бір айнымалы өлшенген масштабты ескеруіміз керек. Өлшеу әдістері, яғни зерттелетін әлеуметтік объектілерді сол немесе басқа сандық математикалық жүйеде бейнелейтін алгоритмдер күрделілік дәрежесімен және бақылау нәтижесінде алынған айнымалы мәндермен орындалатын математикалық операциялардың көлемімен ерекшеленеді.

Әлеуметтануда шкалалардың келесі түрлері жиі қолданылады (егер олар өлшемнің сәйкес деңгейін арттыру ретімен орналасса): номиналды, дәрежелі, интервалдық, пропорционалды. Бұл таразылардың барлығын американдық зерттеуші С.Стивенс жасап, ғылыми айналымға енгізген.

Номиналды шкала

Номиналды шкала арқылы біз негізінен бір-бірінен сандық жағынан ерекшеленбейтін айнымалыларды өлшейміз. Бұл өлшем деңгейінің тағы бір атауы - оның мәнін өте дәл көрсететін атау шкаласы: мұндағы әрбір мән жеке санатты білдіреді, ал мән жай ғана белгі немесе атау түрі болып табылады. Мәндер санаттар арасындағы кез келген қашықтықты орнатуға немесе ретке келтіруге қарамастан айнымалыға тағайындалады; оларды бір-бірімен «көп-аз», «жоғары-төмен» және т.б. принципі бойынша салыстыруға болмайды. Демек, номиналды шкала бойынша өлшенетін айнымалылардың орташа мәндерін есептегіміз келсе, бұл уақытты босқа өткізген болар еді. Шынында да, орташа гендерлік мәнді есептеу мүмкін бе? Немесе кәсіп пе? Номиналды деңгей өлшемдерінде нақты сандарға тән қасиеттер жоқ және мұндай айнымалыларды қосу, алу, көбейту немесе бөлу мүмкін емес.

2. БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНДА ӘЛЕУМЕТТІК ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ БОЙЫНША ӘДІСТЕМЕЛІК ҰСЫНЫМДАР

Сауалнама сұрақтары деп мамандар респонденттерге сұраулы, растайтын және/немесе теріс тұжырымдардағы барлық сөйлеу хабарламаларын, сондай-ақ ұсынылған жауап нұсқаларын білдіреді.

Социологиялық зерттеудегі сауалнамалық сұрақ маңызды функцияларды атқарады: индикаторлық, коммуникативті және аспаптық [17].

Индикатор функциясы сұрақтың басқа емес, сұралған ақпаратты беретінінен тұрады. Сауалнама сұраған адам не туралы сұрап жатқанын білетін күнделікті идеялардан шығатын болсақ, мұндай талап елеусіз болып көрінуі мүмкін. Өйткені, бейтаныс қаладағы адам жақын маңдағы асханаға баратын жолды білу керек пе, өмірдің мәні туралы өтіп бара жатқандардан сұрамайды. Алайда, социологиялық сауалнамада сұралатын ақпарат пен сауалнама сұрағы арасындағы байланыс соншалықты айқын емес. Мысалы, 1960 жылдардың басында. әр түрлі іс-әрекет түрлеріне жұмсалатын уақыт туралы олардың жүйелілігін, мерзімділігін және жиілігін ескере отырып, сұрақтарды ықыласпен қояды. Мысалы, «Бір жылда шамамен қанша кітап оқисыз?», «Аптасына орта есеппен қанша сағат қоғамдық жұмысқа жұмсайсыз?». Алайда, нақты уақыт шығындары туралы күнделікті өзін-өзі есеп беруге негізделген уақыт бюджетін зерттеу нәтижелерімен жауаптарды салыстыру айтарлықтай сәйкессіздіктерді көрсетті. «Сіз қанша уақыт жұмсайсыз...» сияқты сұрақтар нақты уақыт шығындарын емес, респонденттің уақытты өзін-өзі бағалауын өлшейтіні белгілі болды, бұл әрқашан істің нақты жағдайына сәйкес келмейді. Мұндағы сұрақ зерттелетін сипатты емес, басқа нәрсені өлшейді.

Көрсеткіштерді ауыстыру болжауға қарағанда әлдеқайда жиі орын алады. Өмір салтын зерттеуде ашық сұрақ қойылды: «Сіз үшін «жақсы өмір сүру» деген нені білдіреді?» Бұл сұрақтың индикаторлық функциясының мазмұны респонденттердің «жағымды өмір бағдарламасы», «өмір тұжырымдамасын» нақтылаудан тұрды. Алайда сұрақ өмірлік бағдарламаны емес, сауалнама жүргізілген кездегі өмірлік жағдайды өлшейді [12]. Көрсеткіш функциясын қамтамасыз ету өлшенетін сипаттамаға қатысты сұрақты тұжырымдауды негіздеумен байланысты. Көрсеткіш анықталғаннан кейін тұжырымдалған сұрақ оның көрсеткіші болып табылатынын және қажетті ақпаратты бере алатынын бағалауға болады. Сұрақтың басқа сипаттаманы емес, өлшенетін сипаттаманы тексеру мүмкіндігі сұрақтың жарамдылығы деп аталады. Оның синонимдері негізділік пен өзектілік ұғымдары болып табылады.

Коммуникативті функция. Сұрақ әлеуметтік-психологиялық қарым-қатынас сипатымен анықталады. Кез келген сұрақ ақпарат алатын адресат болған кезде ғана пайда болады. Сауалнамада коммуникативті функция зерттеушінің санасы мен респонденттердің күнделікті санасы арасындағы байланысты қамтамасыз етеді. Бұл сұрақтың когнитивтік тапсырмасын респонденттің күнделікті сөздік қоры деңгейіне аудару арқылы қол жеткізіледі. Аударманың бара-барлығы респонденттің әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін: оның санасы мен құзыреттілігін, есте сақтау және талдау

қабілеттерін есепке алу арқылы қамтамасыз етіледі. Сұрақтың коммуникативті мүмкіндіктерін бағалау критерийі респонденттердің оның мағынасын біржақты түсінуі, жауаптардың шынайылығы мен сенімділігі болып табылады.

Аспаптық функция. Сұрақ оның өлшеу мүмкіндіктеріне қойылатын арнайы талаптардың сақталуына, сұрақтар блоктары негізінде құрылған шкалалар мен көрсеткіштердің құрылуына байланысты. Әңгіме шкала түріндегі сұрақтар арқылы жүргізілетін өлшемдердің дәлдігі мен тұрақтылығы сияқты бағалаулар туралы болып отыр.

Сұрақтың аспаптық функциясын анықтау және бағалау, біріншіден, тестілеу мен психодиагностиканың психологиялық тәжірибесінің дәстүрлерінің дамуымен байланысты. Бұл дәстүрлер психологтардың психикалық және психофизиологиялық реакцияларды өлшеу нәтижелерін өңдеу және талдау үшін қолданылатын математикалық статистика әдістерін әзірлеуімен қатар дамыды. Екіншіден, мәселенің аспаптық қызметі туралы идея жаратылыстану және техникалық ғылымдар шеңберінде дамыған метрология (өлшеу сапасы туралы ғылым) принциптерінің социологияға бейімделуіне байланысты туындады.

Сұрақтың логикалық құрылымы

Сұрақтың логикалық құрылымы екі міндетті элементтің болуымен анықталады:

а) белгілі нәрсе туралы негізгі мәліметтер;

б) белгілі ақпараттың сәйкессіздігі және оны толықтыру немесе нақтылау қажеттілігінің көрсеткіші.

Мысалы, әлеуметтанушы: «Сіздің ойыңызша, жұмысшылардың өндіріс стандарттарын арттыруға дұрыс көзқараста болуына не кедергі жасайды?» Деген сұрақты қояды. (одан кейін ықтимал себептер тізімі). Сұрақтың негізгі бөлігінде белгілі болып есептелетін келесі ақпарат бар: а) өндіріс стандарттары өсуде; б) барлық жұмысшылардың өндіріс нормаларын арттыруға дұрыс емес көзқарасы; в) дұрыс емес көзқарасты тудыратын себептер бар. Дұрыс емес көзқарастың себептері туралы респонденттің пікірін (ізделген ақпаратты) анықтау қажет.

Келтірілген мысалдан мұндай сұрақтың, басқалардың көпшілігі сияқты, сұрақтың авторы мен жауап берушіге нақты не белгілі екендігі туралы алдын ала болжамға негізделгені анық. Алайда мұндай болжамдар әрқашан дұрыс бола бермейді. Әлеуметтанушы сұрақтың негізгі бөлігін (белгілі ақпаратты) анықтауда қателескен жағдайларда «ұсыныс әсері» пайда болады. Әдістемелік қатенің бұл түрі (суггестік сұрақ) көбінесе әлеуметтанушының сұрақта талқыланатын тақырыпқа субъективті қатынасының көрінісімен байланысты. Біздің мысалда бұл «барлық жұмысшылардың өндіріс стандарттарын арттыруға дұрыс емес көзқарасы» құндылық пайымдауында көрінеді. «Дұрыс емес көзқарас» теріс бағалаудың мазмұны респонденттердің әртүрлі топтары үшін және әлеуметтанушының өзі үшін әртүрлі мағынаға ие.

Логикалық қателердің бірінші тобы «ұсыныс әсерімен» байланысты. «Ұсыныс әсерінің» пайда болу мүмкіндігін сұрақтың негізгі бөлігінің («Сіз өз біліктілігіңізді арттырып жатырсыз ба?») мақұлдау тұжырымдарымен байланыстыруға болады, бұл кезде теріс жауап әлеуметтік теріс бағалаумен

жанама түрде байланысты болуы мүмкін. Сұрақтардың алдында зерттеушінің көзқарасын ашатын арнайы кіріспе болған кезде әсер күшейеді: «Сіз өз біліктілігіңізді арттырмайсыз ба?». немесе «Ғылыми-техникалық прогрестің дамуы барлық жұмысшылардың біліктілігін үнемі арттыруды талап етеді. «Сіз соңғы рет біліктілігіңізді қашан арттырдыңыз?» Кейде «ұсыныс әсері» психологиялық кедергіні жою және респонденттердің беделіне және олардың өзін-өзі бағалау сезіміне әсер етуі мүмкін «өткір» ақпаратты алу үшін арнайы әдіс ретінде әдейі қолданылады. Сіздің отбасыңызда келесі себептерге байланысты қандай да бір проблемалар немесе жанжалдар бар ма? Мұнда сұрақтың негізгі бөлігі болжамды психологиялық кедергіні азайтуға бағытталған, оның мазмұны отбасындағы жанжал жаман (ұят, әдепсіз) деген сенімнен тұрады. Бұл сенім бөгде адаммен (интервьюер, сауалнама) ашық сөйлесуге мүлдем ықпал етпейді.

Сұрақтың негізгі бөлігіне қойылатын талаптар төмендегідей:

а) оның ақпараты әлеуметтанушыға да, респондентке де бірдей белгілі болуы керек;

ә) оны әлеуметтанушы да, респондент де анық түсінуі керек;

в) ол әлеуметтанушының қоғамда мақұлданған және қабылданбаған жауаптарға қатысты айқын және жасырын күтулерінің әсерінен бос болуы керек.

Логикалық қателердің екінші тобы сұрақтың негізгі бөлігі мен оның екінші бөлігі арасындағы байланыстың бұзылуынан туындайды (белгісіз ақпаратты және жауаптарды іздеу аймағын көрсету). Әлеуметтанушы жұмыс істейтін сұрақтардың маңызды ерекшелігі екінші бөлімде мүмкін болатын жауап нұсқалары бар белгісіз ақпарат индикациясын құру болып табылады. Ауызекі сөйлеуде сұрақтар әдетте ашық түрде, яғни жауаптың ықтимал нұсқаларын көрсетпей қойылады.

Логикалық қателердің үшінші тобы күнделікті қарым-қатынас ережелерінің сауалнамадағы құрылысқа механикалық түрде ауысуымен байланысты. Күнделікті жағдайда адресат толығымен анықталады: оған сұрақ қойылады. Әлеуметтанушы адресатты анықтау кезінде қатаң талаптарды басшылыққа алады, өйткені зерттелетін пәннің құрылымы (сауалнама сұрақтарында көрсетілген) респонденттердің хабардарлығының құрылымымен нақты сәйкес келмейді. Көбінесе сұрақтар респонденттердің тар топтарына бағытталған. Бұл жағдайда келесі талаптар орындалуы керек:

1) жауап беруден жалтаруға болады («білмеймін», «ойым жоқ», «жауап беру қиын» опциялары);

2) сүзгі сұрақтары енгізілген;

3) сұрақтың адресаты тікелей көрсетіледі.

Сарапшылар сауалнама сұрақтарын әртүрлі негіздер бойынша жіктейді.

Оқулықтарда «неге?» деп сұрамау ұсынылады. сұрақтар. («Неге бұл топты таңдадыңыз?»). Мәселе мынада: «Неге?» деген сұрақ. нашар, себебі ол әртүрлі мазмұндағы жауаптарды тудырады, әртүрлі мотивтерді себептер ретінде алға тартады, бұл сұхбат алушыға жіктеу қиын болады. Респондент ойына келген бірінші нәрсеге жауап беруі мүмкін немесе түсіндірменің орнына өзінің іс-

әрекетін негіздей отырып, таза сыртқы мотивтерді көрсете отырып, шынайы себептерді әдейі жасыруы мүмкін.

Әдетте сауалнамадағы барлық сұрақтар келесіге бөлінеді:

- 1) мазмұны (респонденттің сана-сезімі, мінез-құлқы және жеке басының фактілері туралы сұрақтар);
- 2) нысаны (ашық және жабық, тікелей және жанама);
- 3) әдістемелік функциялар (негізгі және негізгі емес, сүзгі сұрақтары, тұзақ сұрақтары және т.б.);
- 4) респонденттің жеке басына қатынасы (жетекші, арандатушы, нәзік);
- 5) толтыру техникасы (қиын, күрделі).

Пән мазмұны бойынша адамдардың білімі, әртүрлі құбылыстар мен фактілер туралы пікірлері, олардың тілектері, үміттері мен болашаққа жоспарлары туралы сұрақтар бөлінеді; мінез-құлық фактілері туралы - іс-әрекеттер, әрекеттер және қызмет нәтижелері; Соңында, жауап берушінің жеке басы туралы. Олар респонденттің жеке басына немесе оны қоршаған ортаға қатысты да, оған тікелей қатысы жоқ кез келген объектілерге қатысты болуы мүмкін. Респондент айтқан кез келген пікір жеке көзқарастарға негізделген құндылық пікірі болып табылады, сондықтан субъективті.

Сұрақтардың бұл түрінің ерекше блогы бар – респонденттің жеке басы туралы сұрақтар, олар барлық социологиялық сауалнамаларға енгізіледі және «төлқұжат» деп аталады немесе әлеуметтік-демографиялық сұрақтар. Олар жынысын, жасын, ұлтын, білімін, мамандығын, отбасылық жағдайын, табысын, тұрғылықты жерін немесе жұмыс орнын және т.б.

Пәндік мазмұны бойынша сұрақтарды жіктеудің тағы бір бағыты әлеуметтік тәжірибенің әртүрлі салаларын анықтаумен байланысты: еңбек, демалыс, отбасы, мәдениет, білім және т.б.

Жабық. Бұл барлық жауаптар (балама нұсқалар) тізбеленген, сондықтан респонденттің өз пікірін білдіру бостандығы минимумға дейін болмаса, өте қатаң шектерге дейін төмендетілген сұрақтар. Сарапшыларда жабық мәселе ретінде қарастыруға болатын бірде-бір критерий жоқ. Кейбіреулер респондентке бір немесе бірнеше мүмкін жауаптар ұсынылса, сұрақ жабық деп санайды, ал басқалары сауалнамадағы сұрақ міндетті түрде жауап нұсқаларының толық жиынтығын қажет етеді деп санайды. Әдетте, сарапшылар сауалнамада жауаптың барлық ықтимал нұсқаларының толық (толық) жиынтығы берілген сұрақтарды жабық сұрақтар деп атайды. Бұл респондент үшін өте ыңғайлы форма, өйткені ол оның есте сақтау қабілетін және басқа ойлау процестерін жүктемеуге мәжбүр етпейді. Жабық сұрақтар өз мақсатын орындамайды, егер негізгі талап орындалмаса: жауаптың мүмкіндігінше көп нұсқаларын беру қажет. Содан кейін жабық сұрақ жауапты неғұрлым қатаң түсіндіруге мүмкіндік береді.

Мысалы:

Сіздің отбасыңызда бір адамға шаққандағы табыс қанша?

1. 5000 теңгеге дейін.
2. 5001 теңгеден 10000 теңгеге дейін.
- 3,0т 10001 теңгеден 20 000 теңгеге дейін.

4. 20 000 теңгеден жоғары.

Жабық сұрақтар бірнеше топқа бөлінеді.

Дихотомиялық сұрақтар. Респонденттің ең жалпы, полярлық реакцияларын ескере отырып, «иә, жоқ, мен білмеймін (немесе жауап беру қиынға соғады)». Жауаптың ықтимал нұсқалары респонденттің кейбір сипаттамасының (пікірдің қарқындылығы, хабардарлық деңгейі, қызметтің кейбір түріне белсенді қатысуы) көріну дәрежесін өзгертетін бағалау шкаласын көрсетуі мүмкін. Дихотомиялық сұрақтар фактілерді үйрену кезінде жақсы.

Масштаб немесе кестелік сұрақ. Бұл жағдайда ол респондентте белгілі бір сипаттың немесе заттың болуын емес, белгілі бір сапаның, айталық, жұмысқа қанағаттанушылықтың көріну қарқындылығын көрсетеді (2-кесте).

2-кесте – Жұмысыңызға көңіліңіз тола ма?

Жұмысыма өте ризамын	001
Қанағаттанбағаннан гөрі қанағаттанған	002
Мен үшін жұмыс маңызды емес	003
Қанағаттанғаннан гөрі қанағаттанбаған	004
Мен өз жұмысыма өте көңілім толмайды.	005

Масштабтық сұрақты кестелік түрге аударуға болады. Бұл жағдайда өлшем шкаласы жолдармен немесе бағандармен орналасады. Сонымен қатар, орын үнемделеді, соның арқасында бір сұрақта бірнеше сұрақ нақты қойылады (3-кесте).

3-кесте – Сіздің топ мүшелері келесі мәселелер бойынша қабылданған шешімдерге қаншалықты әсер етеді деп ойлайсыз?

Жоқ. б/б	Сұрақты кұрастыру	Олардың әсері бар екені сөзсіз	Олардың әсері аз	Олар іс жүзінде ешқандай әсер етпейді
1	Еңбек жетістіктері үшін ынталандыруды бөлу	001	002	003
2	Тәртіп бұзушыларға жазаны анықтау	004	005	006

Бірақ жабық түрдің ең көп таралған түрі, мүмкін, «мәзір сұрақтары». Олар жауап беруші бірнеше позицияларды таңдайтын немесе олардың шектеусіз санын көрсете алатын пайымдаулардың, объектілердің, фактілердің жиынтығын білдіреді. Кейде зерттеуші респонденттен таңдалған жауаптарды оның үшін тартымдылық және маңыздылық дәрежесіне қарай ретке келтіруді сұрайды. Мысалы, ұсынылған тізімнен ең тартымды үш мамандық таңдалады. Әр жолы сұрақ мәтінінде таңдаудың қажетті саны көрсетілуі керек (әдетте жақшада).

Осылайша, баламалы және масштабты сұрақтарда респондент бір ғана жауапты, «мәзірдегі сұрақта» және рейтингтік тапсырмасы бар сұрақта – бірнеше нұсқаны таңдайды. Жабық сұрақтардың алдын ала құрастырылған шкаламен алдын ала анықталған моносиллабтық жауаптарға әкелетіні жалпы қабылданған. Жабық сұраққа жауап беру кезінде респондент тек ұсынылған балама нұсқалардың ішінен таңдайды деп болжанады.

Ашық сұрақтар ешқандай тұспалданбайды және респондентке өз пікірін ол өзінің барлық толықтығымен, егжей-тегжейіне дейін жеткізуге дағдыланған вербальды түрде білдіруге мүмкіндік береді. Олардың орналасуының екі формасы болуы мүмкін - сызықтық және кестелік.

Кестелік форманың мысалы:

4-кесте – Уақытыңыз жеткілікті ме?

Іс-шаралар	Жеткілікті	Жетпейді	Қашан және қалай
Оқуға	1	2	3
Қоғамдық жұмыс үшін	1	2	3
Демалыс және ойын-сауық үшін	1	2	3
Дене шынықтыру сабағына	1	2	3

Дәл осындай сұрақты ашық және жабық етіп қоюға болады. Жабықтарды компьютерде өңдеу оңай, бірақ олар әлеуметтанушылардан осы тақырып бойынша жан-жақты білімді болуын талап етеді. Ашық әдістер бұл білім шектеулі және зерттеу барлау мақсатында жүргізілетін жерде қолданылады.

Ашық сұрақтарда әлеуметтанушы ұсынған жауап нұсқалары түріндегі кеңестер жоқ. Олар респондентке өз пікірін толық жеткізуге мүмкіндік береді. Олардың көмегімен бай ақпарат жиналады.

Ашық сұрақтарда сұрақ мәтінінің өзінен кейін әлеуметтанушы бос орын қалдырып, респонденттен өз пікірін тұжырымдауын сұрайды. Мысалы:

Сіздің отбасыңызда бір адамға шаққандағы табыс қанша?

Код нөмірлері сұрақ мәтінінің астында берілген. Олар респондентке емес, толтырылған сауалнамалардың барлық массивін алғаннан кейін оларды өңдеуге кірісетін социологқа қажет. Бұл жолдағы бірінші қадам респонденттің қолымен жазылған жауапқа сәйкес кодты тағайындау болады. Кодтардың саны сұраққа ықтимал жауаптар негізінде анықталады. Тәжірибе көрсеткендей, сұрақтың соңына алдын ала 10 кодқа дейін қойған жөн. Жауаптарды формализациялау ашық сұрақтарды кеңінен қолдануға кедергі келтіретін негізгі қолайсыздық болып табылады. Дегенмен, кейбір жағдайларда оларды пайдалану жай ғана қажет.

Жауапты жазуға арналған жолдар саны сұрақтың сипатына байланысты және респондентке өз ойын еркін жеткізу үшін жеткілікті болуы керек. Тәжірибе

көрсеткендей, ашық сұрақтағы жазбалар үшін жолдардың орташа саны 3-тен 7-ге дейін болады.

Ашық сұрақтарға жауаптардың барлық алуан түрлілігін зерттеушінің өзі кодтауы керек, сайып келгенде оларды жиі қайталанатын жауаптардың белгілі бір шектеулі санына дейін азайтады. Сұрақтың жабық түрі мұны болдырмауға мүмкіндік береді, өйткені жауап нұсқаларының бірін белгілеу арқылы респондент оны бір уақытта кодтайды. Ашық сұрақтарды кодтаудағы еңбек сыйымдылығы жабық сұрақтармен салыстырғанда олардың құнын 3-5 есеге арттыратынын есте ұстаған жөн. Сонымен қатар, мұндай сұрақтарға жауап беру кезінде сұхбат берушінің тұлғасы респондентке өте күшті әсер етеді.

Ашық сұрақтарды жазу оңай, бірақ өңдеу қиынырақ. Жабықтар керісінше. Олар арнайы эрудицияны және мәселені жақсы білуді талап етеді. Жабық сұрақ - бұл сіздің айнаңыз, онда сіздің барлық кемшіліктеріңіз көрінеді. Егер сұрақ жайсыз жазылса, баламалар бірін-бірі жоққа шығармай, қиылысады (бір нәрсені әр түрлі сөзбен айтады), барлық жауаптар тізбеленбейді, демек, сіз қалың топтың, мүмкін сіздің жолдастарыңыздың алдында қабілетсіз, сауатсыз маман ретінде көрінесіз. Есіңізде болсын: жабық сұрақ респондентке қарағанда ақылды болуы керек, ондағы ақпарат респонденттің білімінен жоғары болуы керек.

Сұрақтарды сүзу. Сүзгі сұрақтары әлдеқайда қарапайым. Бұл таза функционалды элементтер, олардың мақсаты жауап бере алмайтындарды кесу. Олар берілген сұраққа немесе жалпы сауалнамаға қатысы жоқ «бөтен адамдарды» сүзеді. Осылайша, белгілі бір газеттің оқырмандарын зерттей отырып, нақты мазмұндық сұрақтар блогына көшу алдында әлеуметтанушы респонденттің осы газетпен таныс екенін сұрайтын сүзгі сұрақтарын қояды.

Олардың қажеттілігі зерттеушіге респонденттердің барлық популяциясына емес, тек олардың бір бөлігіне қатысты деректерді алу маңызды болған кезде туындайды. Сұрақ сүзгілері осындай арнайы дистрибьютор ретінде әрекет етеді. Сүзгі сұрағына жауап бергеннен кейін, сол адамдар тобына тән бірнеше сұрақ қою керек. «Сауалнамадағы сауалнама» аяқталғаннан кейін келесі хабарламаны орналастырған жөн: «Назар аударыңыз! Барлығына арналған сұрақтар».

Сүзгі сұрақтары социологиялық сауалнаманың негізгі емес сұрақтарының класына жатады, өйткені олардың міндеті зерттелетін әлеуметтік құбылыстың мазмұнын нақтылау емес, сұрақтың негізгі адресатын белгілеу болып табылады.

Сүзгі сұрақтары болмаса және үлгі біркелкі болмаса (мысалы, оған үйленгендер де, бойдақ адамдар да кіреді және сіз мұны әлі білмейсіз), ақпараттың бұрмалану қаупі жоғары. Отбасындағы өзгерістерге отбасы жоқтар да жауап береді делік. Сонымен, сіздің сұрақтарыңыз дұрыс емес адамдарға қойылды. Өткен сайлауда кімге дауыс бергені туралы біреудің жауабын білгіңіз келсе, алдымен оның сонда болған-болмағанын сұраңыз. Әйтпесе, өтірік пен шындықты ажырата алмайсың. Сіздің сауалнамаңыз мұндай айырмашылықтарды жасауға арналмаған. Кейде құрал атауының өзі сүзгі сұрағы ретінде қызмет етеді, мысалы, «Кететіндерге арналған сауалнама».

Кейде сарапшылар сүзгі сұрақтары мен бақылау сұрақтарын екі ұқсас, бірақ соған қарамастан әртүрлі түрге бөледі. Басқару және сүзгі сұрақтары көптеген ұқсас функцияларды орындайды.

Сауалнамалық зерттеулерде сарапшылар қиын, күрделі, жетекші және нәзік сұрақтардың бар екеніне назар аударады.

Күрделі сұрақ— бұл сұрақ, жауап берудегі қиындықтар делдалдық коммуникацияның ерекшеліктеріне және ең алдымен баспа мәтінін қабылдауға байланысты. Күрделі сұрақтардың үлесі 10-нан 40%-ға дейін. Сауалнама неғұрлым кәсіби түрде жазылса, соғұрлым мұндай сұрақтардың үлесі аз болады. Күрделі сұрақ шеттерде қалдыруға, ресми жауаптарға және түсініктемелерге әкеледі.

Күрделі сұрақтарды тұжырымдауға жеткіліксіз көңіл бөлу, И.А. Бутенко әлеуметтанушының өз айналасындағы адамдардың, яғни жоғары білімі бар адамдардың тілдік қабілеттерін басшылыққа алуымен байланысты. Бұл түсінікті, өйткені ана тілінде еркін сөйлеу оларды қабылдайтын әрбір адамның мәлімдемелерді біржақты түсіну елесін тудырады.

Сұрақ мәтінін қабылдаудағы негізгі қиындық оның құрамындағы сөздердің саны болып табылады. 10 немесе одан да көп сөзден тұратын мәлімдеме оқуды, қабылдауды және түсінуді қиындатады. Мысал ретінде келесі тұжырымды келтіруге болады: «Сіз отбасы мүшелерімен, достарыңызбен және таныстарыңызбен және әріптестеріңізбен қоршаған ортаны қорғау мәселелерін талқылайсыз ба және қаншалықты жиі, егер болса?»

Шамадан тыс сөздерден басқа, арнайы терминологияны, түсініксіз лексиканы және жаргонды теріс пайдалану сауалнама сұрағын түсінуге кедергі болуы мүмкін. Күрделі терминдерге, атап айтқанда, респонденттердің күнделікті өмірде қолданбайтын терминдері жатады. Мысалы, отбасы бюджеті туралы сұраққа респонденттердің бірі: «Біздің отбасында бюджет жоқ» деп жауап берді. Тіпті жалпы қабылданған ұғымдарды респонденттер сауалнама авторы ойлағаннан мүлде басқаша түсіндіруі мүмкін. Сонымен, командадағы климат туралы сұраққа: «Командадағы ауа-райы нашар: ол үнемі бұралған және әртүрлі иістер бар» деп жауап алды. Сирек қолданылатын сөздер де әртүрлі мағынада түсініледі, бұл әлеуметтанушының назарынан тыс қалуы мүмкін. Тіпті ең қарапайым сұрақ: «Бос уақытыңызда балаларыңызбен қаншалықты жиі серуендейсіз?» «жиі», «тұрақты», «сирек» сияқты сұраулар бағалаудың нақты критерийлерімен қамтамасыз етілмесе, адамға қиындық тудыруы мүмкін. Кейбіреулер үшін «жиі» балалармен күнделікті серуендеу, басқалары үшін - үлкен мерекелерде.

Үшінші кедергі – сауалнама сұрағының формасы. Жүргізілген әдістемелік эксперимент деректері бойынша И.В. Федоровтың айтуынша, кесте түріндегі сұрақтарға жауап беруден бас тарту дәстүрлі формадағы сұрақтарға қарағанда орта есеппен 1,8 есе жиі кездеседі. Күрделі сұрақ респонденттерді бір жауап беру үшін бірден бірнеше мәселені шешуге мәжбүр етеді: есте сақтаңыз және есептеңіз («Сіздің отбасыңыздың бір мүшесіне шаққандағы орташа табыс қанша? Барлық жалақының, зейнетақылардың, шәкіртақылардың сомасын қосып, отбасы мүшелерінің санына бөліңіз»), еске түсіріңіз («Алкогольді

ішімдіктерді сатып алуға ай сайын қанша соманы жұмсайсыз?», «Әдетте сіз құрғақ тазалауға қанша уақыт жұмсайсыз?»); бақылаңыз («Сіздің отбасыңыздың әрбір ересек мүшесінің бос уақыты қандай?»). Зерттеуде И.А. Бутенко мұндай мәлімдемелер жауаптардағы барлық қиындықтардың 17% құрайды дейді [17].

Күрделі мәселенің мәселесі салыстырмалы түрде оңай шешіледі: бір сұрақ екі немесе үш болады; дерексіз тұжырымдар нақтыға аударылады; Ұзындықтар қысқа, түсінікті тіркестермен, ал ұғымдар терминдермен ауыстырылады.

Жетекші сұрақ– зерттеуші мен респондент арасындағы әңгіменің қай бағытта жүретіні туралы жасырын түспал немесе түсініктеме, қосымша ақпарат, қажетті түсініктемелер бар сұрақ. Авторларының көздеген әртүрлі мақсаттарынан туындайтын жетекші сұрақтардың екі формасын ажырату қажет.

Бірінші форманы техникалық жетекші сұрақ деп атауға болады. Оның міндеті – респондентті қазіргі заманға жеткізу.

Зерттеушінің «нысананы көрсетуге» құқығы бар, бірақ оның жауабын таңуға құқығы жоқ. Ол теледидар дикторы тікелей эфирде топтық пікірталас жүргізген кездегідей диалогтың негізін белгілей алады, мұнда әркім бағдарламаның тақырыбы туралы ойланбастан, өзін мазалаған нәрсе туралы айтқысы келеді. Жетекші сұрақ сауалнамаға жауап беру кезінде қандай тақырыптық шеңберді сақтау керектігін көрсетеді.

Жетекші сұрақтың екінші формасы идеологиялық. Ақылды тұжырымдалған сұрақтардың көмегімен автор бағыт беріп қана қоймай, өзіне қажетті жауапты ұсынуға тырысады. Әдетте мұндай әдістерге әйтеуір эмпирикалық деректерді жинап, өз партиясының жалпыхалықтық қолдауын жария етуге тырысатын жосықсыз саясаттанушылар қолданады. «Коммунистік партия сияқты қарапайым халықтың құқығын қорғайтын партияға дауыс берер ме едіңіз?» деген сияқты сұрақ ғылыми деп санауға болмайды. Бұл екінші, идеологиялық мағынадағы жетекші сұрақ.

Идеологиялық жетекші мәселелермен күресті әлеуметтанушының өзінен бастау керек, ол өз өміріндегі ең қиын тапсырманы: өз бетінше біржақтылықтан арылуға, сауалнаманы құрастыруға объективті түрде қарауға және оның ғылыми ар-намысына нұқсан келтіретін тұжырымдардан арылуға тиіс.

Нәзік сұрақ– бұл сауалнамалық сұрақ, ол сезімтал тақырыптарды қозғайды, респондент өмірінің интимдік және жеке аспектілеріне қатысты, әдетте оның тар шеңберде де, жалпы қоғамда да талқыланбайтын мәселелер.

Жетекші сұрақтармен жұмыс істеу, оларды түзету және түзету кезінде ғалым өзінің жеке көзқарасынан, партиялық, таптық немесе нәсілдік бейімділіктен арылуға міндетті, сезімтал сұрақтарды құру мәселесінде ол мүлде басқа нәрсені істеуі керек - біржақтылықты, таптаурындарды, сызаттарды, әлсіздіктерді және, ең алдымен, басқа адамдардың құқықтарын құрметтеуді үйренуі керек. Осылайша, сезімтал сұрақтардың пайда болуы респонденттердің біржақтылығын зерттеушінің жете бағаламауы болып табылады.

Сауалнама сұрақтары мен респонденттердің саны арасындағы байланыс.Эмпирикалық зерттеулердің барлық түрлері екі маңызды шартқа бағынады: сауалнамадағы сұрақтардың саны және сұралған респонденттердің саны.

Іс жүзінде келесі үш нұсқа қолданылады.

1. Респонденттердің саны неғұрлым көп болса, соғұрлым сұрақтар аз болады. 500-1000 респондентке арналған орташа социологиялық сауалнама әдетте 30-дан 40-қа дейін сұрақтан тұрады. Бірақ респонденттердің саны артқан сайын соңғыларының саны бірден азаяды. Мысалы, халық санағы (үздіксіз сауалнама).

2. Респонденттер неғұрлым аз болса, соғұрлым көп сұрақтар болады.

3. Респонденттер мен сұрақтардың оңтайлы саны. Екі полюстің арасындағы аралық позиция – барлық респонденттердің сауалнамасы және біреуіне сауалнама – таңдамалы зерттеулер. Олар сауалнама мен кейс-стади дизайнының барлық немесе көптеген кемшіліктерін болдырмай, екеуінің де артықшылықтарын біріктіреді: көптеген айнымалылар, көптеген респонденттер, төмен баға және уақыт. Дегенмен, үлгілік зерттеуде, "зертхана қызметкерлері жұмыс істей алатындай көптеген айнымалылар болуы керек. Массив максималды өлшем гипотезасын тексеру үшін жеткілікті болуы керек. Әдетте үлестірімдерді егжей-тегжейлі талдау үшін 3-5 мың респондент жеткілікті. Бұл, әрине, деректердің жоғары репрезентативті екенін білдірмейді.

Сауалнаманың құрамы

Сауалнаманы әзірлеу мақсаттар мен құралдарды анықтаудан басталады. Бұл зерттеушіден үш сұраққа жауап беруді талап ететін ең қиын және сонымен бірге принципті маңызды кезең:

1) Сауалнама нәтижелері нені көрсетуі керек?

2) Қажетті дәлдік деңгейі қандай?

3) басқа зерттеу әдістерімен қарым-қатынастың қандай формасын қамтамасыз ету керек?

Егер сіз мұның бәрін ұсақ-түйекке дейін – сауалнама сұрақтарының нысанын анықтауға дейін ойластырсаңыз, онда бірінші кезең бүкіл сауалнаманы өткізуге қажетті уақыттың 30-50%-ын алуы мүмкін. Сауалнама құрастыру процесі сұрақтарды кодтау арқылы аяқталады.

Сауалнама сұрақтарының кейде шатастырылған лабиринтті еске түсіретін көзге көрінбейтін логикасын әдіскерлер де, әдіскерлер де толық анықтаған жоқ. Микроскоп, реторт, вольтметр және тіпті қарапайым бөлшектерді зерттеуге арналған Вильсон бұлтты камерасы сияқты физикалық немесе химиялық құралдармен салыстырғанда, социологиялық сауалнама бірнеше реттік күрделірек және адам санасының өнертабысы болып табылады. Көпөлшемді және негізінен болжау мүмкін емес.

Нақтырақ айтқанда, бұл бір реттік өнім. Сауалнаманың келесі бірегей қасиеттері бар:

- белгілі бір зерттеу үшін жасалған және келесі жағдай үшін қайта ойлап тапқан;

- жеке дүниетанымын, дүниеге көзқарасын, оның авторының интеллектуалдық құзыреттілігінің деңгейі мен бағытын көрсетеді, сондықтан бір мақсат, міндет және сауалнамаға алынған халық үшін әртүрлі авторлар мүлдем басқа құралдарды жасайды деген пікір бар;

- осы нақты зерттеу объектісіне арнайы бейімделген және басқа объектіге ауыстыруға мүмкіндік бермейді.

Сауалнамалық сұхбаттың басы – кіріспе (респондентке үндеу), онда сауалнаманың тақырыбы, мақсаттары мен міндеттері белгіленеді және оны жүргізетін ұйымның атауы көрсетіледі; Сауалнаманы толтыру техникасы түсіндіріледі.

Содан кейін мағынасы жағынан бейтарап, қарапайым сұрақтар келеді. Тікелей танымдық міндетінен басқа, олар әңгіменің «басталуын» қамтамасыз етеді және ынтымақтастыққа психологиялық көзқарасты қалыптастырады. Олардың міндеті - әңгімелесушіні қызықтыру және оны талқыланатын мәселелермен таныстыру.

Күрделі сұрақтар, рефлексия мен есте сақтау жұмыстарын қажет ететіндер сауалнаманың ортасына қойылады.

Сауалнаманың соңына қарай сұрақтардың қиындығы азаюы керек. Әдетте мұнда «төлқұжат» қойылады, оның көмегімен сауалнама жүргізілетін адам туралы әлеуметтік-демографиялық ақпарат жиналады.

Әдетте, сауалнама келесі бөліктерден тұрады: Кіріспе, Деректемелер, Ақпараттық бөлім, Жіктеу бөлімі, Қорытынды.

1. Кіріспе респондентті ғылыми зерттеудің міндеттерімен, сауалнаманың мазмұнымен таныстырады және оған сауалнаманы толтыру ережелері туралы қажетті ақпарат береді. Оған қатысу арқылы респонденттің қандай пайда алатынын көрсету көзделеді. Кіріспенің негізгі мақсаты респондентті сауалнамаға қатысуға сендіру болып табылады. Сауалнамаға Кіріспеде анонимділік пен құпиялылық көрсетілуі, сондай-ақ оны толтыру ережелері қамтылуы тиіс. Анонимділік жағдайында респондент оның аты-жөні мен басқа да мәліметтері зерттеушілерге белгілі болмайтынына сенімді болуы керек. Құпиялылық жағдайында респонденттің аты-жөні сауалнамаға тапсырыс берген адамға емес, тек зерттеушіге белгілі деп болжанады. Телефон арқылы жүргізілген сауалнамаларда және интервьюерлердің қатысуын қамтитын сауалнамаларда сауалнама тек құпия сипатта болады. Батыс әлеуметтанушыларының тәжірибесінде Кіріспеде күрделі толтыру әдістері бар сұрақтардың мысалдарын келтіру және олармен жұмыс істеу ережелерін түсіндіру әдетке айналған.

2. Тірек бөлігі. Мәліметтер бөлімінде респонденттерге қатысты ақпарат бар. Сонымен қатар, мұнда сауалнаманың өзі анықталады, яғни оның аты, сауалнаманы өткізу күні, уақыты мен орны, сұхбат алушының аты-жөні көрсетіледі.

3. Ақпараттық бөлім әлеуметтанушыға зерттеу объектісі туралы барлық қажетті ақпаратты беретін ашық және ашық сұрақтардан, сүзгі сұрақтардан, «мәзір» сұрақтарынан және т.б. Сұрақтар қиындық деңгейлерінің жоғарылауымен бірге келеді.

4. Жіктеу бөлімінде респонденттер туралы әлеуметтік-демографиялық және кәсіби-біліктілік ақпараты бар. Әйтпесе ол «паспорт» деп аталады.

5. Сауалнаманың қорытынды бөлігінде зерттеуге қатысқаны үшін жауапты тұлғаға алғыс айтылады.

Сауалнама құрастырудың негізгі принциптері

1. Сұрақтардың бағдарламалық логикасын сауалнаманы құрастыру логикасымен шатастырмау керек. Сауалнама респонденттердің психологиясы тұрғысынан құрастырылуы керек. Мысалы, тұтынушылардың белгілі бір тауар брендіне деген көзқарасын зерттегенде, алдымен осы брендті жақсы көретін респонденттерді анықтау, содан кейін олар бойынша мақсатты сауалнамаға көшу, содан кейін осы брендке қызығушылық танытпайтындар туралы сауалнама жүргізу қисынды болып көрінеді. Алайда, соңғылардың жалпы халық арасында көбірек болуы мүмкін екенін ескере отырып, басқаша әрекет етуге болады: алдымен барлығына, содан кейін тек белгілі бір тауар маркасының тұтынушыларына, содан кейін одан бас тартқандарға және ең соңында қайтадан барлық респонденттерге арналған сұрақтарды тұжырымдаңыз. Атаулы топтарға бөлу сүзгілер арқылы жүзеге асырылады, мысалы, «5-тен 16-ға дейінгі сұрақтар тек осы брендтің өнімдерін үнемі сатып алатындарға қатысты»; «Әдетте көрсетілген брендтің өнімдерін сатып алмайтындардан 17-24 сұрақтарға жауап беруін сұраймыз»; «Соңғы алты сұрақ барлық респонденттерге қатысты».

Жүйелілік принципі. Бұл принципті бұзу ақпараттың бұрмалануына әкелуі мүмкін. Мысалы, егер біз алдымен белгілі бір дүкеннің жұмысына және ондағы қызмет көрсету жағдайларына қанағаттану деңгейі туралы жалпы сұрақ қойсақ, содан кейін осы жұмыстың жеке аспектілерін бағалау туралы сұрақтар қойсақ, онда жалпы бағалаулар жалпы жағдайдың бір немесе басқа аспектілерінің ерекшеліктеріне қарамастан, оларды асыра бағалау (немесе керісінше, кеміту) арқылы жеке тұлғаларға әсер етуі мүмкін. Бұл, бір жағынан, респонденттің өзі берген жалпы бағаны негіздеуге ұмтылуымен, екінші жағынан, «жаңғырық эффектсі» (немесе «гало эффектсі») деп аталатын әрекетімен, яғни ортақ мәселелер тобына қатысты бір бағалаудың бірнеше рет қайталануымен байланысты. Бұл жағдайда алдымен нақты сұрақтарды қойып, жалпы сұрақты осы блоктың соңына қойып, оның алдына мынадай сөз тіркесін қойған жөн: «Енді біз сізден дүкеннің жұмысына және осы жерде көрсетілетін қызметке қаншалықты қанағаттанғаныңызды жалпы бағалауыңызды өтінеміз». Нақты шарттарды бағалау, ол жалпы бағалаудың алдында болған кезде, респондентті қорытынды бағалауға жауапкершілікпен қарауға мәжбүр етеді және оның өз көңіл-күйін түсінуге мүмкіндік береді.

3. Жауаптарды қиындық дәрежесіне қарай бөлу. Оны былай тұжырымдауға болады: қарапайымнан күрделіге. Ең оңай сұрақтар (мысалы: «Сіз теледидар көресіз бе?») сауалнаманың басында болуы керек. Бұл респондентке өз қабілеттеріне сенімділік береді және оған демалуға мүмкіндік береді.

4. Қарастырылып отырған мәселеге оң немесе теріс баға берілмеген сұрақтардың бейтарап реңі. Сұрақтың тұжырымы респондентті зерттеуші қалаған жауапқа бейім етпеуі керек.

5. Сұрақтарды жалпыдан нақтыға қарай орналастыру. Мысалы, "X компаниясының қызмет көрсету саясатында қандай жақсартуларды көргіңіз келеді?" (жалпы); «Сіз X компаниясы ұсынатын қызмет сапасына көңіліңіз тола

ма?» (нақты). Осы тәртіпте сұрақтар қойсаңыз, қызмет көрсету сапасына пропорционалды емес мән бересіз.

Кодтау ережелері. Сұрақтар автордың ниетіне сәйкес реттеліп болғаннан кейін сұрақтар мен жауап нұсқаларын кодтау (шифрлау) арқылы сауалнаманың құрамы аяқталады. Кодтау, екінші ретті, қызмет көрсету операциясы болып көрінеді, бірақ мұндағы қателер бастапқы ақпаратты енгізу және өңдеу сатысында күрделі қиындықтарға әкелуі мүмкін.

Кодтау – бұл сұрақтарға сандық кодтарды және олардың жауаптарының белгілі мәндерін тағайындау. Оның міндеті – бастапқы ақпаратты ұйымдастыру және оны кейіннен статистикалық өңдеуге жататын компьютерлік деректер қорына ыңғайлы енгізуді қамтамасыз ету.

Кодтау ережелері «сұрақ» және «айнымалы» ұғымдарының арақатынасымен айтарлықтай тығыз байланысты. Негізінде, зерттеу айнымалылары мен сауалнама айнымалыларын ажырату керек. Зерттеу айнымалысы - бұл зерттеушіні қызықтыратын белгілі бір объектіні, процесті немесе құбылысты білдіретін, бірнеше түрлі вариацияларды қабылдауы мүмкін кеңірек ұғым. Сауалнама сұрағы операциялық құрал болып табылады. Кейбір айнымалыларды бір сұрақпен оңай пайдалануға болады (мысалы, жыныс, жас, табыс). Басқалары айнымалының бір немесе басқа мәнін көрсететін бірнеше сұрақтарды, жауаптардың әртүрлі комбинацияларын талап етеді. Мысалы, біздің зерттеулеріміздің бірінде «жұмыс ұйымындағы орын» сияқты айнымалыны операциялық ету бес сұрақты қажет етті, ал «меншікке қатынас» айнымалысын операциялау үшін он бір сұрақ қажет болды! Дегенмен, сауалнамадағы барлық дерлік сұрақтардың бірнеше жауап нұсқасы бар екенін ескере отырып, оларды айнымалылар деп те қарастыруға болады (бірақ зерттеу айнымалыларынан айырмашылығы, оларды сауалнама айнымалылары деп атаған жөн).

Сауалнама сұрақтардан тұратынын бірден айту керек, олардың тек кейбіреулері тәуелсіз зерттеу айнымалысы ретінде әрекет етеді. Мұндай сұрақтарды кодтау өте қарапайым: сұрақтың жанында оның реттік нөмірі (алдыңғы сұрақтың нөмірінен кейін) және жауап нұсқалары 1 кодтан бастап нөмірленеді. Сұрақтардағы бағдарлау үшін, сондай-ақ деректерді компьютерге кейіннен енгізудің ыңғайлылығы үшін сұрақ кодтарын (сондай-ақ олардың тұжырымдарын) қою шрифтпен бөлектеу ұсынылады (олардың жауаптары сияқты).

Сауалнаманы әзірлеу мақсаттар мен құралдарды анықтаудан басталады. Бұл зерттеушіден үш сұраққа жауап беруді талап ететін ең қиын және сонымен бірге принципті маңызды кезең:

- 1) Сауалнама нәтижелері нені көрсетуі керек?
- 2) Қажетті дәлдік деңгейі қандай?
- 3) басқа зерттеу әдістерімен қарым-қатынастың қандай формасын қамтамасыз ету керек?

Егер сіз мұның бәрін ұсақ-түйекке дейін – сауалнама сұрақтарының нысанын анықтауға дейін ойластырсаңыз, онда бірінші кезең бүкіл сауалнаманы өткізуге қажетті уақыттың 30-50%-ын алуы мүмкін. Сауалнама құрастыру процесі сұрақтарды кодтау арқылы аяқталады.

Сұрақтар құрастыру

Сауалнама құрастыру ғылымнан гөрі өнер болса да, сауалнаманың сауалнамаға қатысушыларға түсінікті болуын қамтамасыз ету үшін ұстануға болатын қарапайым жалпы ережелер бар. Сауалнаманы қалай жазу керектігі туралы белгілі зерттеушілердің бірнеше кеңестері берілген.

Маркетолог А.Құтлалиевтің кеңесі [18]:

- сауалнамадағы сұрақтар анық болуы керек;
- сұрақ ұсынатын жауаптардың нысаны жазуға ыңғайлы болуы керек;
- Сауалнамада сұрақтардың дұрыс реті болуы керек;
- сауалнама онымен жұмыс істеуге ыңғайлы етіп ұйымдастырылуы керек;
- Негізгі зерттеуді бастамас бұрын әрқашан сауалнамаларды сынақтан өткізу қажет;
- сұрақ тек бір пән бойынша қойылуы керек;
- сұрақ қысқа және қарапайым болуы керек, өйткені ұзақ сұрақтар респонденттің мәнін түсінбеуіне әкеледі;
- Сұрақтар шынайы және нақты жауап беруі керек.

Добренков В.И., А.И. Кравченко [19] сауалнама сұрақтарын құрастыру өнері мен ғылымына қатысты келесі ережелерді сақтауды ұсынады:

1.1. Біріншіден, сұрақтар бір мәнді болуы керек. Көп мағыналы сұрақ респонденттің оған бірнеше жауабы бар екенін білдіреді. Түсініксіз сұрақтар негізінен екі сұрақтан тұрады: «Сіз Aquafresh тіс пастасы Pepsodent-ке қарағанда дәмдірек және Pepsodent өз өнімдерінің дәмін жақсарту туралы ойлану керек деген тұжырыммен келісесіз бе?»

2. Әрбір сұрақ мүмкіндігінше қысқа және қарапайым болуы керек. Күрделі, спираль тәрізді мәлімдемелерден аулақ болуға тырысыңыз, мысалы: «Жуу кезінде көбік түзу тұрғысынан, сіз қайсысын таңдайсыз: тазалау қуаты төмен, бірақ шаюға оңай болатын аз көпіргіш өнім немесе жоғары тазарту қуатын көрсететін, бірақ шаю қиынырақ болатын жоғары көпіргіш өнім?» Сауалнама сұрағының оңтайлы ұзақтығы 11 және 26 сөз арасында болуы керек.

3. Сұрақтарды құрастыру кезінде респонденттерге жақсы белгілі сөздерді ғана қолдану керек.

4. Сұрақтарда қосарлы негативтерден аулақ болу керек. Сұрақтағы мағынаның анықтығы соншалықты маңызды, сондықтан бұл түсінікті ештеңе жасырмау үшін бар күш-жігерді жұмсау керек, мысалы: «Дәрігерлер ұсынбаған сусабын қолданбағанды қалайсыз ба?»

5. Тағы бір өте маңызды мәселе: сұрақтарды құрастыруда кез келген теріс пікірден аулақ болу керек. Нақты, алдын ала анықталған жауапты ұсынатын және респондентті дәл емес жауапқа итермелейтін «біржақты» сұрақтарды пайдалану мүмкін емес (көбінесе зерттеушінің өзі алуды қалайтын сұрақ).

6. Сауалнама құрастыру және сұрақтарды құрастыру кезінде респонденттің сұрақты толық түсінуіне және өз пікірін білдіруіне жағдай жасау керек. Сауалнамаға қатысқандардың көбісі: «Бұл шоколад маркасының дәмі қандай?» деген сұрақтарға нақты жауап бере алуы екіталай. Немесе: «Үйге келгенде ең бірінші не істейсіз?» Респондентке сұраққа барлық (немесе ең көп

мүмкін болатын сан) жауап нұсқаларының тізбесімен сүйемелдеу арқылы көмектесу қажет.

7. Қойылған сұрақ респонденттің есте сақтау қабілетінен асып түсетінін қарастырыңыз. Респондентке зерттеушіні қызықтыратын оқиғаларды есте сақтауға көмектесу қажет. «Соңғы бір жылда қанша кәмпит (кг) сатып алдыңыз?» Деген сұраққа кез келген адамның нақты жауап беруі екіталай. Содан кейін зерттеуші уақыт бөлуді ұсына алады:

Сіз қанша тәтті (кг) сатып алдыңыз:

1. Соңғы 4 апта ішінде _____

2. соңғы 1-3 ай ішінде. _____

3. соңғы 3-6 айда. _____

8. Кейде респонденттерге белгілі бір сұраққа жай ғана жауап беру қиынға соғады (немесе олар іс жүзінде тиісті жағдайды кездестіргендіктен, немесе оның пайда болу себебі туралы ойланбағандықтан, немесе оларда бар ақпаратты құпия сақтағысы келгендіктен). Бұл әңгімелесушіңізді (респондентті) «бұрышқа» жібермеу үшін шегіну мүмкіндігін қамтамасыз ету керек дегенді білдіреді. «Маған жауап беру қиын», «білмеймін», «мен бұл туралы ойлаған жоқпын» сияқты опцияларды ұсыну арқылы, қажет болса, оған (немесе оған) жауап бермеуге мүмкіндік беріңіз.

9. Белгілі бір сұраққа барлық ықтимал жауаптарды алдын ала білу қабілетіңізді асыра бағалауға болмайды - өмір алуан түрлі және сарқылмас. Сондықтан кейбір жабық сұрақтардың жауап нұсқаларының тізіміне «басқа нұсқалар...» («басқа не...») сияқты тармақты қосуды, респонденттің жауаптың өз нұсқасын беруіне орын қалдыруды және сол арқылы жабық сұрақты жартылай жабық сұраққа айналдыруды қарастырыңыз.

10. Кейбір сұрақтар барлығына емес, респонденттердің белгілі бір санатына ғана бағытталғанын ескеру қажет. Сұрақ барлық респонденттерге арналмаған, бірақ олардың кейбіреулері үшін ғана сүзгі берілуі керек. Көбінесе бұл сұрақтың алдындағы белгілі бір шарт түрінде жасалады. Мысалы, егер сауалнама әйелдер косметикасының белгілі бір қасиеттерін бағалауға қатысты бірқатар сұрақтарды қамтыса, сауалнамаға қосымша нұсқаулық жолын қосуға болады: «Тек әйелдер 12-ден 18-ге дейінгі сұрақтарға жауап береді. Ер адамдар 19-сұраққа тікелей өтеді».

11. Кейде сұрақ респонденттің мақтанышына, абыройына нұқсан келтіре ме, әлде жағымсыз эмоциялар тудыратыны туралы ойлану керек. Өйткені, кейде сауалнама сұрақтары респонденттен басқаларға ғана емес, өзіне де сыни көзқараспен қарауды талап етуі мүмкін. Нәтижесінде ол сауалнама процесінің өзіне және оның бастамашыларына қатысты ішкі бейімділігін дамытуы мүмкін, бұл оның сауалнамаға мүлде қатысқысы келмеуін тудырады (немесе оны дұрыс емес ақпарат беруге итермелейді). Мысалы, белгілі бір кариеске қарсы және иіссіздендіргіш қасиеттері бар белгілі бір брендті тіс пастасы үшін нарықтық тауашаны табу мәселелерін зерттегенде респондентке оның аузынан жағымсыз иісті басқалар қалай қабылдайтыны туралы тікелей сұрақ қоюдың қажеті жоқ шығар.

12. Соңында жауап нұсқалары орналастырылған шкаланың негізділігін ескеру қажет. Масштаб сұрақтары көзқарастарды, күтулерді, қабылдауларды және қалауларды өлшеу үшін жақсы. Бұл сұрақтарды түсіну өте оңай және респонденттен салыстырмалы түрде қысқа уақыт ішінде үлкен көлемдегі ақпаратты жинауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, масштабты сұрақтар деректердің көп нұсқалы статистикалық талдауын орындауды салыстырмалы түрде жеңілдетеді. Дегенмен, сауалнама құрастырушы сұрақты құрастырудың мағынасы мен жауаптар өлшенетін шкала сипаты арасындағы логикалық сәйкестікті мұқият бағалауы керек. Жарамсыз шкаланың типтік мысалы:

Тазалық өнімдерінің жарнамаларын қаншалықты жиі көресіз:

- 1 – газеттерде
- 2 - радиода
- 3 - теледидарда

Валидтілік – белгілі бір зерттеу мәселелерін шешуге арналған әдістеменің мақсатқа сәйкестігі мен қолдану мүмкіндігінің өлшемі.

Интервьюер қателері және далалық бақылау

Қателерді анықтау, сауалнамалардың (интервьюерлердің) тәртібін бақылау және жіберілген қателерді түзету далалық бақылау деп аталады.

Кен орнын ұйымдастыруға және өткізуге байланысты қателер бұдан былай өріс қателері деп аталады.

Өріс қателерінің келесі түрлері бар:

- 1) сауалнаманы толтырудағы қателер;
- 2) деректерді жинау қателері;
- 3) алынған мәліметтерді өңдеудегі қателер;
- 4) жиналған деректерді талдаудағы қателер;
- 5) алынған нәтижелерді түсіндірудегі қателер.

Сонымен қатар, проблемаларды анық емес анықтаудан, түсініксіз терминдерді қолданудан және т.б. туындаған қателер бар. Өріс қателерін екі үлкен топқа бөлуге болады: а) сауалнама (интервьюер) қателері және б) респондент қателері.

Қасақана маркшейдер қателері маркшейдер зерттеуші белгілеген деректерді жинау талаптарын біле тұра бұзған жағдайларда орын алады. Мысалы, оқуға қатысу тек ақша табудың құралы болған жалқау студенттер көрші ғимаратқа кіріп, сауалнамалардың барлық бумасын өздері толтырды.

Байқаусыз маркшейдер қателері көбіне сауалнама жүргізу тәртібін, сауалнаманы толтыру технологиясын, респондентпен қарым-қатынасын және т.б. дұрыс түсінбеуінен туындайды. Кінәлі көбіне тек немқұрайлы немесе зерек маркшейдер ғана емес, сонымен қатар нұсқауларды дұрыс орындамаған дала бригадирі де болады. Бұл ұғым далалық зерттеудің практикалық бөлігін ұйымдастырушы мен жетекшісіне жатады. Оны ғылыми жетекші деп те атайды.

Жауапкердің қасақана қателері респондент келесі жағдайларда пайда болады:

- 1) шынайы ақпаратты жасырып, қасақана өтірік айту;
- 2) өтірік айтпайды, бірақ оның нақты мәліметі жоқ және шамамен деректер береді;

3) ашылу респондентке зиян келтіруі мүмкін интимдік және жеке мәселелерге, күдікті (өзіне көрінетіндей) мәліметтерге: қаржылық жағдайына, кіріс көздері мен көлеміне, жұмыс орнына немесе кәсіпкерлік түріне, ұлтына қатысты сұрақтар бойынша жартылай шындықты айтады;

4) операция жасау кезінде ол болмаған.

Респонденттердің күтпеген қателері жағдайларда туындайды:

1) жауап беруші шындықты айтып отырмын деп ойлап, іс жүзінде дұрыс емес жауап береді;

2) ойланбастан бірден (реактивті) жауап береді, бірақ оның есте сақтау қабілеті, зейінділігі, т.б.

3) психикалық кемістік немесе психикалық ауру сұрақтарға дұрыс жауап беруге кедергі жасайды.

Сауалнама респонденттерінің (интервьюерлердің) қасақана қателерін бақылау екі жолмен жүзеге асырылады:

- олардың жұмысын қадағалау;
- орындалған жұмыстарды тексеру.

Бақылау, мысалы, сұхбат жүргізіліп жатқан телефон желісіне байқалмайтын қосылу арқылы жүзеге асырылады. Ауызша әңгімелесу кезінде интервьюермен бірге емтихан алушы адам болуы мүмкін.

Респонденттердің қасақана қателіктерін бақылау өтірік айту және сауалнамаға қатысудан бас тарту жағдайларын азайтуға бағытталған. Ол үшін алдымен анонимділік пен құпиялылықты сақтау қажет.

Респонденттердің байқаусызда жіберген қателіктерін бақылау әртүрлі нысандарда жүзеге асырылады. Сауалнамалар мен оларға нұсқауларды мұқият құрастырып, көп бағытты өлшеу шкалаларын қолдану қажет. Болжамды жауаптардың санын азайту үшін шкалалар «Менде пікір жоқ», «Мен есімде жоқ», «Мен сенімді емеспін» сияқты градациялармен толықтырылады.

Деректердің нашар жиналуы екі себепке байланысты болады:

1) ақпаратты жинауды әдетте дайындық деңгейі әртүрлі, әртүрлі жағдайларда және өз міндеттерін орындауға көзқарасы әртүрлі бірнеше интервьюер жүзеге асырады;

2) егер зерттеу ұзақ уақыт кезеңіне ұзартылса, сауалнаманың басында және соңында алынған деректер айтарлықтай ерекшеленуі мүмкін.

Бақылау тексерулері тек сауалнамада ғана емес, сонымен қатар сауалнаманың басқа нысандарында да маңызды болып табылады, мысалы, интервьюер – оның адал еместігі жағдайында – сұхбат нәтижесін байқамай бұрмалау мүмкіндігіне ие болғанда, тіпті дұрыс емес адамнан сұхбат алу арқылы адал сұхбат беруші де қателесуі мүмкін. Дж.Мангейм мен Р.Рич кәсіпқой емес интервьюерлер ұзақ серуендеуге жол бермеу үшін ойдан шығарылған сұхбаттар жасағанын, ал қонақ күтуші күтушілерді респондент-қожайын ретінде көрсететін жағдайлар болғанын еске алады. Бақылау тексеруі зерттеушіге осы түрдегі қателерді жоюға және үлгінің белгіленген тәртіп бойынша таңдалуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Жеке әңгімелесудің нәтижелерін бақылау, әдетте, мыналарды анықтау үшін сол немесе басқа респондентпен қосымша кездесуге (әңгімелесуге) келіп

тіреледі: 1) әңгімелесу іс жүзінде өтті ме; 2) Интервьюер барлық сұрақтарды қойды ма және ол барлық жауаптарды дұрыс жазды ма? Мұны білу үшін респонденттен сұхбаттың қашан болғанын және оның шамамен қанша уақытқа созылғанын сұраңыз. Егер респондент сұхбат жүргізілгенін растаса, оның бастапқы жауаптары түсінікті түрде жазылмаған деген сылтаумен тағы екі қарапайым сұраққа (сұхбаттың ортасынан және соңынан алынған) жауап беруін сұраңыз. Жаңа жауаптарды бұрын жазылған жауаптармен салыстыру қажет.

Әлеуметтануда сауалнамалық сұрақ маңызды функцияларды атқарады:

- қажетті ақпаратты алуды қамтамасыз ететін көрсеткіш;
- коммуникативті, респонденттердің жауаптарының сенімділігі мен шынайылығына байланысты;
- шкала түріндегі сұрақтарды қолдану арқылы жүргізілетін өлшеулердің дәлдігі мен тұрақтылығына байланысты аспаптық.

Әдетте сауалнамадағы барлық сұрақтар келесіге бөлінеді:

- 1) мазмұны (респонденттің сана-сезімі, мінез-құлқы және жеке басының фактілері туралы сұрақтар);
- 2) нысаны (ашық және жабық, тікелей және жанама);
- 3) әдістемелік функциялар (негізгі және негізгі емес, сүзгі сұрақтары, тұзақ сұрақтары және т.б.);
- 4) респонденттің жеке басына қатынасы (жетекші, арандатушы, нәзік);
- 5) толтыру техникасы (қиын, күрделі).

Жабық сұрақтар барлық жауаптарды (балама нұсқаларды) ерекшеліксіз тізімдейді. Ашық сұрақтар ешқандай нұсқауды қамтымайды және респондентке өз пікірін егжей-тегжейіне дейін толық жеткізуге мүмкіндік береді. Шкаласы немесе кестелік сұрағы респондентте белгілі бір сипаттың немесе заттың болуын емес, нақты сапаның көріну қарқындылығын көрсетеді. «Мәзір сұрақтары» жауап беруші бірнеше тармақты таңдайтын немесе олардың шектеусіз санын көрсете алатын пайымдаулардың, объектілердің, фактілердің жиынтығын білдіреді. Сүзгі сұрақтары берілген сұраққа немесе жалпы сауалнамаға қатысты респонденттерді сүзуге арналған. Күрделі сұрақ – бұл делдалдық қарым-қатынас ерекшеліктеріне және ең алдымен баспа мәтінін қабылдауға байланысты жауап беру қиын сұрақ. Жетекші сұрақ – зерттеуші мен респондент арасындағы әңгіменің қай бағытта жүретіні туралы жасырын тұспал немесе түсініктеме, қосымша ақпарат немесе қажетті түсініктемелерден тұратын сұрақ. Сезімтал сұрақ – респондент өмірінің интимдік және жеке аспектілеріне қатысты сезімтал тақырыптарды қозғайтын сауалнамалық сұрақ, әдетте оның тар шеңберде де, жалпы қоғамда да талқыланбайтын мәселелер.

Сауалнама сұрақтарының саны респонденттердің санына байланысты: неғұрлым көп респондент болса, соғұрлым аз сұрақтар; Респонденттердің саны неғұрлым аз болса, соғұрлым көп сұрақтар қойылады.

Әдетте, сауалнама келесі бөліктерден тұрады: кіріспе, деректеме бөлігі, ақпараттық бөлім, жіктеу бөлімі, қорытынды.

Сауалнама сұрақтарына қойылатын талаптар: анықтық, жүйелілік, нақтылық, қысқалық, жазудың ыңғайлы формасы.

6-сурет Тақырып жоспары

Сұхбаттың түрлері мен түрлері

Әлеуметтанулық сұхбат – жанды диалог (бетпе-бет сөйлесу) кезінде адамнан ақпарат алу әдісі, оның барысында арнайы дайындалған интервьюер нақты қарым-қатынас тактикасын басшылыққа ала отырып, белгілі бір мақсат үшін сұрақтар қояды.

Әңгімелесу түрлері үш негізгі критерий бойынша ажыратылады: сұрақтардың стандарттау дәрежесі, талқыланатын тақырыптардың саны және респонденттердің саны.

Ауызша диалогты стандарттау дәрежесіне қарай сұхбаттың екі негізгі түрі бар:

1. Жабық және ашық сұрақтары бар ресми сұхбат (сұрақтардың реттілігі мен құрылымын, мүмкін жауап нұсқаларын қамтитын егжей-тегжейлі бағдарлама бойынша әңгімелесу). Бұл сұхбаттың ең стандартталған түрі.

2. Бейресми сұхбат – бұл жалпы бағдарлама бойынша ұзақ, бірақ нақты сұрақтарды нақтыламай, интервьюердің мінез-құлқын минималды түрде көрсету). Ол стандарттаудың ең төменгі деңгейімен сипатталады.

Екінші критерий бойынша – талқыланатын тақырыптардың саны – сұхбат түрлері бөлінеді:

1. Фокусталған немесе бағытталған сұхбат – респондентке алдын ала таныс бір тақырыпты егжей-тегжейлі талқылау (ресми немесе бейресми болуы мүмкін). Стандарттаудың ойдан шығарылған шкаласында бұл түр аралық орынды алады, өйткені ол интервьюер мен респонденттің өзара әрекеттесуінде белгіленген сипат пен еркіндіктің жоқтығын төмендетуге бағытталған келесі қадамды білдіреді.

2. Тақырыптың, ортақ тақырыптың немесе зерттеу дизайнының біртұтастығы жоқ, бағдарланбаған (бағытсыз) сұхбат. Мұнда сан алуан тақырыптар бойынша сұрақтар логикалық тізбекті құрмай, бір-бірімен кезектесіп отырады.

Үшінші критерий бойынша – респонденттердің саны – сұхбат түрлері келесіге бөлінеді:

1. Жеке немесе жеке сұхбат – сұхбат алушы мен бір респонденттің құпия жағдайда сырттан бақылаушылар болмаған кездегі жеке сұхбаты.

2. Топтық сұхбат – бұл жағдайда модератор деп аталатын бір интервьюер мен бірнеше адамның ұжымдық пікірін білуге, тақырып бойынша ортақ көзқарасты орнатуға арналған әңгімесі. Негізгі түрлері фокус-топтар және миға шабуыл.

Сұхбат түрлерін жіктеудің үш негізгі критерийлерінен басқа – сұрақтарды стандарттау, тақырыптар саны, респонденттердің саны – қосымшалары бар. Мысалы, сипатталған сұхбаттың үш түрінің әрқайсысы зерттеу ұзақтығы бойынша әр түрлі болуы мүмкін. Басқаша айтқанда, сұхбат бір реттік немесе бірнеше рет қайталанатын (белгілі бір уақыт аралығында) болуы мүмкін. Екінші жағдайда ол қайталанатын немесе бойлық зерттеу мәртебесіне ие болады.

Тағы бір қосымша жіктеу критерийі сұхбат өткізу орны болып табылады. Келесі сорттар ерекшеленеді.

Тұрғылықты жері бойынша сұхбат. Үйде адамның қолында көбірек уақыт болады. Таныс жағдайларда ол жағымсыз фактілер мен құбылыстар туралы сыни ақпаратты жеткізуді талап ететін қиын сұрақтарға жауап беруге дайын. Әңгімелесу кеңсе жағдайына қарағанда ресми сипатқа ие болады. Үй ортасы жүргізіліп жатқан емтиханға зейін қоюдың жоғары дәрежесімен жеткілікті ұзақ сұхбат жүргізуге мүмкіндік береді. Маркетолог үшін бұл әдіс

сенімді қарым-қатынас орнату оңай болғандықтан да құнды, сонымен қатар өнім үлгілерін, жарнамалық материалдарды және т.б. көрсетуге болады. Мұндай жағдайда телефон арқылы сұхбат өткізу күндерін алдын ала келіскен жөн. Дегенмен, бұл деректерді жинаудың қымбат әдісі.

Дүкен келушілерінен сұхбат алу. Мұндай сауалнама жүргізетін компаниялардың ірі дүкендерде өз кеңселері болуы мүмкін. Дүкенге келушілерді дүкенде сұхбат алушы сұхбат алады немесе сұхбаттасуға шақырылуы мүмкін. Бұл әдісті арнайы әдістемелік тәсілдерді қолданбай қолдану сауалнама нәтижелерінің репрезентативтілігін және қойылған сұрақтарға респонденттердің ойластырылған қатынасын қамтамасыз ету қиын. Бірінші әдіспен салыстырғанда бұл әдіс арзанырақ. Жұмыс орнында сұхбат, мысалы кеңседе.

Жұмыс орнында сұхбат, сабақтар кеңсе кеңістігінде өтуі мүмкін. Респонденттердің көптеген санаттары үшін бұл неғұрлым таныс, табиғи және нәтижелі пікір алмасуға қолайлы жұмыс ортасы. Бұл өндірістік немесе оқу ұжымдарын оқығанда өте орынды, ал зерттеу тақырыбы еңбек немесе экономикалық тақырыптармен байланысты. Өндірістік ортаның артықшылығы - айналада сананы дұрыс бағытта белсендіретін және маңызды нәрсені шақыратын немесе еске түсіретін объектілердің болуы. Маркетингте мұндай сұхбат әдетте өндірістік, техникалық және кеңсе өнімдері туралы ақпарат жинау үшін қолданылады. Бұл әдіс негізінен бірінші әдіс сияқты артықшылықтар мен кемшіліктерге ие, бірақ біліктірек интервьюерлерді пайдалану және компания төлейтін жұмыс уақытының құнына байланысты іске асыру құны жоғары.

Сұхбат жүргізу стилі бойынша олар қатты және жұмсақ болып бөлінеді.(үшінші қосымша критерий). Бірінші жағдайда сұхбат берушіге респонденттің сөзін дәрекі түрде тоқтатуға, оны қарама-қайшылықта ұстауға, жетекші сұрақтар қоюға, психологиялық қысым көрсетуге рұқсат етіледі. Сұхбат жүргізудің бұл әдісі тергеушілердің айыпталушылардан жауап алу кезінде қолданатын тактикасын еске түсіреді және әлемдік әлеуметтануда сирек қолданылады. Жұмсақ сұхбат сұхбат алушыға сыпайы қарым-қатынас жасауды, этикет ережелері мен формулаларының барлық түрлерін қолдануды қамтиды. Әңгімелесудің ең көп тараған стилі ортада орналасқан және өзінің және басқалардың құқықтарын құрметтейтін екі серіктес арасындағы іскерлік келіссөздерге ұқсайды.

Төртінші қосымша критерий - мақсатты орнату. Әңгімелесу диагностикалық болуы мүмкін, егер оны психиатр мінез-құлықтың ішкі мотивтерін, тұлғалық қасиеттерді, бұзылуларды және ауру белгілерін тереңірек түсіну үшін пайдаланса. Интервью клиникалық деп аталады, егер ол науқасқа психологиялық көмек көрсету мақсатында, мысалы, обсессивті ойдан арылу мақсатында емдік әңгіме әдісі ретінде қолданылса. Мұндай әңгімелесуде психологты адамның жауаптарының тек анық емес, жасырын (саналы немесе бейсаналы) мазмұны, сондай-ақ олардың контексті қызықтырады: әңгімелесудің үні, еріксіз тартынулар, ескертулер немесе пациенттің мінез-құлқы туралы көптеген қосымша ақпаратты бере алатын ым-ишара.

Әлеуметтануда олар сирек қолданылады (егер біз клиникалық әлеуметтануға жүгінбейміз), сондықтан біз оларға тоқталмаймыз.

Ресми сұхбат.

Тәжірибеде формальды (стандартталған) сұхбаттың екі түрі бар: жабық және ашық сұрақтармен.

Жабық сұрақтармен формальды сұхбат— оның ең кең тараған және қатаң алуан түрі. Онда интервьюер мен респондент арасындағы байланыс егжей-тегжейлі сауалнама мен нұсқаулардың көмегімен қатаң реттеледі. Интервьюер сұрақтар қояды, әрбір респондентпен әңгімелесуді ұйымдастырады және бағыттайды, нұсқауларға сәйкес алынған жауаптарды жазып алады.

Респонденттердің демографиялық сипаттамаларға қатысты сұрақтарды қоса алғанда, олардың саны 20-25 болса да, көптеген сұрақтарға жауап беруге қиналатынын есте ұстаған жөн. Сондықтан интервьюер не жұмысты тездетуге, не респондентті сұхбатты жалғастыруға көндіруге, не сұрақтардың тұжырымының дәлдігін құрбан етуге мәжбүр. Респонденттердің шыдамсыздығы зерттеушіні зерттелетін мәселелердің тереңдігін құрбан етуге мәжбүр ететіндігінен басқа, ақпаратты жинау процедурасында бақыланбайтын ауытқулар мәселесі де туындайды.

Әр сұраққа баламалардың саны аз болуы керек.. Зерттеу тәжірибесі көрсеткендей, бес нұсқаның ішінен таңдаудың өзі респондентке көптеген қиындықтар туғызады: оған сұрақты тұтастай қабылдау, әрбір балама туралы ойлану және дұрыс жауапты таңдау қиын. Көбінесе ол жабу тізімін соңына дейін тыңдамай жауап бере бастайды. Егер интервьюер барлық нұсқаларды тыңдауды талап етсе, респондент орташа мәндерді өткізіп жіберіп, экстремалды баламалардың ішінен таңдауға бейім болады. Сұхбатты жоспарлаушылар мәдени ерекшеліктермен ауыртпалық түсетін адам психологиясының ерекшеліктерін де ескеруі керек.

Ресми сұхбатта интервьюердің мәліметтердің сапасына әсері барынша төмендейді, ал алынған ақпараттың сенімділігі барынша жоғарылайды. Респондентпен кіріспе әңгіме, әңгіменің бір бөлімінен екінші бөлімге ауысуын зерттеуші егжей-тегжейлі әзірлейді және сұхбат алушы нақты шығарады.

Осылайша, ресми сұхбатта маманға қосымша, таза атқарушы рөл тағайындалады. Сұхбат алушы егер сауалнама ресімделсе, онда ол мүлде болмайтынын есте ұстауы керек. Сондықтан көрінбейтін болып қалу - қатысудың ең жақсы түрі. Өз кезегінде респондент сұрақты мұқият тыңдап, зерттеуші алдын ала ойластырған топтамадан ең қолайлы жауапты таңдауы керек. Сауалнаманың бұл түрінде интервьюердің деректер сапасына әсері барынша азайтылуы керек. Алынған ақпараттың сенімділігі ең алдымен оның тұтастығы мен ұқыптылығына байланысты.

Ашық сұрақтармен формальды сұхбат респондент пен интервьюердің мінез-құлқын стандарттаудың аз дәрежесін қарастырады. Кейде сұхбаттың бұл түрін басқа түрімен – еркін сұхбатпен шатастырады, мұнда алдағы әңгіменің жоспары да жоқ. Ашық сұрақтар еркіндікке себеп емес, респонденттің пікіріне әсер ету қаупі жоғары сұхбат алушы үшін одан да үлкен шектеу болып табылады. Бұл жағдайда өзін-өзі тәртіп пен жауапкершілік тек артуы керек.

Мұнда сұхбат жоспары, сұрақтар тізбегі және олардың ашық тұжырымы қатаң талап етіледі. Жауап опциялары стандартталмаған. Интервьюер сұрақтарды зерттеуші берген тұжырымнан ауытқымай қайталайды, ал респондент жауаптарды еркін түрде береді. Дегенмен, олар қалай болғанда да тіркелмейді, бірақ нұсқаулықта қарастырылған стандартты түрде. Сұхбатқа магнитофонмен келген болсаңыз, сұхбат алушының сөздік қорын сақтай отырып, сөзбе-сөз жазуға болады, бірақ кейінірек оны кодтауға және одан тек дерексіз белгілерді қалдыруға тура келеді.

Кейде сауалнама барысында жауаптарды тікелей кодтау қолданылады. Бұл ретте әрбір сұрақтан кейін сұхбат алушы қажетті позицияларды белгілейтін жауаптардың жіктелу схемасы беріледі. Мысалы: «Қандай газеттерге жазыласыз?» деген сұрақтан кейін. – сауалнама зерттеушіні қызықтыратын газеттер тізімін береді, сонымен қатар «басқа газеттер» тармағын қамтиды.

Респонденттердің мәлімдемелері көлемі, құрамы, толықтығы, хабардарлық деңгейі және ұсынылған сұрақтың мәнін аналитикалық түсінуі бойынша айтарлықтай әр түрлі болуы мүмкін. Алынған жауаптардың осы ерекшеліктерінің барлығы талдау пәніне айналады. Нәтижесінде сұхбаттың бұл түрі біршама көбірек уақыт пен күш-жігерді қажет етеді: респондент жауаптарды ойластырып, тұжырымдауға ұзағырақ уақыт алады, ал интервьюер оларды жазуға көбірек уақыт жұмсайды. Жауаптардың мазмұнын кейінгі талдауға және оларды кодтауға кететін уақыт артады. Дәл осы себептерге байланысты ашық сұхбаттар жаппай сауалнамалар үшін сирек қолданылады.

Ашық сұрақтары бар ресми сұхбат респондентке жауаптарды құрастыруда көбірек еркіндік пен тәуелсіздік береді және интервьюерден мүмкіндігінше егжей-тегжейлі және нақты ақпаратты жазуды талап етеді. Сауалнама жағдайының барлық қалған элементтері стандартты болып қалады: кіріспе әңгіме, сұрақтар тізбегі және олардың тұжырымдары. Өңдеу сатысында алынған мәліметтерді жіктеу және жүйелеу үшін мазмұнды талдау қолданылады. Көбінесе сұхбаттың бұл түрі негізгі зерттеуде ашық түрде тұжырымдалатын сұрақтардың нұсқаларын әзірлеу үшін пилоттық зерттеулерде қолданылады.

Еркін сұхбат

Еркін сұхбат минималды стандарттаумен сипатталады. Ол әлеуметтанушы зерттеу мәселесін енді ғана анықтай бастаған және сауалнама жүргізілетін аймақтың немесе кәсіпорынның нақты жағдайында мазмұнын нақтылайтын жағдайларда қолданылады. Мысалы, оқырмандардың қызығушылықтары мен оқырмандардың баспасөзге деген көзқарасын зерттеуді жоспарлағанда, зерттеуші қалаға қандай газеттер мен журналдар әкелінетінін, оларды сатып алудың шарттары қандай, кітап оқу дәстүрлері қандай және т.б. білу үшін бірқатар тегін сұхбаттар жүргізе алады.

Мұндай сұхбатты өзінің ғылыми-танымдық қызметі жағынан алдын ала немесе дайындық деп атаған жөн. Дайындық сұхбат респонденттердің сөздік қорын, сұрақтарға реакция түрлерін, белгілі бір сұрақтарға респонденттердің көрсететін қарсылық түрлерін және т.б. зерттеу үшін қолданылады. Еркін сұхбат алдын ала дайындалған сауалнамасыз немесе әзірленген әңгімелесу жоспарынсыз жүргізіледі; тек талқылауға ұсынылатын тақырып анықталады.

Әңгімелесудің бағыты, оның логикалық құрылымы, сұрақтар тізбегі, олардың тұжырымы – барлығы сауалнама жүргізетін адамның жеке ерекшеліктеріне байланысты. Респонденттердің саны аз (сирек 10-20 адамнан асады). Алынған ақпарат статистикалық өңдеуге жатпайды; бірегейлігімен құнды. Жауаптарды қорытындылау үшін мәтінді талдаудың дәстүрлі әдістері қолданылады.

Мұндай сауалнама жүргізу кезінде әңгіменің шамамен негізгі бағыттарын алдын ала әзірлеу қажет деп болжанады. Сұрақтардың тұжырымы, сондай-ақ олардың реттілігі сұхбат барысында респонденттің жеке ерекшеліктеріне байланысты әзірленеді. Мұндай сұхбаттың бір-біріне терең ойларын жеткізген екі достың кездейсоқ әңгімеден айырмашылығы шамалы. Айырмашылық әңгіменің мақсатына байланысты шығар. Еркін сұхбат ұтымдылықпен қатар, адамның бірден реакциясын түсіруге арналған.

Әңгімелесу әдісі

Ұйымдастырылған ақпарат, әңгімелесу әдісі формальды сұхбат әдісіне ұқсас. Екі әдіс те өз алдына әңгіме, бірақ олардың арасындағы айырмашылықты көру керек. Әңгімелесу сауалнамасы кезінде сұхбаттасушылар тең жағдайда болады. Зерттеушінің қызметі талап етілмейді; ол сұрақ қоймауы мүмкін, тек тыңдауы мүмкін. Нақты ақпаратты алуды талап ететін ресми сауалнама жағдайы жоқ.

Еркін әңгімелесу әдісінің әңгімелесуден айырмашылығын былайша түсіндіруге болады: сұхбат субъекті-объектілік тәсілге (субъект – интервьюер, ал объект – респонденттерге) бағытталған, ал әңгіме – субъект-субъектінің өзара әрекеті.

Сұхбаттың мақсаты - респонденттің мүдделері, көзқарастары немесе қиындықтары мен проблемалары туралы түсінік алу. Әңгімелесу барысында көтерілген мәселелерді бірлесіп талқылау оларға не себеп болғанын, олардың қалай басынан өткергенін, оларды шешудің жолы көрінетін бе, егер болса, нақты нені түсінуге мүмкіндік береді.

Әңгімелесу, ең алдымен, ізденушілік зерттеу барысында объектпен танысу кезеңінде қолданылады. Оны қолдану басқа әдістер мен әдістерді сынау кезінде пайдалы, өйткені ол олардың сенімділігі мен негізділігін бағалауға мүмкіндік береді. Әңгімелесу әдісі интимдік қарым-қатынасқа, нәзік мәселелерге және т.б. келгенде алмастырылмайды. Сарапшылар кеңес береді: қай жерде негізгі белгі зерттеу нысанының бірегейлігі болса, икемді, бейресми әдістерге, соның ішінде әңгімелесу әдісіне артықшылық беру керек [20]. Бұл әдісті сапалық әлеуметтану өкілдері белсенді қолданады.

Әңгімелесу әдісінің артықшылықтары мен кемшіліктері. Әңгімелесу әдісі мүмкіндік береді:

- 1) алдын ала құрастырылған сценарийсіз зерттеулер жүргізуге;
 - 2) респондентпен таныс лексиканы пайдалана отырып сөйлесу;
 - 3) терең жеке ақпаратты алуға; бір нәрсеге субъективті қатынасты ашу;
 - 4) респондентке дәстүрлі сұхбатта әрқашан мүмкін бола бермейтін сарапшы болу және бірлесіп жұмыс істеу мүмкіндігін беру;
 - 5) мәселелердің кең ауқымы бойынша маңызды ақпаратты алу.
- Дегенмен, оның көптеген кемшіліктері бар: ол

- 1) ауыр және еңбекті көп қажет ететін;
- 2) ұзақ дайындық пен оқытуды талап етеді;
- 3) шағын үлгіге ғана қолданылады (200-300 адам);
- 4) алынған деректерді өңдеу сатысында, оларды ресімдеу кезінде елеулі қиындықтармен байланысты;

5) сұхбат алушының талқыланатын мәселелер бойынша терең білімі бар деп есептейді.

Еркін сұхбаттың бір түрі – әңгіме желісін ынталандыратын және қолдайтын таңқаларлық немесе мақұлдау сөздерін қоспағанда, әңгімелесушінің араласуынсыз баяндаушының өмірі туралы еркін баяндау (баяндау – әңгіме, баяндау). Кез келген дерлік бейресми сұхбатта мәтіннің қалған бөлігінен ерекшеленетін, басы мен соңы анық дискретті бірлік – баяндауды кездестіруге болады [21].

Фокус-топ

Еуропалық маркетингтік әдебиеттерде бұл термин жиі синоним болып табылады: топтық талқылау, сапалы зерттеу, сондай-ақ сезімтал панельдер және кеңейтілген шығармашылық топтар сияқты көптеген «қызы» филиалдары.

Фокус-топтардың анықтамалары:

Р.Мертон (1956):

1. Әңгімелесушілер белгілі бір жағдайдың қатысушылары болуы керек.
2. Бұл жағдайдың табиғатын, процестерін, жалпы құрылымын әлеуметтанушы алдын ала талдауы керек.
3. Осы талдаудың негізінде ең маңызды сұрақтар мен гипотезаларды көрсететін сұхбат жоспарын жасау керек.
4. Сұхбат жеке адамдардың бұрын талданған жағдайға қатысты субъективті тәжірибесіне бағытталған.

I. Goldman (1962): Топтық тереңдікке бағытталған сұхбат: «топ» ортақ мүдделермен біріктірілген өзара әрекеттесетін адамдар санын білдіреді; «терең» тұлғааралық қарым-қатынас деңгейінде қол жетімді ақпаратқа қарағанда толық ақпаратты іздеуді білдіреді; «сұхбат» топты ақпаратты алу механизмі ретінде пайдаланатын модератордың болуын білдіреді; «Фокусталған» сұхбаттың аз сұрақтар санымен шектелетінін білдіреді.

Р.Крюгер (1994): Фокус-топ – бұл белгілі бір критерийлер бойынша топтарға біріктірілген адамдар қауымдастығы, нәтижесінде топтық талқылау барысында сапалық сипаттағы деректер шығарылады.

Фокус-топ ағылшын тілінен шыққан. (фокус-топ) – арнайы бөлінген бөлмеде тікелей (жеке) байланыста болған ғалымның алдын ала белгілеген тақырып бойынша белгілі бір жоспар бойынша шағын топ арасындағы әңгіме. Р.Крюгер фокус-топты қауіпті емес, құпия ортада белгілі бір тақырып бойынша пікір алу үшін әзірленген (жоспарланған) мұқият жоспарланған талқылау ретінде анықтады.

Заманауи технологиялардың пайда болуымен тікелей байланыс барған сайын жанама байланыспен ауыстырылады - сауалнама телефон және Интернет (электрондық пошта) арқылы жүргізіледі. Әдістеменің атауына енгізілген «фокус» сөзі пәннің шоғырлануын, респонденттердің бір мәселеге назар

аударуын және осыған байланысты оны жан-жақты талқылауды білдіреді. Әлеуметтанушылар оны оптикалық физикадан алды. Фокус (латын тілінен аударғанда – орталық) оптикада оптикалық жүйе арқылы өтетін жарық сәулелерінің параллель шоғы жиналатын нүктені білдіреді. Эмпирикалық әлеуметтануда фокус ұжымдық талқылау нәтижесінде бір тақырып бойынша әртүрлі, көбінесе параллель көзқарастарды білдіретін адамдардың ортақ пікірін білдіреді. Дәлірек айтқанда, адамдар өз пікірлерінде келіспейді; олар консенсусқа жету міндетті емес. Мұндай шараны ұйымдастырушы әлеуметтанушы әр түрлі пікірлерді ортақ нәрсеге жеткізеді.

Сонымен, бірінші жағдайда «фокус» термині талқылаудың нәтижесін білдіреді. Бірақ пікірталас процесінің сипатын көрсететін терминнің екінші мағынасы бар. Топтық пікірталасқа қатысушылардың назары мәселенің бір маңызды аспектісіне аударылады, ал зерттеушілердің назары талқыланатын мәселе бойынша қатысушылардың пікірін білуге, әртүрлі әлеуметтік санаттар өкілдерінің әртүрлі көзқарастарының маңыздылығына және консенсусқа қол жеткізудің мүмкін жолдарын табуға бағытталған. шешімдер.

Ақырында, үшінші мағынада «фокус» сөзі интервьюердің белгілі бір мәселені зерттеуге күш-жігерінің шоғырлануын көрсететін маңызды семантикалық коннотацияны білдіреді. Сонымен бірге сұхбатты фокустау зерттеу нысаны мен пәнінің ерекшеліктеріне немесе қойылған міндеттерге байланысты әртүрлі тәсілдермен жүзеге асырылуы мүмкін.

Фокус-топтық талқылаудың артықшылықтары мен кемшіліктері. Сауалнамаға немесе жеке сұхбатқа қарағанда фокус-топтық талқылау бірнеше себептерге байланысты жақсырақ көрінеді:

- фокус-топтағы респонденттердің өзара әрекеттесуі әдетте тереңірек жауап беруді ынталандырады және жаңа идеялардың пайда болуына мүмкіндік береді;

- тапсырыс беруші кері көзқараспен әйнектің артына тығылып, талқылау барысын тікелей бақылап, өзінше қорытынды жасай алады;

- бұл әдіс сауалнама немесе сұхбатқа қарағанда тезірек және арзанырақ;

- бұл мәселенің себептерін жылдам анықтауға мүмкіндік береді, мысалы, осы аймақта жақсы сатылатын басқалармен салыстырғанда белгілі бір өнімге сұраныстың төмендеуі.

Сарапшылар бірауыздан мәліметтерді өңдеудің қиындықтарын бұл әдістің кемшіліктерінің бірі деп санайды. Транскрипттерді, арнайы дайындалған кодтау кестелерін, мазмұнды талдауды, таспа жазбаларын ашудың қымбат әдістерін, деректерді қолмен есептеуді немесе өте күрделі компьютерлік бағдарламаларды пайдалану қажет. Мәліметтерді өңдеу сатысында туындайтын көптеген мәселелерге қарамастан, көп жылдық тәжірибесі бар көптеген мамандар оларды заманауи компьютердің және жақсы дайындықтың көмегімен шешуге болады деп санайды.

Телефонмен сұхбат

Телефонмен сұхбат– 2000 жылдары ерекше кең тараған жанама сауалнаманың бір түрі. телефонның ену деңгейі жоғары Қазақстанның ірі

қалалары. Телефон арқылы сауалнама – бұл, әдетте, бір қала немесе басқа елді мекен шеңберінде қолданылатын сауалнамалар мен сұхбаттардың нақты синтезі.

Телефонмен сұхбат әдісіне қойылатын талаптар. Телефон арқылы сұхбат алу әдісіне қойылатын міндетті талаптар бар:

1) қала картасын, әртүрлі әлеуметтік топтар өкілдерінің жинақы тұратын жерлерін, телефон станциясының орналасқан жерін алдын ала зерделеу;

2) сауалнама картасын, сауалнама нысандары мен кодтау парақтарын, сауалнама күнделігін және хаттамасын, интервьюерлер үшін егжей-тегжейлі нұсқауларды қамтитын арнайы құралды әзірлеу;

3) телефон анықтамаларының болуы;

4) бір АТС телефон нөмірін теру кезінде алдын ала белгіленген қадамды (интервалды) сақтау;

5) арнайы оқыту, оның ішінде телефон арқылы интервьюерлер үшін арнайы оқыту;

6) олардың адалдығына қойылатын талаптардың артуы;

7) олардың қызметіне міндетті бақылау;

8) респонденттердің таңдамалы бақылау сауалнамасы арқылы алынған деректерді қайта тексеру.

Телефон сұхбатының артықшылықтары. Телефон сауалнамасының жеке сұхбатқа қарағанда артықшылықтарының арасында сарапшылар келесі мүмкіндіктерді атайды:

- тиімділік (респондентпен тез байланыс орнату, далалық құжаттаманы көбейту кезеңінің болмауы және т.б.);

- респондентке бақылаудың болуы;

- интервьюердің минималды ықпалы, неғұрлым адекватты жауаптарды қамтамасыз ету үшін жақсы мүмкіндіктер;

- төмен баға; жоғары дәрежелі құпиялылық және, демек, жауаптардың шынайылығы (түптеп келгенде, деректерді жинау процесінің үлкен стандарттауын қамтамасыз ету);

- егер интервьюер компьютерде жұмыс істесе, деректерді жеткізу әдісінде стандарттау.

Әлеуметтанулық зерттеу – бұл логикалық және дәйекті әдіснамалық, әдістемелік және ұйымдастырушылық-техникалық процедуралар жүйесі, әлеуметтану туралы ғылыми білім алу, әлеуметтік құбылыстар, сондай-ақ олардың процедуралары мен процестері.

Әлеуметтанулық зерттеу – қоғамның әртүрлі элементтерінің құрылымы, динамикасы және өзара әрекеті туралы объективті мәліметтер алуға бағытталған әлеуметтік құбылыстарды зерттеудің жүйелі процесі. Ол әлеуметтік процестерді түсінуде, проблемаларды анықтауда және қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларында тиімді шешімдерді әзірлеуде басты рөл атқарады.

Телефонды пайдаланудың екі негізгі артықшылығы бар: үнемдеу және тиімділік. Телефонды пайдаланбайтын сауалнамашылар қиын жағдайда. Олар елдің түкпір-түкпіріндегі өкілді аймақтарда сұхбат берушілер желісін ұстауы керек, бірақ бұл өте қымбат міндет. Немесе респонденттерден жергілікті жерде

сұхбат алу үшін орталықтан елдің түкпір-түкпіріне топтарды жіберіңіз. Тұрақты орынды жалға алудың қажеті жоқ, бірақ билеттер мен жол жүру шығындары бұзылып кетуі мүмкін. Қазіргі уақытта жеке сұхбат әдісі телефон арқылы сауалнамалармен бәсекелесе алмайды. Сұхбат беруші енді респондентті іздеп қаланы аралап жүрмейді, ол келіссөздер жүргізетін ыңғайлы кеңседе орналасады. Уақыт пен ақшаны үнемдейтіні анық.

Телефон сауалнамасында қойылатын сұрақтардың саны әдетте пошталық сауалнамаға қарағанда біршама көп, бірақ жеке сұхбатқа қарағанда азырақ. Жауап беру деңгейі, әдетте, жеке сауалнамаға қарағанда төмен, бірақ пошталық сауалнамаға қарағанда жоғары. Интервьюердің жеке басынан туындаған ақпаратты бұрмалау көздері толығымен жойылмағанымен, телефон қабылдағышындағы дауыс тірі адамға қарағанда жауаптарда бұрмаланулар тудыруға әлі де қабілетті емес. Соңында, сұхбат жүргізетін персоналды оқытуға қойылатын талаптар бетпе-бет сауалнама талап ететін және пошталық сауалнама талап ететін ауқымда болады.

Телефон сұхбатының кемшіліктері. Телефон сұхбатының бірінші кемшілігі – репрезентативті үлгіні қамтамасыз ету мүмкін еместігі. Телефондық сауалнамада іріктеу үшін негіз телефон анықтамалығы болып табылады, ал халықты қамту дәрежесі елдегі телефонның ену деңгейіне тікелей байланысты.

Телефоны жоқ немесе телефон нөмірлері телефон анықтамалығында көрсетілмеген адамдар сияқты зерттеуге жарамды болуы мүмкін. Сондықтан оларды үлгіден алып тастау бұрмаланған нәтижелерге әкелуі мүмкін. Мысалы, анықтамалықта шенеуніктердің үй телефондары жиі көрсетілмейді, ал көптеген азаматтардың телефондары мүлдем жоқ: кейбіреулерінде телефондары жоқ, ал басқаларында төлем жасамағаны үшін телефондары ажыратылған.

Телефон нөмірлерінің болмауына байланысты іріктеу бұрмалануын кездейсоқ сандарды теру әдісімен, яғни кездейсоқ сандар генераторын қолдану арқылы жеңуге болады, бұл телефон арқылы сауалнама жүргізу жылдамдығын арттырады. Ал арнайы әзірленген компьютерлік технологиялар қателер санын азайтуға мүмкіндік береді, өйткені, біріншіден, бағдарламаны пайдалана отырып, интервьюер сұрақты сұрақтан сұраққа дәл бақылайды, екіншіден, жауаптар интервьюер енгізген сайын автоматты түрде есте сақталады. Жоғары сапалы тестілеу үшін заманауи қондырғылар да қолданылады. Мұны істеудің екі жолы бар. Біріншіден, топ контроллері сұхбат алушының кез келген байқаған қатесін түзету үшін кез келген уақытта кез келген Сұхбатты тыңдай алады. Екіншіден, мәліметтер компьютерге қалай қабылданса, солай енгізілетіндіктен, алынған ақпараттың қаншалықты репрезентативті екенін байқау оңай және жұмыс барысында қажетті түзетулер енгізу.

АҚШ-та қазір халықтың 95% -дан астамында телефон бар, сондықтан американдық әріптестер, олар айтқандай, креслолардан шықпай-ақ адамдардан сауалнама жүргізеді және сенімді мәліметтерді ала алады. Біз оларға енді ғана жақындап келеміз, бірақ уақыт өте келе еліміздің телефонмен қамтылуы арман емес, шындыққа айналады. Бұл арада біз телефон арқылы сауалнаманы қолдану – тіпті телефонның салыстырмалы түрде төмен енуіне қарамастан – барлау,

пилоттық зерттеулер контекстінде немесе қоғамдық пікір бейнесінің ең жалпы белгілерін анықтауға тырысқанда өте жемісті болып жатқанын жұбатуға болады.

Әдістің кемшілігі телефония жылдамдығы неғұрлым жоғары болса, әртүрлі себептер мен жағдайларда сауалнамаға қатысудан бас тартқан абоненттер саны соғұрлым тез өседі. Өйткені, телефония деңгейінің өсуімен бір мезгілде технологиядағы ұрпақтар алмасуы жеделдеуде және қазір көбірек адамдар қоңырау шалушыны идентификатор мен жауап беру машиналарын пайдаланады, бұл респонденттермен байланысуға айтарлықтай кедергі болатын сияқты.

Респондент жауап беруге келіскеннің өзінде телефон арқылы сұхбаттың ұзақтығы 10-15 минуттан аспауы керек. Осыдан кейін сауалнамаға назар азаяды. Мұндай шектеулерді біле отырып, мамандар үзілістерді қысқартады, сұрақтардың тұжырымын және баламалардың тізімін қысқартады. Телефон арқылы сауалнама жүргізетін интервьюердің арнайы дайындығы болуы керек. Бетпе-бет сұхбат кезінде сұхбат алушы респонденттің назарын аударудың және оның социологиялық зерттеу тақырыбына қызығушылығын сақтаудың көптеген тәсілдеріне ие. Телефонмен сұхбаттың сәтті болуы көбінесе сұхбат алушының дауысын білуіне және сұхбат алушының күйін қашықтықтан сезіну қабілетіне байланысты.

Екінші кемшілігі- жауаптардың сенімсіздігі. Көптеген рет дәлелденгендей, телефон арқылы жиналған ақпараттың сапасы мен сенімділігі басқа әдістерді пайдаланған кездегіден айтарлықтай төмен. Телефонмен респондентке сұхбат беруден бас тарту ғана емес, өтірік айту да оңайырақ екен. Осылайша, шынайылық тұрғысынан сұхбаттың бұл түрі барлық басқа әдістерден айтарлықтай артта қалады.

сәйкес телефон сұхбатында байланыс процесі
А.Ю. Көптеген зерттеулердің мәліметтерін жинақтаған Мягкова [22] келесі белгілерімен ерекшеленеді:

1. Қарым-қатынастың жанама сипаты және онымен байланысты тараптар арасындағы қарым-қатынастағы «зандылықтың тапшылығы».

2. Тікелей визуалды байланыстың болмауынан туындайтын телефон арқылы сұхбатқа қатысушылар арасындағы байқалатын «аффективті қашықтық».

3. Сұхбатқа қатысушы тараптардың қарым-қатынасының шеттетілген сипаты.

4. Қарым-қатынастың тек вербалды әдістері, басқа коммуникация құралдарын пайдалана алмау.

5. «Әңгімелесу ағынын» реттеудің вербальды құралдары болмаған жағдайда жеделдетілген өзара әрекеттесу.

6. Респонденттердің телефон сұхбатын «сұрақ қою және жауаптарды тұжырымдау» механикалық процесі ретінде қабылдауы.

7. Байланыс құралы ретінде телефонның «арна сыйымдылығының» шектелуіне байланысты жауаптардағы коммуникативті сәйкессіздік қаупінің жоғарылауы.

8. Респонденттердің «микростресс» жағдайына байланысты коммуникациялық қатынастардың шиеленісуі.

Телефон арқылы сұхбат алудың кемшіліктері арасында таза ұлттық сипаттағы да бар. Қазақстанда адамдардың әлеуметтанулық сауалнамалар, оның ішінде телефон арқылы сұхбат алу туралы хабардар болмауы, сондай-ақ сұхбат алу мәдениетінің төмендігі кейде күтпеген нәтижелерге әкеледі. Осылайша, бір сұхбат беруші телефон арқылы қоңырау шалып, қателесіп, мемлекеттік күзет қызметінің бөлімшесіне кіріп кетті, оның қызметкерлері ашуға булыққан: оларға сұрақ қоюға кім батылы барды? Социологиялық фирманың мекен-жайын өз арналары арқылы біліп алған олар келіп, үлкен жанжал шығарды.

Телефон арқылы сұхбат алу әдісі өзінің барлық артықшылықтары мен кемшіліктеріне қарамастан әлеуметтанушылар назарына лайық екені анық. Компьютерлік технологиялардың біздің өмірімізге енуімен бұл әдіс өте перспективалы болып көрінеді.

Әлеуметтанудың сауалнама әдістеріне жанды диалог (бетпе-бет) кезінде адамнан ақпарат алу әдістері жатады, оның барысында арнайы дайындалған интервьюер белгілі бір мақсат үшін сұрақтар қояды.

Әңгімелесу түрлері үш негізгі критерий бойынша ажыратылады: сұрақтардың стандарттау дәрежесі, талқыланатын тақырыптардың саны және респонденттердің саны.

Ауызша диалогтың стандарттау дәрежесіне қарай сұхбаттың екі негізгі түрі бар: ресми және бейресми сұхбат.

Талқыланатын тақырыптардың санына қарай сұхбат түрлері бағытталған немесе бағытталған сұхбат және бағдарланбаған (бағытсыз) сұхбат болып бөлінеді.

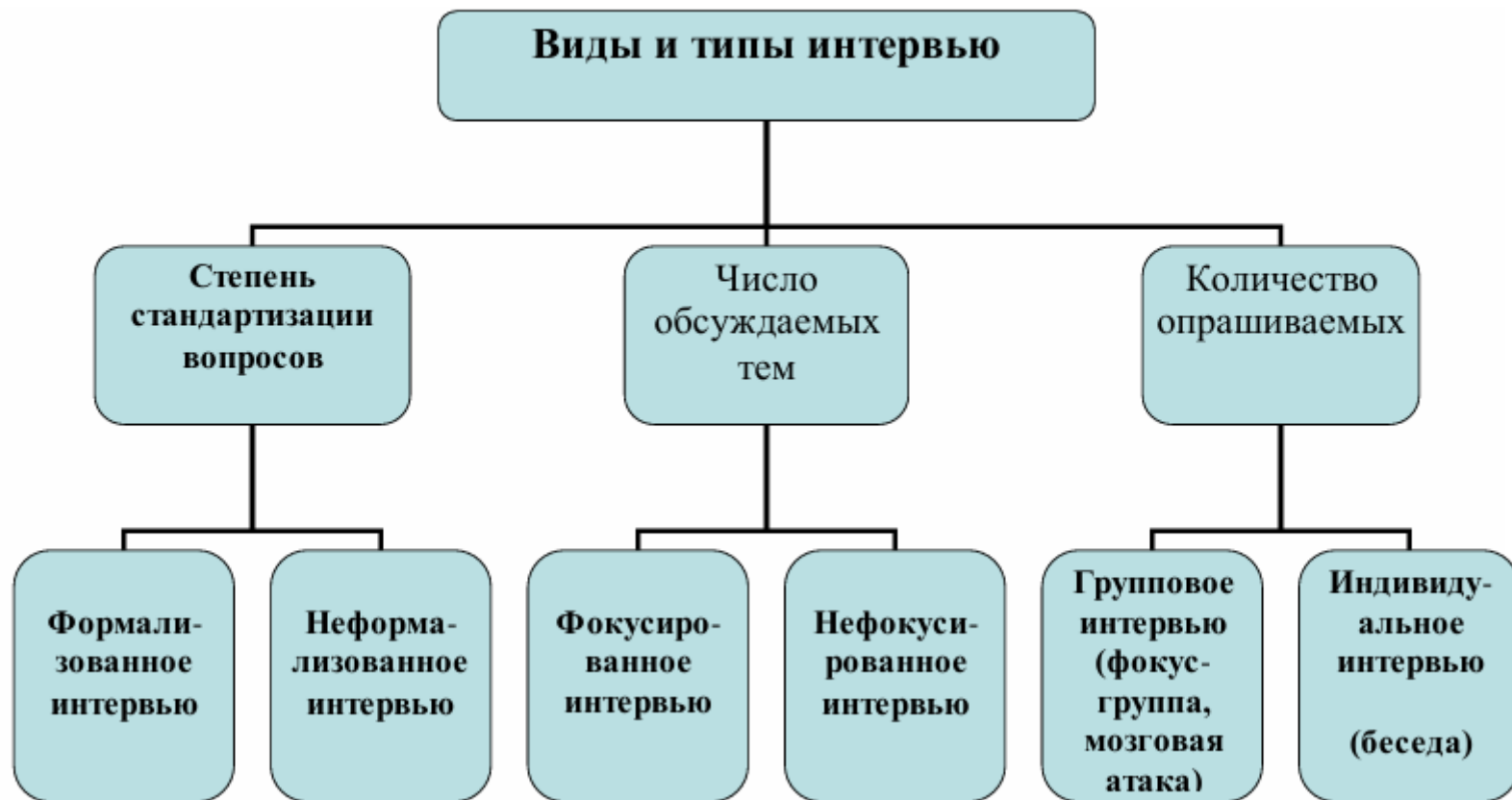
Респонденттердің саны бойынша сұхбат түрлері жеке, немесе жеке сұхбаттар болып бөлінеді; топтық сұхбат (фокус-топ және миға шабуыл).

Әңгімелесу бір реттік (бір реттік) немесе бірнеше рет қайталанатын (белгілі бір уақыт кезеңінен кейін) болуы мүмкін. Екінші жағдайда ол қайталанатын немесе бойлық зерттеу мәртебесіне ие болады.

Тағы бір қосымша жіктеу критерийі сұхбат өткізу орны болып табылады. Келесі түрлер бөлінеді: тұрғылықты жері бойынша әңгімелесу, дүкенге келушілермен сұхбат, жұмыс орны бойынша сұхбат.

Сұхбат жүргізу стилі бойынша олар қатты және жұмсақ болып бөлінеді. Сауалнама әдістерінің қосымша критерийі мақсатты орнату болып табылады.

Социологиялық зерттеуде сауалнама әдісін таңдау зерттеу мақсатымен анықталады; проблемалық жағдайдың ерекшеліктері; интервьюердің дайындық деңгейі; материалдық, техникалық, уақыт ресурстары және т.б.

10-сурет. Социологиялық зерттеудің сауалнама әдістері

Өзін-өзі бақылау тесті

1. Ресми сұхбат – әңгіме

а. егжей-тегжейлі бағдарлама бойынша, оның ішінде ықтимал жауаптары бар сұрақтар;

б. жалпы бағдарлама бойынша ұзақ әңгіме, бірақ нақты мәселелерді түсіндірмей, сұхбат берушінің мінез-құлқын барынша егжей-тегжейлі көрсетумен;

в. алдын ала дайындалған сауалнамасы немесе жоспары жоқ әңгіме.

2. Бейресми сұхбат - бұл әңгімелесу

а. алуан түрлі тақырыптар бойынша сұрақтар логикалық бірізділік құра алмайды;

б. жалпы бағдарламаның нақты мәселелері көрсетілмеген;

в. Сауалнама немесе жоспар алдын ала дайындалмаған.

3. Фокусталған немесе бағытталған сұхбат

а. жалпы бағдарлама бойынша, бірақ нақты мәселелерді нақтыламай ұзақ әңгіме;

б. алдын ала дайындалған сауалнамасы немесе жоспары жоқ әңгіме;

в. респондентке алдын ала таныс бір тақырыпты егжей-тегжейлі талқылау.

4. Бағытсыз (бағытсыз) сұхбат болуын көздейді

а. пән бірлігі, ортақ тақырып немесе зерттеу тұжырымдамасы;

б. респондентке алдын ала таныс бір тақырыпты егжей-тегжейлі талқылау;

в. логикалық бірізділік құрмайтын алуан түрлі тақырыптар бойынша сұрақтар.

5. Еркін сұхбат жүргізіледі

а. алдын ала дайындалған сауалнамасыз немесе әзірленген әңгіме жоспарынсыз;

б. егжей-тегжейлі бағдарлама бойынша;

в. жалпы бағдарламаның нақты мәселелері бойынша.

6. Әңгімелесу әдісі мүмкіндік береді

а. терең жекелендірілген ақпаратты алу; бір нәрсеге субъективті қатынасты ашу;

б. жаңа идеяларды талқылау;

в. интервьюерді оқытуға уақыт пен ақшаны үнемдеңіз.

7. Әңгімелесу әдісінің кемшілігі ол

а. ауыр және еңбекті көп қажет ететін;

б. сенімді ақпарат бермейді;

в. үлгінің репрезентативтілігін қамтамасыз етпейді.

8. Фокус-топтық талқылаудың артықшылығы мынада

а. Респонденттердің өзара әрекеттесуі жаңа идеялардың пайда болуына мүмкіндік береді;

б. іріктеменің репрезентативтілігі қамтамасыз етіледі;

в. сұхбат берушінің әсері аз.

9. Жеке сұхбатқа қарағанда телефон арқылы сауалнаманың артықшылықтарына мыналар жатады:

а. төмен құны;

- б. алынған ақпараттың сенімділігі;
- в. үлгінің репрезентативтілігі.
- 10. Телефон арқылы әңгімелесу ұзақтығынан аспауы керек
- а. 5-10 мин.;
- б. 10-15 мин.;
- в. 15-20 мин.

Әлеуметтік ғылымдардағы бақылау

Бақылау әдісі адамның мінез-құлқындағы жаңа нәрселерді ашуда әсіресе жемісті болып саналады. Онда ғалым өзі куә болған оқиғаларды тікелей жазып алады. Бұл әдіс барлық әлеуметтік ғылымдарда белсенді қолданылады. Кейбіреулерінде, мысалы, статистика мен демографияда бақылау кез келген далалық процедура деп аталады (сауалнама, визуалды бақылау, үй-үйді аралап жазбаша ақпаратты жинау). Мұнда бақылау әдеби көздерден жанама білім әдісіне қарсы қойылады.

Психологияда, әлеуметтануда және антропологияда бақылау – бұл ғалымның тікелей өзі жасайтын деректерді жинаудың көрнекі процедурасы ғана. Психологияда ғылыми зерттеудің негізгі әдістері – бақылау және эксперимент. Әлеуметтануда – сауалнама және құжаттарды талдау. Бақылау әлеуметтану үшін өгей қыздың позициясында деп айтуға болмайды. Дегенмен, бәрін ретімен қарастырайық.

Бақылаудың мәні

Бақылау әдісі әлеуметтануға антропологиядан, сауатқа дейінгі мәдениеттер мен тайпалар туралы ғылымнан келгені жалпы қабылданған. Антропологтар ұмытылған және азғантай халықтардың, тайпалар мен қауымдардың өмір салтын, қоғамдық қатынастары мен өзара әрекетін, әдет-ғұрыптарын, әдет-ғұрыптарын, әдет-ғұрыптарын бақылайды. Бақылау түрлерінің жіктелуі де антропологиядан шыққан. Рас, бұл әдіс тек антропологияда ғана қолданылмайды. Оны психологтар мен экономистер, этнографтар, саясаттанушылар, мәдениеттанушылар, жаратылыстану ғылымдарының өкілдерін айтпағанда, мінсіз меңгерген, дейді бақылаусыз бір қадам да баса алмайтын биологтар. Этнографияның ғылым ретінде дамуы, атап айтқанда, халықтардың мәдениеті туралы жеке деректерді жинаудан зерттеуші зерттелетін топтың ортасында жеткілікті ұзақ уақыт өмір сүретін стационарлық бақылауға көшумен байланысты болды.

Бақылау – зерттеушінің жердегі оқиғалар мен жағдайларды тікелей және дереу жазып алуы арқылы бастапқы ақпаратты жинау әдісі.

Негізгі жүктеме көзге түседі. Бақылау негізінен болып жатқан оқиғаларға мұқият қарауды, оларды дұрыс қабылдауды және оларды арнайы сценарий бойынша және арнайы формаларды қолдану арқылы жазып алуды білдіреді.

Зерттелетін объектіні кез келген көрнекі немесе есту арқылы қабылдау ғылыми мағынада бақылау деп аталмайтынын ескеріңіз. Болып жатқан оқиғаларды жай ғана ойлауды күнделікті бақылау деп атауға болады. Рас, ол да

ойға мол азық береді, байқағыш адам қашанда данышпанға жақын болған. Заманауи психологтар айтқандай, ғылыми бақылаудың негізі – зейін қоя білу.

Адам өзін-өзі есіне түсіріп, сезе бастағаннан кейін ол үнемі бақылауға жүгінді - құстардың ұшуы, өзендердің тасқыны, жануарлардың мінез-құлқы, адамдардың қарым-қатынасы. Ол бақылап, қайталанатын және тұрақты заңдылықтарды анықтады, оқиғаларды талдап, қорытындылар жасады, тіпті болашақты болжауға тырысты. Ғылыми зерттеудің барлық элементтері бар. Демек, бақылау таным әдістерінің ішіндегі ең көнесі. Ең көне және әлі де ең қолжетімді.

Оны ең тартымды ететін - оның таңғажайып табиғилығы. Бұл оның бірінші артықшылығы. Бақылаушының позициясы сынаушының орнына қарағанда адам табиғатына әлдеқайда жақын. Өзін жайлы сезінетін ғалым неғұрлым адекватты қорытынды жасайды.

Тағы бір артықшылығы - оның өздігінен болуы. Ғалым ақын сияқты көргенін жырлайды. Әлеуметтік құбылыстарды ерекше бақытты «фотограф» олардың пайда болу сәтінде, алдыңғы және кейінгі оқиғалар контекстінде түсіре алады. Әлеуметтік динамиканы жақсы көретіндер үшін одан жақсы ештеңе жоқ.

Үшінші артықшылығы - біліктіліксіз. Мықты бақылаушы болу үшін Гарвардты бітірудің немесе ірі маркетингтік агенттікте жылдар бойы тәжірибеден өтудің қажеті жоқ. Кітаптық білімге толы данышпанның жасырғанын жиі көретін дәл «бұлтсыз көзқарас».

Бұл төртінші артықшылыққа әкеледі: бақылау әдісін қолдана отырып, зерттеуші тек дағдыға ғана емес, сонымен қатар зерттелетін топ мүшелерінің зерттелетін тілегіне қарамастан деректерді жинай алады. Керісінше, социологиялық сауалнамада респонденттің сауалнама жүргізуден бас тартатын немесе жалтаратын, мысалы, өзі үшін маңызды кейбір ақпараттың ашылуынан қорқатын қарсылығына жиі кезігеді. 2002 жылғы санақта сарапшылар осындай жағдайларды күткен, сондықтан күшті білім беру науқаны жүргізді.

Бесінші артықшылығы - арнайы жабдықтың жоқтығы. Егер біз әдеттегі бақылау туралы айтатын болсақ, онда вольтметрлер, тренажерлар, сауалнаманы шығаруға арналған баспахана немесе басқа да техникалық құрылғылар қажет емес. Бақылаушы принципі: келді, көрді, женді.

Тағы бір артықшылығы – экологиялық тазалығы – өте күмәнді. Бақылау әрқашан табиғатта, тауларда немесе орман саябағында бола бермейді. Ғалымға көбіне, кейде өзінің беделіне, азырақ өміріне қауіп төнуі керек. Егер сіз жасөспірім субмәдениетіне, әсіресе экстремистік типке бақылау жүргізгіңіз келсе, онда сіз оқиғалардың кез келген айналымына дайын болуыңыз керек.

Жоғарыда келтірілген бақылаудың кең анықтамасы біздің күнделікті әрекеттерімізге 90% қолданылады, мұнда әрқайсымыз оқиғаларды тікелей және дереу жазу арқылы олар туралы бастапқы ақпаратты жинаймыз. Ол бақылаудың екі түрі арасындағы ешқандай айырмашылықты анықтамайды. Дегенмен, бұл барлық дерлік сөздіктерде берілгенімен, келесілерге де қатысты.

Қосымша параметрлерді енгізу ғана ғылыми бақылауды дербес түр ретінде ажыратуға және оның табиғатын түсінуге мүмкіндік береді. Бұл ғылыми мақсат-міндеттермен шартталған мақсатты қабылдау болып шығады. Ғылыми

бақылаудың негізгі шарты объективтілік болып табылады, яғни қайталап бақылау немесе басқа зерттеу әдістерін (мысалы, эксперимент) қолдану арқылы бақылау мүмкіндігі.

Осылайша, бақылау және дұрыс қорытынды жасау арқылы ғылым фактілерді бекітеді, теориялар жасайды, заңдарды ашады және ең соңында болашақты болжайды.

Ғылыми бақылау нақты мақсат қояды және жоспарлауды талап етеді. Қандай қоғамдық процестер мен құбылыстар бақылаушыны қызықтыратыны, оларды қандай сыртқы белгілер арқылы қадағалап отыруға болатыны, бақылаудың қандай жағдайда өтетіні және нәтижелер қалай жазылуы керек екені алдын ала анықталады.

Қоғамдық ғылымдардағы бақылаудың ерекшелігі – тек сыртқы мінез-құлыққа байланысты фактілер (қозғалыс, сөздік мәлімдеме, т.б.) тікелей көрініп, жазылуы мүмкін. Біздің ойларымызды, пікірлерімізді және құндылық бағдарларымызды байқау мүмкін емес. Бақылау нәтижелерінің дәлдігі мінез-құлық фактілерін жазудың дәлдігіне ғана емес, сонымен қатар оларды түсіндіруге – психологиялық мағынаны анықтауға да байланысты.

Бақылау әдетте мінез-құлықтың кейбір аспектілері туралы бастапқы түсінік алу және оның әлеуметтік себептері туралы болжам жасау қажет болғанда қолданылады. Гипотезаларды бақылау шеңберінде алға қоюға болады, бірақ әлеуметтанушылар оларды зерттеудің басқа түрлерін, мысалы, анкета немесе эксперимент сияқты күрделі әдістер арсеналын, соның ішінде математикалық статистикаға негізделген әдістерді қолданып тексеруді жөн көреді.

В.А. Ядовтың пікірінше, ғылыми бақылаудың күнделікті бақылаудан айырмашылығы сол

а) нақты тұжырымдалған мақсаттарға бағынады; зерттеу

б) алдын ала ойластырылған тәртіп бойынша мақсатқа сай және анық жоспарланады

в) барлық деректер белгілі бір жүйе бойынша хаттамаларға немесе күнделіктерге жазылады;

г) бақылау арқылы алынған ақпарат негізділігі мен тұрақтылығына бақылауға алынуы тиіс [23].

Күнделікті бақылауды ғылыми әдіске айналдыру үшін СИ бойынша бұл қажет. Григорьев пен Ю.Е. Растоц [24], келесі зерттеу процедураларының сериясын орындаңыз:

1) зерттеу бағдарламасында бақылау деректерімен шешілетін және дәлелденетін міндеттер мен гипотезаларды анықтау;

2) жалпы зерттеу бағдарламасында немесе арнайы бақылау бағдарламасында:

- бақылау объектісі (жеке, шағын топ, әлеуметтік қауымдастық, қоғамдық оқиға, оқиға және т.б.);

- бақылау пәні, яғни бақылаушыны қызықтыратын объектінің қасиеттерінің (ерекшеліктерінің) жиынтығы (оның мінез-құлық факторлары);

- бақылау категориялары – белгілі бір талаптарға жауап беретін көрсеткіштер немесе спецификалық белгілер (олар берілген мәселені шешу үшін мәнді, оперативтілендірілген және бақыланатын белгілер деңгейіне жеткізілген, сандық сипатқа ие), олар бақылаудың бастапқы ұғымдарынан ерекше, бірақ бақылау өлшем бірліктеріне қарағанда абстрактілі;

- бақыланатын жағдайлар, яғни бақылау категориялары туындауы мүмкін нақты жағдайлар;

- бақылау шарттары, яғни олар болған кезде тек бақылау жүргізілуі мүмкін (немесе орындалмайтын) жағдайға қойылатын міндетті талаптар;

- бақылау бірліктері – бақылау категориясы танылатын адам мінез-құлқының қарапайым, эмпирикалық жазылған актілері;

3) бақылау құралдарын дайындаңыз, атап айтқанда:

- бақылау күнделігі – мыналар кодталған немесе жалпыға түсінікті түрде жазылатын әдістемелік құжат: а) бақылау барысы; б) бақылау нәтижелері; в) бақылаушының әрекеті; d) құралдар мен процедураларды бағалау; г) байқалған реакция;

- бақылау карталары (бақылаушы картасы, бақылау парағы, тіркеу көрсеткіш картасы) – қатаң түрде ресімделетін және кодталған нысанда бақылау бірліктерін тіркеуге арналған әдістемелік құжат (бақылау бөлімшелері қанша болса, сонша карточкалар болуы керек);

- бақылау хаттамасы – барлық карточкалардағы мәліметтерді жинақтайтын және бақылау тәртібі туралы әдістемелік ақпаратты қамтитын әдістемелік құжат;

- күнделік пен хаттамалық жазбалардың мазмұнын талдау классификаторы;

- бақылау бірліктерін жазуға арналған аудиовизуалды техникалық құралдар;

- бақылау деректерін өңдеу бағдарламасы;

4) бақылау-өлшеу аспаптарын тәжірибелік сынақтан (сынақтан) өткізуге, қажет болған жағдайда оған қажетті түзетулер енгізуге және оны қажетті даналарда көшіруге;

5) бақылау жүргізудің жоспарын және/немесе желілік кестесін (кім, қайда, қашан өткізіледі) жасайды;

6) байқаушыларға арналған нұсқаулықтарды әзірлеуге, оларды оқыту мен брифинг өткізуге;

7) жоғарыда аталған талаптарды және төменде келтірілген ұсынымдарды толық сақтай отырып, тікелей бақылау операцияларының кешенін жүзеге асыруға міндетті. Бақылау хаттамасына үш бағалау көрсеткіші бойынша деректер кіреді:

- ♦ бақылаушы келісімінің коэффициенті – әртүрлі бақылаушылар бір уақытта алынған деректердің сәйкестігін сипаттайтын көрсеткіш;

- ♦ бақылау тұрақтылығының коэффициенті – бір бақылаушының әртүрлі уақытта алған деректерінің сәйкестігін сипаттайтын көрсеткіш;

♦ бақылау сенімділік коэффициенті – әр түрлі бақылаушылар әртүрлі уақытта алынған мәліметтердің сәйкестігін сипаттайтын көрсеткіш.

Стихиялық әлеуметтану - өсу процесінде дамитын, ғылыми білімнің жетістіктеріне емес, жеке өмірлік тәжірибе мен парасаттылыққа негізделген дүниеге социологиялық көзқарас (социологиялық ойлау тәсілі). Спонтанды әлеуметтанудың негізгі әдістеріне мыналар жатады:

- 1) әлеуметтік типология;
- 2) әлеуметтік категориялау;
- 3) әлеуметтік рейтинг.

Осылайша, типология қоршаған ортадағы типтік және қайталанатын нәрсені тауып, байқап, содан кейін оны дұрыс жіктей білуде ашылады. Ұқсас белгілеріне қарай әр түрлі болып көрінетін адамдарды біріктіруге болады. Мысалы, 12 мен 17 жас аралығындағы адамдар, сыртқы айырмашылықтарына қарамастан, біз бір әлеуметтік топқа біріктіріліп, оны «жасөспірімдер» деп атай аламыз. Жүргізушілерді, кеншілерді, тракторшыларды бір-бірінен бөлек болса да жұмысшы табының қатарына қосамыз. Типология - бұл әртүрлі құбылыстарды тұрақты топтар мен түрлерге жалпылау, бірақ сонымен бірге адамдарды алдын-ала жасалған топқа жатқызу, яғни оларға әлеуметтік белгілерді беру. Типологияның негізі – әлеуметтік шындықты байқау қабілеті.

1840 жылдардағы орыс әдебиетінде қоғамды социологиялық танымның мақсаттары үшін стихиялық бақылау әдісін қолданудың қызықты тәжірибесі жинақталған. Бұл кезеңдегі әлеуметтік фантастикада халыққа жақын зиялы қауымның азаматтық сезімдері мен сезімдері, түрлі әлеуметтік топтардың өмірінің көркемдік көрінісін іздеу, қоғамдық дамудың ғылыми, социологиялық көзқарасының ерекшеліктері бір-бірімен тығыз байланысты. В.Г.-ға жақын жазушылар. Белинский және Н.А. Некрасов көптеген әлеуметтік және кәсіби қауымдастықтар өкілдерінің өмірі, іс-әрекеті, сана элементтерінің нақты нобайларын беріп қана қойған жоқ, сонымен қатар өз заманындағы адамдардың типологиялық образдарын, жалпыланған социологиялық және көркем типтерін жасады.

Осылайша, адамдар арасындағы әлеуметтік қатынастарды ғылыми және стихиялық бақылаудың арасында ұқсастық көп болғандықтан, стихиялы және кәсіби әлеуметтануда ортақ нәрсе көп.

Әлеуметтануда бақылау деп зерттеушінің сезім мүшелерін (көру, есту) немесе арнайы жазу құрылғыларын пайдалана отырып, оқиғаларды тікелей жазып алуын айтады. Бұл жағдайда зерттеуші бақылау объектілеріне әсер ету әрекетін жасамайды, тек қана болып жатқан нәрсеге бейтарап куәгер ретінде әрекет етеді деп болжанады. Осылайша, тұтынушылардың белгілі бір топтағы тауарларға деген қалаулары туралы ақпаратты жинаған кезде, біз оларға тиісті сұрақтар қоя алмаймыз, тек белгілі бір уақыт ішінде (айталық, бір күн немесе бір апта) дүкенге келген адамдар нақты қандай тауарларды сатып алады. Бұл жағдайда сатып алынатын өнімнің ассортименті мен көлемін жазып қана қоймай, бақылау кезінде алынған мәліметтерді әртүрлі санаттарға бөлуге болады: сатып алушылардың әлеуметтік-демографиялық топтары (жынысы, жасы, кәсіптік), тәулік уақыты, апта күні, сауда нүктелерінің орналасуы және т.

қосымша, берілген аумақтық субъектіге тән тұтынушылық мінез-құлықтың белгілі бір жиынтық суреті. Сол сияқты, бөлшек сауда кәсіпорны қызметкерлерінің еңбек тәртібі тікелей бақылауға алынуы мүмкін, оның ішінде сыпайылық, тиімділік, ұқыптылық, тұтынушыларға кеңес беруге дайын болу және т.б. — бір сөзбен айтқанда, «кәсіптік құзырет» ұғымының әртүрлі және әрқашан анық және бірімәнді анықталмаған түсінігін құрайтын барлық нәрсе, сондай-ақ, сайып келгенде, кәсіпорынның «тәрбиесі».

Жүйелі (немесе құрылымдық) бақылау бақыланатын оқиғаларды тіркеудің жеткілікті анық, алдын ала ойластырылған жүйесін болжайды. Мұнда, мысалы, оқиғалар мен жағдайлардың кодтық белгілері бар жеке бақылау нүктелерімен сызылған хаттамалық нысандар немесе бақылау карталары қолданылуы мүмкін.

Бақылау түрлері

Әлеуметтануда бақылау түрлері келесідей бөлінеді.

1. Ұйымдастыру формасы бойынша:

- формальды (құрылымдық, стандартталған, бақыланатын);
- формальды емес (бақыланбайтын, қарапайым, құрылымсыз).

Біріншісі әдетте қатаң бағдарламамен құрылымдалады, онда егжей-тегжейлі құралдар (карточкалар мен хаттамалар) әзірленеді, ал екіншісі тек жалпы тұжырымдамалық жоспар болып табылады. Бейресми бақылау оқиғалардың үрдістері мен заңдылықтары туралы ақпарат бермейді. Ол неғұрлым мұқият, формальды бақылау жүргізуге дайындық кезеңі ретінде қызмет етеді немесе эксперимент алдында болады.

В.А. Формалдау дәрежесі бойынша Ядов а) бақыланбайтын (немесе стандартты емес, құрылымсыз) және б) бақыланатын (стандартталған, құрылымдық) бақылауларды ажыратады. Біріншісінде зерттеуші тек жалпы, тұжырымдамалық жоспарды пайдаланады; екіншісінде ол оқиғаларды егжей-тегжейлі процедура бойынша жазады. Бақыланбайтын бақылау көп жағдайда оқиғаларды қарапайым ойлауға ұқсас. Әрқайсымыздың қолымыздан келеді. Кез келген ғылыми оқиғаға қажетті нақты бағдарлама, гипотеза, тұжырымдамаларды оператизациялау және басқа да көптеген нәрселер жоқ. Керісінше, бақыланатын бақылау қатаң бағдарламаға ие, мұқият ойластырылған теорияға және зерттеу мәселесін егжей-тегжейлі талдауға негізделген. Бақыланатын бақылаудың қатаң процедурасын әзірлеу теория мен бақылаусыз бақылау деректеріне негізделген мәселені егжей-тегжейлі талдаудан бұрын жүзеге асырылады. Әдістемелік әдебиеттерде қандай атаулар ұсынылса да, бақылау түрлерін жіктеудің бірінші критерийінің мәні ғалым өзінің бақылауында қолдануды көздеп отырған процедуралардың қаншалықты егжей-тегжейлі, белгіленген және тексерілгендігіне кіреді. Бірінші критерий бақылау түрлерінің барлық жиынтығын белгілі бір континуумға салады, оның бір полюсі қатаң типтермен (қатты стратегиялар деп атаймыз), екіншісі жұмсақ (жұмсақ стратегиялар) арқылы қалыптасады. Олардың арасында нақты бақылаулардың барлық алуан түрі орналасқан, онда ғалым алға қойған мақсаттарына, ғылыми қалауына, талғамына байланысты қаттылық пен жұмсақтық дәрежесін калибрлей алады. Оның үстіне, процедураны жұмсарту арқылы ол міндетті түрде ғылыми принциптерді бұзбайды. . Оның үстіне, процедураны жұмсарту

арқылы ол міндетті түрде ғылыми принциптерді бұзбайды. Мысалы, оның сапалы әлеуметтануының өкілдері жұмсақ стратегияларды таңдайды және тамаша ғылыми нәтижелерге қол жеткізеді.

2. *Қосылу дәрежесі бойынша* бақылаушы мыналармен ерекшеленеді:

- зерттеуші құбылыс туралы оны қызықтыратын деректерді оның жүруіне кедергі келтірмей, пассивті түрде жазып алған кездегі қатысушысыз (қарапайым) бақылау;

- енгізілген (партисипативті, бірлескен) бақылау, оны «маскаланған» зерттеу деп те атайды, мұнда әлеуметтанушы өзінің шынайы кәсібін және, әрине, зерттеу мақсаттарын жасырып, жалған атаумен әрекет етеді. Айналасындағылар оның кім екенін білмеуі керек.

Қатыспай бақылаудың мысалы ретінде ғылыми жиналыстарды зерттеуді айтуға болады. Арнайы бақылау карталарын пайдалана отырып, әлеуметтанушы сөйлеушінің мінез-құлқын және аудиторияның реакциясын, мысалы, мақұлдау (немесе мақұлдамау) ескертулерін, лептерді, әңгімелесуді, сөйлеушіге сұрақтарды және т.б. мәліметтерді жинақтау кезінде маман мінез-құлық реакцияларының көріністерінің санын, сондай-ақ олардың қарқындылығын (көріністің күші) тіркейді. Қатысушы емес бақылаулар әлеуметтануда, этнографияда, демографияда, әлеуметтік психологияда және экономикада айтарлықтай кең таралған. Қатысушыларды бақылау ақпарат алудың ең қарқынды әдісі болғанымен, әлдеқайда сирек кездеседі.

3. Ғалым мен субъектілер арасындағы қарым-қатынас формасы бойынша сарапшылар мыналарды ажыратады:

- жасырын бақылау;
- ашық бақылау.

Әрекетке қатысушылар зерттеушінің бар екенін білмесе, олар жасырын бақылау туралы айтады. Ол бақылаушының түзету әсерін азайтуға мүмкіндік береді. Жасырын бақылаудың зерттеуші қатысушыларға өзінің ниетін хабарлайтын ашық бақылаудан айырмашылығы осында. Жасырын және ашық бақылау көбінесе қатысушыларды бақылаудың екі түрі ретінде қарастырылады. Кейде олар ажырасып кетеді, содан кейін сарапшылар айтады: біз алдымен енгізілген және қосылмаған бақылауды ажыратуымыз керек, ал «жасырын» және «ашық» сипаттамалар олардың қосымша өнімі болып табылады.

Егер әлеуметтанушы инкогнито әрекетін жасаса және әлеуметтік жағдайда болса, бақылау бір уақытта қосұлы да, өшірулі де болуы мүмкін. Бірін-бірі танитын елді мекенде жаңадан келген адамға бақылаушы еліктей алады, оның сыртқы келбеті де назардан тыс қалмайды. Зерттеуші қандай да бір қолайлы сылтау таңдай отырып, өзінің болу мақсатын ашпайды.

4. Бақылау орны бойынша олар екі түрге бөлінеді:

- далалық бақылаулар;
- зертханалық бақылаулар.

Далалық бақылаулар табиғи жағдайларда, зертханалық бақылаулар жасанды жағдайларда, яғни алдын ала жасалған жағдайларда жүргізіледі. Зертханалық бақылаулар психология мен әлеуметтік психологияда кең таралған,

бірақ әлеуметтану мен антропологияда олар аз. Адамдар арасындағы табиғи қарым-қатынас жүйесін бұзбай, аборигендердің тайпасын қалалық зертханаға қалай көшіруге болатынын елестету қиын.

5. Бақылау заңдылығы бойынша олар бөлінеді:

- жүйелі (объектіні белгілі бір уақыт аралығында зерттеудің алдын ала жасалған жоспары бойынша);
- жүйесіз (белгісіз мерзімге алдын ала дайындалған жоспарсыз орындалады).

«Жүйелі-жүйелі емес» дихотомиясы біршама фрагментті түрде болуы мүмкін, содан кейін авторлар бақылаудың екі емес, үш түрін ажыратады: жүйелі, эпизодтық және кездейсоқ.

6. Зерттелетін құбылыстың зерттеу ұзақтығы, мақсаттары мен ауқымы бойынша бақылаулар бөлінеді:

- қысқа мерзімді (зерттеудің бірінші кезеңінде гипотезаларды тұжырымдау немесе басқа әдістермен алынған мәліметтерді бақылау және толықтыру үшін жүргізіледі);
- ауқымды немесе күрделі ұйымдастырылған әлеуметтік процестердің барысын бақылауға арналған ұзақ мерзімді, көп айлар мен жылдарға созылатын.

Төменде біз бақылаудың екі түріне толығырақ тоқталамыз: стандартталған және бірлескен.

Формальды бақылау

Бақылау – әлеуметтік құбылысты мақсатты және жүйеленген қабылдау, оның белгілерін тиісті түрде жіктеп, кодтап, зерттеуші жазып алады. Тіркеудің нысандары мен әдістері әртүрлі болуы мүмкін: нысан немесе бақылау күнделігі, фото немесе кинокамера, бейне жабдығы және т.б. Ресми немесе стандартталған бақылау бағдарлама мен әдістемелік процедураларды егжей-тегжейлі әзірлеуді қамтиды:

- бақылаудың мақсаттары мен міндеттерін анықтау;
- мәселені, бақылау объектісін анықтау;
- зерттелетін сипаттамаларды және олардың сыртқы бақылау және тіркеу үшін қолжетімді көрсеткіштерін анықтау;
- мүмкін болатындар жиынтығынан бақылаулардың қажетті санын анықтау (іріктеу процедуралары);
- байқалатын сипаттамаларды тіркеу үшін тіркеу құжаттарын әзірлеу (бақылау карталары, хаттамалық бланкілер және т.б.);
- бақылаушыларға бақылау әдісіне қатысты нұсқаулар;
- мәліметтерді өңдеу және талдау әдістері.

Бақылау процедурасын ресімдеу бақылаушы сыртқы позицияны алған жағдайларда, көрнекі қабылдауға ашық құбылыстарды зерттеу кезінде мүмкін болады.

Өндірістік әлеуметтануда бақылау әдісі жұмыс уақытының жұмсалудың бастауыш бригада мүшелерінің өзара қарым-қатынасын, өндірістік жиналыстарды, жұмыс тәртібінің сақталуын, асханадағы кезектерді, қабылдау күндері жұмысшылар мен әкімшілік өкілдерінің қарым-қатынасын және т.б.

Бақылауларды есепке алу құжаты егжей-тегжейлі «Бақылау парағы» болып табылады, оған бақылау жүргізу орны мен уақыты туралы мәліметтер кіреді: цех №, учаске, күні, жұмысшылар саны, бақылаулар саны, ауысым, бақылау мақсаты, тексеру маршруты... Бұдан әрі кесте шығады, оның жолында жұмысшылардың аты-жөні, ал бағандарда бақыланатын сипаттамалардың тізімі көрсетіледі. Үлкен аудиторияны бақылауды бір нұсқауды орындайтын бірнеше адам жүзеге асырады. Бақылау деректерін жазу үшін хаттаманы дайындау алдында жалпы тұжырымдаманы әзірлеу ғана емес, сонымен қатар әртүрлі учаскелерде қайталанатын стандартталмаған бақылаулар жүргізіледі.

Бақылау нәтижелерінің сенімділігі әзірленген аспаптарды сынау (ұшқыштық), бақылаушыларды арнайы даярлау және олардың жұмыс сапасын бақылау арқылы қамтамасыз етіледі.

Бақылау нәтижелерін жазу үшін дайындалған құжаттарды тестілеу сынақ бақылауларын жүргізуден және жасалған жазбаларды талдаудан, сондай-ақ бақылаушылардың алған әсерлерін, жазудағы қиындықтарды, түсініксіз терминдерді, психологиялық кедергілерді және т.б. тұрады. Сонымен қатар, бірнеше бақылаушылардың бір жағдайды бақылау нәтижелерін салыстыру жүргізіледі. Нәтижелердің сәйкес келмеу себептерін талдау бақылауды тіркеу карточкаларын ресімдеудегі және бақылауды ұйымдастырудағы қателерді анықтауға көмектеседі.

Қатысу арқылы бақылау

Бұл студенттер арасында да, зерттеушілер арасында да ерекше қызығушылық тудырады. Бұл әлеуметтанушы орындауға тиіс кәсіптің ең экстравагантты және қауіпті түрі деп санауға болады.

Қатысу арқылы бақылау – зерттеушінің белгілі бір дәрежеде зерттелетін объектіге қатысуы және бақыланатындармен тікелей байланыста болуы, олардың іс-әрекетіне қатысуы.

Қатысушыларды бақылаудың артықшылығы - ол әлеуметтанушыға қоршаған орта туралы ең жарқын және тікелей әсер қалдырады, нақты өмірлік жағдайда адамдардың іс-әрекетін жақсы түсінуге көмектеседі. Оның кемшілігі де осыдан туындайды: зерттеуші өзі оқып жатқандардың позицияларына іштей ауысатындай жағдайды объективті бағалау қабілетінен айырылуы мүмкін. Әдетте, қатысушылардың бақылауының нәтижесі қатаң ғылыми трактат емес, социологиялық эссе болып табылады.

Қатысушыны бақылау бақылаушы мен топтың белгілі бір бейімделу кезеңін талап етеді. Бұл әдісті қолдану тәжірибесі көрсеткендей, бейімделу кезеңі 4-5 күннен 2-3 аптаға дейін созылады және бақылаушының жеке қасиеттеріне, оның жынысына және жасына байланысты.

Бақылаудың артықшылықтары мен кемшіліктері

Бақылаудың бастапқы ақпаратты жинау әдісі ретіндегі ерекшелігі құбылысты толық талдау және жаңғырту, алуан түрлі және жеткілікті толық ақпарат беру мүмкіндігінде. Бақылау кезінде кез келген басқа әдіспен жазуға болмайтын нәрселерді, атап айтқанда мінез-құлық стилін, ым-ишараны, мимиканы, жеке адамдардың және тұтас топтардың қимылдарын жазуға болады. Бақылау ақпаратты жинаудың басқа әдістерімен бірге қолданылады, бейтарап

статистиканы қабылдаудың тірі материалымен байытады. Ол сауалнамаға қарағанда тереңірек, бірақ репрезентативті материалды азырақ береді.

Ақпаратты жинау әдісі ретінде бақылаудың артықшылығы – делдалдық байланыстардың болмауы, зерттеуші мен зерттеу объектісі арасында тікелей байланыстың болуы. Дегенмен, артықшылық бірден кемшілікке айналады, өйткені бақылау кезінде ғалымның оқиғалардың табиғи барысына араласу қаупі жоғары. Бақылаудың тамаша ерекшелігі оның басқа социологиялық әдістермен жақсы үйлесімділігі болып табылады. Оны сауалнамалар, сұхбаттар, құжаттарды талдау және эксперименттермен негізгі немесе қосымша әдіс ретінде пайдалануға болады. Әрбір әдісті мұндай деп айтуға болмайды. Екі әдісті біріктіріп қолдану жиі өте тиімді нәтиже береді, мысалы, сайлау жиналыстарында қоғамдық белсенділік дәрежесін зерттеу кезінде.

Сонымен, социологиялық бақылаудың артықшылығы, атап айтқанда зерттеушінің зерттеу объектісімен тікелей байланысы, зерттеушінің әсерінің жақындығы және аралық байланыстардың болмауы бірден оның кемшілігіне айналады - зерттеушінің бақылау нәтижелеріне әсер ету және оның мәліметтерін бұрмалау мүмкіндігі. Бақылаушы зерттелетін процеске өз еркімен немесе еріксіз әсер етіп, оның табиғатына тән емес нәрсені енгізеді.

Бақылаудың басқа артықшылықтарының қатарында сарапшылар ақпаратты алу жылдамдығын және бақылау кезінде гипотезалардың белсенді генерациясын атайды.

Рас, тиімділік бірден жергіліктілікке, зерттелетін жағдайдың шектеулеріне және зерттелетін құбылыстың барлық белгілерінің жиынтығын қамтуға қабілетсіздікке айналады. Шынында да, әлеуметтанушы өз деректерінің репрезентативтілігіне бір ғана зерттеу негізінде кепілдік бере алмайды, оның үстіне ол аз ғана құбылыстарды қамтиды.

Басқаша айтқанда, бұл әдіс өте субъективті; бақылаушының жеке қасиеттері оның нәтижелеріне сөзсіз әсер етеді. Сондықтан, біріншіден, соңғылары міндетті түрде басқа әдістермен қайта тексеруге жатады, екіншіден, бақылаушылардың мінез-құлқына ерекше талаптар қойылады.

Бақылаудың кемшіліктеріне мыналар жатады: зерттеушінің зерттелетін процесті сипаттайтын құбылыстардың барлық жиынтығын қамтуға қабілетсіздігі (әсіресе қатысусыз бақылау жағдайында); зерттелетін құбылыстарды сипаттауға байланысты қиындықтар; зерттелетін құбылыстарға көзқараста субъективтілікті болдырмаудың мүмкін еместігі.

Айтылғандарды қорытындылау үшін бақылау әдісінің негізгі артықшылықтары мен кемшіліктерін біріктіруге тырысайық (5-кесте).

5-кесте – Бақылаудың артықшылықтары мен кемшіліктері

Сауалнамаға қарағанда бақылаудың артықшылықтары	Әдіс ретінде бақылаудың кемшіліктері
Респонденттің зерттеуге қатысу ниетінен тәуелсіздік «байланыссыз» бақылау жағдайында ғалымның	Өкілеттілікті қамтамасыз ету қиын (мысалы, дүкендегі сатып алушылардың мінез-құлқын бақылау

респонденттің мінез-құлқына немесе жауаптарына әсер ете алмауы Зерттеудің неғұрлым объективтілігі дәл ауызша немесе саналы түрде жүзеге асырылмайтын мінез-құлық нысандарын қабылдау мүмкіндігі Қоршаған жағдайды ескеру мүмкіндігі.	кезінде кездейсоқ іріктеу мүмкін емес) Сауалнамаға алынған адамдардың мінез-құлқы табиғи мінез-құлықтан өзгеше болуы мүмкін, егер бақылау ашық болса (бақылау әсері)
Бақылауды қолданудағы қиындықтар	
Еңбекті көп қажет ететін, уақытты қажет ететін, бақылаушының субъективтік сипаттамаларының әсері, мотивтер мен мінез-құлық формалары арасындағы екі жақты байланысқа байланысты түсіндірудегі қиындықтар	

Қатыспайтын бақылау. Ең дұрысы, ғалым бақыламаған кезде көрінбейтін болуы керек. Идеалға қол жеткізу мүмкін емес болғандықтан, бақылаушы бақыланатын құбылысқа енгізетін кедергіні азайту үшін өзін мүмкіндігінше аз назар аударатындай етіп ұстауы керек. Ол ашық (жарқыраған) киіммен, экстраваганттық мінез-құлықпен және зерттелетін оқиғаларға өзінің қызығушылығын шамадан тыс көрсетуде қарсы. Оның тұрақты психикасы, флегматикалық темпераменті, жағдайдың кенеттен өзгеруі кезінде байсалдылықты сақтай білуі, сырттан бақылаушы ретінде өз позициясын сақтауда шыдамдылық пен тұрақтылық болуы керек.

Қатысу арқылы бақылау. Бұл жерде бақылаушыға бейтаныс адамдармен тез және тиімді байланыс орнату қабілеті, көпшілдік, достық, әдептілік, ұстамдылық және төзімділік (басқа адамдарға төзімділік) қажет болады. Жасанды түрде жасалған жағдайларда жүргізілген зертханалық бақылауларда зерттеушінің осы жағдайларды реттеу және олардың бақыланатын жағдайларға әсерін бақылау қабілетінің маңыздылығы, сонымен қатар тұтастық пен дәлдік, техникалық сауаттылық (аудиовизуалды бақылау құралдарын қолдануға байланысты) сияқты қасиеттердің жоғарылауы байқалады.

Қарапайым қоғамдық өмірде жүргізілетін және неғұрлым объективті ақпарат беретін далалық бақылауларда адамдардың вербалды емес реакцияларының (күлімсіреу, ым-ишара) мәндерін білу, оперативті жады, бақылаушының аналитикалық ойлауы, зерттелетін объектінің жеке ерекшеліктерін ажырата білу, оның зейінін осы белгілердің барлығына бөлу және оны ауыстыра білу ерекше рөл атқарады.

Нақты рәсімделген процедуралар мен құралдармен сипатталатын стандартталған бақылау бақылаушының егжей-тегжейге және өзін-өзі бақылауға, сондай-ақ ұқыптылыққа, тиімділікке және зерделілікке назар аудару қабілетінің жоғарылауын болжайды.

Нақты рәсімделген процедуралар мен құралдармен сипатталатын стандартталған бақылау бақылаушының егжей-тегжейге және өзін-өзі бақылауға, сондай-ақ ұқыптылыққа, тиімділікке және зерделілікке назар аудару қабілетінің жоғарылауын болжайды.

Тіркелетін элементтердің көпшілігі алдын ала анықталмаған стандартты емес бақылау көп жағынан керісінше талап етеді - әлеуметтану, психология, әлеуметтік психология және конфликтология саласындағы берік теориялық дайындықты, жағдайдың кем дегенде 5-7 параметрін бірдей зейінмен бақылай білуді, бір ғана бақылау санатына ілінбей, зейінді тез ауыстыру мүмкіндігін.

Құжаттарды талдау

Құжаттарды талдау— әлеуметтанудағы зерттеу әдісі, онда ақпарат көзі кез келген құжаттардағы: хаттамалар, баяндамалар, қаулылар мен шешімдер, газет басылымдары, журналдар, хаттар, көркем шығармалар, иллюстрациялардағы мәтіндік хабарламалар болып табылады. Ол өткен оқиғалар туралы ақпаратты алуға мүмкіндік береді, қатысушыларды тікелей бақылау немесе сұрау енді мүмкін емес. Бір құбылысты көптеген жылдар бойы мәтіндер арқылы зерттеу оның даму тенденциялары мен динамикасын белгілеуге мүмкіндік береді.

Әлеуметтануда құжаттарды талдаудың екі негізгі түрін ажырату әдетке айналған:

- сапалық талдау, оны дәстүрлі деп те атайды;
- сандық талдау, ол халықаралық классификация бойынша контент-анализ деп аталады.

Бірінші әдіс құжаттардың сапасын таңдау мен бағалауға, олардың мазмұнын қабылдауға және түсіндіруге байланысты операциялардың барлық алуан түрін қамтиды. Бұл әдіс құжаттардың мазмұнын интуитивті түсінуге, талдауға және жалпылауға, сондай-ақ қорытындыларды логикалық негіздеуге негізделген. Дәстүрлі интуитивті құжаттарды талдаудың типтік мысалы - әлеуметтанушы зерттелетін мәселе бойынша әдебиеттерді оқып, өз тұжырымдарын ғылыми шолу түрінде ұсынады. Негізгі шектеу - талдау басталғанға дейін қалыптасқан зерттеушінің көзқарастары мен қалауларының әсерінен туындаған ақпараттағы субъективтік ауытқулардың мүмкіндігі. Мұндай әсерлер мойындалмауы мүмкін және оларды анықтау мен бағалаудың қатаң критерийлері жоқ. Осындай олқылықтарды жою үшін формальданған мәтінді талдау әдістері қолданылады [13].

Мазмұнды талдау социологтар 100 жылдан астам уақыт бойы қолданып келеді. Оның көмегімен діни рәміздер мен танымал әндер зерттелді, эротикалық фильмдер мен порнографиялық фильмдер арасындағы айырмашылықтар белгіленді, саяси ұрандар (сайлау науқанында қолданылатын ұрандар), жарнамалар мен жауды насихаттаудың тиімділік өлшемі белгіленді, суицидтік жазбаларда көрінетін суицидтік мінез-құлық ерекшеліктері, өзін-өзі өлтіру туралы жазбаларда көрінетін суицидтік мінез-құлық ерекшеліктері, әр түрлі әлеуметтік топтардың сана-сезімін бұзудың стереотиптері анықталды. теледидар экрандарында белгілі бір ұлт адамдары туралы, «Га-ют» газетінің редакциялық мақалаларының идеялық астары, әртүрлі ақпарат құралдарында бір оқиғаны түсіндірудегі айырмашылықтар ашылды, басқа да көптеген тақырыптар зерттелді.

Әлеуметтанулық зерттеулерде құжаттарды талдаудағы типтік қателер

1. Зерттеуші құжаттық ақпаратты бастапқы социологиялық ақпарат ретінде алдын ала талдаусыз пайдаланады; тексерілмеген: түпнұсқалығы, сенімділігі, құжаттың авторлығы, ақпараттың мақсаты.

2. Құжаттарды талдау алдын ала жоспарсыз немесе бағдарламасыз жүзеге асырылады.

3. Талдау үшін іріктеліп алынған құжаттар тек аты бойынша ғана зерттеу тақырыбына ұқсас. Олардағы ақпарат зерттеу гипотезаларына қатысы жоқ.

4. Талдау категориялары құжаттар мәтінінің мағыналық мазмұнымен және тілімен салыстырылмайды. Талдау категорияларының терминологиясында екіұштылық бар; Талдаудың бір категориясы мәтіннің айтарлықтай әр түрлі мағыналық бірліктерін қамтиды.

5. Мәліметтерді қарауға арналған әдістемелік құжаттар алдын ала дайындалмаған және сынақтан өтпеген. Белгілерді тіркеуде қиындықтар туындады.

6. Тіркеушілер мен кодерлерге нұсқаулар берілген жоқ; олар арнайы дайындықтан өткен жоқ.

7. Кодтау деректерді өңдеу бағдарламасына сәйкес келмейді.

8. Тіркеушінің жұмыс орны нашар ұйымдастырылған.

9. Талдау кезінде пайдаланылған құжаттардың тізімі (каталогы) жоқ [19].

Контентті талдаудың әдістемесі мен техникасы

Контент-анализ – бұқаралық ақпаратты (мәтіндік, аудиовизуалды, цифрлық) кейіннен статистикалық өңдеу арқылы сандық көрсеткіштерге аудару. Оның идеясы өте қарапайым және әлеуметтанудағы кез келген басқа сандық әдіс негізінде жатқанды қайталайды, мейлі ол сауалнамалар немесе бақылаулар болсын. Сіз ең жиі қайталанатын сөздерді немесе тақырыптарды санауыңыз керек, мысалы, газет мақаласында және олардың артында не жатқанын анықтау керек. Ерекшелігі дәл ұқсас мәтіндерді талдау үшін статистикалық процедураларды қолдануда.

Мазмұнды талдау(Ағылшын контентін талдау) – анықталған сандық заңдылықтарды кейінгі мағыналы түсіндіру мақсатында мәтіндер мен мәтіндік массивтердің сандық талдауы.

Мазмұнды талдауда мәтіндерге кітаптар, кітап тараулары, эсселер, сұхбаттар, пікірталастар, газет тақырыптары мен мақалалардың өздері, тарихи құжаттар, күнделік жазбалары, баяндамалар, жарнамалық мәтіндер және т.б. жатады. Мәтіндердің мазмұнын талдау туралы сөз еткенде, басты қызығушылық әрқашан мазмұнның өзіне емес, олардың астарында жатқан тілден тыс шындыққа, автордың жеке ерекшеліктеріне, мәтіннің мақсатына, оның мақсатына, жеке ерекшеліктеріне аударылады. мәтін адресатының, қоғамдық өмірдегі әртүрлі оқиғалардың және т.б.

Контентті талдау үш негізгі кезеңнен тұратыны жалпы қабылданған:

1) талдау бірліктері анықталады, олар кейін талдау санаттарына қысқартылады және машинада оқылатын нысанға аударылады;

2) талдау бірліктерінің өзара байланысын анықтау үшін жиілік үлестірімдері есептеледі, ал математикалық аппарат қолданылады;

3) алынған нәтижелер түсіндіріледі.

Талдау объектісі мен бірліктерін таңдау осы жолдағы ең қиын қадамдар болуы мүмкін. Мен мұны қайдан іздеуім керек және мен зерттеп жатқан құбылыс, оқиға немесе процесс қалай көрінеді деген сұрақтарға жауап табу керек.

Контент-талдау объектісі кітаптардың көшірмелері, плакаттар немесе парақшалар, газет нөмірлері, фильмдер, көпшілік алдында сөйлеген сөздері, теледидар мен радиохабарлар, қоғамдық және жеке құжаттар, журналистік сұхбаттар, ашық сауалнамаларға жауаптар және т.б. Енді назар аударыңыз. Мазмұнды талдаудың табиғатына тән шектеулер болмаса да, сондықтан оны бір мәтінге қолдануға ештеңе кедергі жасамаса да, оның тек көп мәтіндерден тұратын ақпараттық массивтерде қолданылуының бірқатар себептері бар. Біріншіден, іріктеме көлемі неғұрлым үлкен болса, статистикалық үлгілер айқынырақ болады. Екіншіден, көп жағдайда мазмұнды талдау салыстырмалы, яғни тарихи және салыстырмалы мақсаттарда қолданылады. Ол бір реттік кесінділерді емес, өзгеру динамикасын ашқанда күшті.

Осылайша, мазмұнды талдау идеясы үлкен ақпараттық массивтерді талдауды қамтиды; екінші жағынан, оның салыстырмалы арзандығы және технологиялық прогресс мұндай талдауды түбегейлі мүмкін етеді. Сондықтан контент-талдау тарихында 427 мектеп оқулығын талдау, 481 жеке әңгіме, 4022 жарнамалық ұрандар, 8039 (1938 ж.) және 19533 (1952 ж.) редакциялық мақалалар немесе 15 000 сағат эфирлік кейіпкерлер сияқты жобалардың болуы ғажап емес.

Мәтіндегі сөздерді сандық санау мазмұнды талдаудың ең қарапайым түрі болып табылады, бірақ бұл қызықты нәтижелерге әкеледі. Көбінесе «қызықты» немесе «негізгі» сөздер және/немесе сөз тіркестері, мысалы, бостандық, тұрақтылық, сенім, аумақтық тұтастық сияқты құндылық категорияларының атаулары, сатқындық немесе көңілсіздік сияқты сценарийлер, сыбайлас жемқорлық, қылмыс немесе терроризм сияқты белгілі бір әлеуметтік маңызы бар құбылыстардың біржақты белгіленуі және т.б.

Ғылыми-танымдық тұрғыдан алғанда әлеуметтанушыны жеке сөздер емес, олардың артында тұрған, көптеген алшақ сөздер-белгілерді тақырыптық тұтастыққа біріктіретін концептуалды категориялар қызықтырады. Қылмыс мәселесінің қоғамдық санада алатын орнына қызығушылық танытқан зерттеуші талданатын ақпарат массивінде «қылмыс» сөзінің болуын ғана емес, сонымен бірге бандиттік заңсыздыққа, «крышаға», «ағайынға», билікке, қылмыстың күдіретіне және т.б.

Жалпы негізде топтастырылған, басқаша айтқанда, концептуалды тұтастықты құрайтын талдау бірліктеріне қатысты мамандар басқа терминді – «талдау категорияларын» пайдаланады.

Талдау категориялары— зерттеу концепциясындағы тірек теориялық концепцияларды оператизациялау нәтижесі болып табылатын мәтіндік ақпараттың эмпирикалық белгілерін білдіретін оның семантикалық бірліктері. Талдау категорияларына белгілі талаптар қойылады: олар зерттеудің теориялық ұғымдарын білдіруі, мәтінде сәйкес белгілерге (семантикалық бірліктерге) ие болуы және осы категорияларды құрайтын белгілерді біржақты тіркей алуы

керек. Талдау кезінде ақпарат жинаудың негізгі міндеті құжатта ерекшеленген мәселенің, идеяның немесе тақырыптың бар екендігін көрсететін көрсеткішті табу болып табылады (мысалы, «пайдаларды әділ бөлу»). Талдау категориялары категорияда айтылған ойдың немесе мәселенің қарқындылығын, бағытын және маңыздылығын сипаттайтын белгілі белгілермен (ішкі категориялармен) көрсетіледі. Оларға қоғам өмірінің кез келген саласының ұғымдары кіруі мүмкін: меншік нысандары, жекешелендіру, қаржы жүйесі, ғылыми-техникалық прогресс, экономикалық әдістер, ұлтшылдық, авторитаризм, демократия, халықаралық ынтымақтастық, адам құқығы, гуманизм, белсенділік, кәсіпкерлік кәсіпкерлік, заң бұзушылық, сыбайлас жемқорлық және т.б.

Бірінші қадам - талдау категорияларының жүйесін анықтау, екінші қадам - мәтінді талдаудың сәйкес бірлігін анықтау, үшінші қадам - мәтіндегі талдау категориясы белгісінің пайда болу жиілігін (заңдылығын) тіркеуге мүмкіндік беретін талдау бірліктерінің сандық өлшемін (оларды мазмұндық талдау көрсеткіштері деп те атайды) белгілеу. Есеп бірлігі ретінде мыналарды алуға болады: 1) талдау категориясы белгісінің пайда болу жиілігі; 2) мәтін мазмұнындағы талдау категориясына аударылатын көңіл көлемі. Зейін көлемін анықтау үшін физикалық кеңістіктік бірліктерде көрсетілген баспа таңбаларының, абзацтардың және мәтін аймағының санын ескеруге болады. Газет және басқа стандартты мәтіндер үшін – баған ені және мәлімдеме биіктігі. Ауызша берілген мәтіндер үшін уақыт бірлігін санау бірлігі ретінде пайдалануға болады.

Санау бірліктері нақты сөздердің немесе олардың тіркесімдерінің саны, сөздерді атап өту жиілігі, жолдар саны, баспа таңбалары, беттер, абзацтар, авторлық парақтар, физикалық шамалармен көрсетілген мәтіннің ауданы, эфир уақыты және т.б. болуы мүмкін. Есеп бірліктері талдау бірліктерімен сәйкес келуі немесе сәйкес келмеуі мүмкін. Бірінші жағдайда квантификация таңдалған семантикалық бірліктің басқа категорияларға қатысты айтылу жиілігін анықтауға келеді (инженерлердің тәуелсіздік индекcін құру жағдайындағы сияқты). Екінші жағдайда, санау бірлігі болып мағыналық бірліктермен толтырылған мәтіндердің физикалық ұзындығы немесе ауданы табылады: баспа мәтіндеріндегі жолдар, абзацтар, шаршы миллиметрлер, таңбалар, бағандар саны; радио немесе теледидар хабарының ұзақтығы, магнитофондық жазбадағы таспаның ұзындығы».

Мазмұнды талдау процедурасы зерттелетін мәтіндегі ұқсас талдау бірліктерін (есептер, бақылаулар) анықтаудың стандартты ережелерін қолдануды және осы бірліктердің абсолютті (рет саны) да, салыстырмалы (пайыздық) мәндерінде де іріктеуде (тікелей санауға жататын құжаттардың саны) кездесу жиілігін есептеуді қамтиды. Мұндай процедураның міндетті нүктесі математикалық статистикалық есептеу әдістерін қолдану болып табылады. Өйткені, контент-талдаудың негізі статистикалық байланыстарды анықтаумен және олардың арасындағы құрылымдық байланыстарды талдаумен, сондай-ақ оларды белгілі бір сандық немесе сапалық сипаттамалармен қамтамасыз етумен толықтырылған талданатын ақпарат массивінде белгілі бір компоненттердің пайда болуын есептеу болып табылады.

Категориялар арасындағы байланыс әр түрлі категориядағы сөздердің қатар келу тәсілі арқылы белгіленеді: мәтіннің әрбір сөйлемі үшін онда қандай категориялардың сөздері кездесетіні анықталады. Осыдан кейін категориялар арасындағы байланыстың беріктігін және осы қатынастың белгісін білдіретін әдеттегі корреляция коэффициентін есептеу оңай.

Категориялар арқылы мәтіндердің мазмұнын талдау кейде концептуалды талдау деп аталады. Оның қолдану аясы айтарлықтай кең. Ол есептердің екі негізгі түрін шешу үшін қолданылады

1. Белгілі бір категориялардағы жүктеме бойынша салыстыруды қажет ететін екі немесе одан да көп мәтіндер бар. Мысалы, екі түрлі газеттің белгілі бір тақырыптарға қаншалықты көңіл бөлетінін анықтау міндеті тұр. Егер бұл газеттер бір аудиторияға бағытталған болса, онда жиіліктердегі айтарлықтай айырмашылық олардың артындағы адамдар жүргізіп отырған саясаттағы айырмашылықтарды бағалауға мүмкіндік береді.

2. Белгілі бір категориялар бойынша жүктеменің өзгеру динамикасын қадағалау міндеті. Мысалы, белгілі бір уақыт аралығында орталық газеттердің тіркелген жинағында Ресейдің сыртқы қарызы тақырыбының айтылу жиілігін анықтау және оны қарапайым корреляциялық талдау арқылы доллар бағамының ауытқуымен корреляциялау [14].

Қазіргі уақытта мазмұнды талдаудың төрт түрлі әдістемесі бар:

- грамматикалық (лингвистикалық) – абзацтардың көлемі, сөз тіркестерінің ұзақтығы, сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі, метрикалық құрамы және тілдің басқа да формальды белгілері бойынша;

- семантикалық (социологиялық) – мазмұнға сараптамалық бағалаулар негізінде;

- құжаттық (кибернетикалық) – хабарлама ретіндегі тіл, мәтін және құжат параметрлері бойынша (дескрипторлар және олардың жүктемесі, ықшамдығы, ақпарат тығыздығы, аспектісі, ағыны, физикалық және ақпараттық көлемі, ақпарат сыйымдылығы және ақпараттық мазмұны);

- дәйексөздік талдау – ғылыми әдебиеттердегі библиографиялық сілтемелерді талдау [16].

Мазмұнды талдауды жүргізу бірқатар зерттеу құралдарын алдын ала әзірлеуді талап етеді. Әртүрлі сарапшылар мен дереккөздер мұндай құжаттардың әртүрлі сандарын келтіреді. SI сәйкес. Григорьев пен Ю.Е. Растова, олардың бесеуі болуы керек: 1) мазмұнды талдау классификаторы; 2) талдау нәтижелерінің хаттамасы (оны мазмұнды талдау нысаны деп те атайды); 3) тіркеу картасы (кодтау матрицасы); 4) есепке алу бірліктерін тіркеу және кодтаумен тікелей айналысатын зерттеушіге нұсқаулар; 5) талданатын құжаттардың каталогы (тізімі).

Жіктеуіш Мазмұнды талдау – талдаудың барлық санаттары (және ішкі санаттары) мен талдау бірліктері жинақталған жалпы кестені сипаттау үшін авторлар қолданатын термин. Оның негізгі мақсаты – зерттеуде қолданылатын әрбір категорияның өрнектелетін бірліктерін нақты анықтау. Жіктеуіш социологиялық сауалнамамен салыстырылады, мұнда талдау категориялары сұрақ, ал талдау бірліктері жауап рөлін атқарады және басқа құжаттардың

мазмұнын алдын ала анықтайтын мазмұнды талдаудың негізгі әдістемелік құжаты болып саналады. Контентті талдау хаттамасы (нысаны) мыналарды қамтиды: біріншіден, құжат туралы мәліметтер (оның авторы, жарияланған уақыты, көлемі және т.б.); екіншіден, оны талдау нәтижелері (ондағы талдаудың жекелеген бірліктерін қолдану жағдайларының саны және талдау категорияларына қатысты келесі қорытындылар). Хаттамалар, әдетте, мазмұнды талдау құпиясын сақтау мақсатында емес, құжат туралы барлық ақпаратты бір парақ қағазға сыйғызу ниетіне негізделген кодталған түрде толтырылады (бұл әртүрлі құжаттарды талдау нәтижелерін салыстыруды жеңілдетеді). Тіркеу картасы кодтау матрицасы болып табылады, онда талдау бірліктерін сипаттайтын санау бірліктерінің саны белгіленеді. Әрбір нақты құжат үшін мазмұнды талдау хаттамасы осы құжатқа қатысты барлық тіркеу карталарының деректерін есептеу негізінде толтырылады [17].

Баспасөз мазмұнын талдау салыстырмалы түрде үлкен уақыт пен ақшаны қажет етеді, сондықтан экспресс-талдау әдісін де қолдануға болады. Ол мәтіннің мазмұндық элементтерін (факт, конфликт, аргумент, тақырып, жалпылау) сандық есептеуге, сондай-ақ жарияланымдардың сапалық сипаттамаларын (мақсатқа сәйкестігі, ақпараттық мазмұны, өзектілігі, дәлелділігі, конструктивтілігі) ескеруге негізделген. Контентті талдаудағыдай мәтіннің бұл сипаттамалары кодталады, белгілі бір санмен белгіленеді, содан кейін мәтінді оқығанда зерттеуші оларды жазып алады [21]

Google сынағы

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану сабақтарды тікелей онлайн режимінде өткізу мәселесін шешуге мүмкіндік берді. Бірақ студенттермен онлайн жұмыс жасаудың қазіргі қиын жағдайында ұйымдастыруға, ең бастысы, студенттердің өтілген материал бойынша үлгерім деңгейін анықтау және оларды одан әрі аттестациялау мақсатында студенттерді бағалау үшін тестілеудің жаңа форматтарын жүргізуге және іздестіруге ерекше назар аудару қажет болды.

Білімді бақылау әдісі ретінде тестілеудің кемшіліктері болғанымен, артықшылықтар әлі де көп. Оларға мыналар жатады: білімді бақылаудың алуан түрлі формалары; оқушылардың білімін объективті бағалау; тапсырмалардың әртүрлі жинақтарын және оларды әртүрлі жүйелерге біріктіру; оқу процесін талдау, оған түзетулер енгізу; білім беру процесін үздіксіз бақылау және білім алушылардың өзін-өзі бақылау жүйесі ретінде анықтау мүмкіндігі; өз бетінше оқу дағдыларын меңгеру, қажетті тапсырмаларды табу және меңгеру қабілеттерін дамыту; тестілеуге дайындалу мүмкіндігі, мысалы, халықаралық деңгейде, университеттегі уақытыңызда, бұл болашақта беделді жұмысқа тұру үшін өте қажет; бланкілерді өндіруге және оларды тасымалдауға ақшаны үнемдеу; ақпараттық қауіпсіздікті арттыру; алынған ұпайларды есептеу тәртібін жеңілдету; нәтижелерді жылдам алу, талдау және оны түзету мүмкіндігі.

Осылайша, компьютерлік тестілеу заңды түрде шет тілін оқытудың заманауи әдісі болып табылады, ол бақылау және бағалау процедураларын айтарлықтай автоматтандыруға мүмкіндік береді және оқу процесін тиімдірек

етеді. Ол әрбір мұғалімнің жеке үлесін жоққа шығармайды, бірақ бақылау және бағалау процесін тиімді ұйымдастыруға көмектеседі және осылайша білім беру сапасын және оны бақылауды жақсартуға жағдай жасайды [2, б. 58].

Нәтижелер мен пікірталас

Біз үшін «Google Forms» тегін құралын пайдалану жаңа формат болды. Google Forms – шақырулар, сауалнамалар, онлайн зерттеулер және т.б. жасау сияқты кері байланыс пішіндерін жасауға арналған онлайн құрал. Тесттер жасау үшін біз «Google Testing» пішінін (бұдан әрі Google Testing деп аталады) таңдадық. Бұл форма сабақтардың мәжбүрлі онлайн форматы кезінде студенттерді аттестациялаудың өзекті мәселесін шешті, сондай-ақ оқшаулау кезінде шетелдік студенттермен жұмыс істеуде қолданылды.

Google тестілеу формасымен жұмыс істеу тесттерді/тесттерді құрастыруда, сондай-ақ оларды өткізуде, атап айтқанда, студенттердің тестілеуін өткізу мен ұйымдастыруды бақылауда артықшылықтар мен кемшіліктерді анықтады.

1. Google Testing Toolkit

Артықшылықтары:

- Пайдалану өте оңай және ыңғайлы, бөлімдердің шексіз санын жасауға мүмкіндік береді. Біз «Грамматика», «Лексика», «Айтылым» (немесе оқу ережелері), «Оқу», «Жазу» бөлімдерін жасадық.

- Жаттығу/тапсырма опцияларының жеткілікті үлкен таңдауы ұсынылады: тізімнен таңдау (бірден бірнеше нұсқаға дейін), масштаб, мәтін (сөздер саны бойынша қысқа немесе шектеусіз). Әрбір сұрақ/тапсырма үшін сипаттаманы, орындалу мысалдарын және т.б. жасауға болады. Сұрақтар/тапсырмалар орындау үшін міндетті немесе қосымша болуы мүмкін (тест авторы анықтайды).

- Параметрлер сонымен қатар әрбір тапсырма/сұрақ үшін ұпайлардың әртүрлі санын анықтауға мүмкіндік береді, олардың жалпы сомасы сайтпен автоматты түрде есептеледі.

Кемшіліктері:

- Шетел тілін үйренудің барлық аспектілерін тексеруге болмайды, мысалы, тыңдап түсіну, яғни тыңдау бөлімі. Тапсырмаға Интернетте жалпыға қолжетімді емес аудио файлды қосу мүмкін емес, сондықтан тыңдау бөлімі Skype, Zoom, Zoom сияқты аудио/бейне хабар таратуды пайдалануға мүмкіндік беретін басқа интернет байланыс форматтарына сілтеме жасай отырып, арнайы белгіленген уақытта және мұғалімнің тікелей қатысуымен өтуі керек.

"Дискорд" және т.б. Тыңдап түсінуді тексерудің тағы бір нұсқасы - Google тестісінде жасалған тапсырманы орындаған кезде аудио файлды әр студентке жеке немесе топқа бөлек хабарламада жіберу. Бірақ содан кейін әдетте шектеулі болатын аудио файлды ойнату саны бақылау мүмкін болмайды.

- Тестілеуде жиі қолданылатын тапсырмалардың барлық түрлерін қолдануға болмайды. Мысалы, мәтінді пішімдеудің негізгі құралдары жоқ, атап айтқанда, сөздерді, әріп комбинацияларын және әріптерді бөлектеу үшін қаріпті «қалың», «курсив», «астын сызуға» өзгерту мүмкін емес. Мұндай жағдайларда тек бас әріптерді және әртүрлі белгілерді пайдаланып сөздерді бөлек қолдануға болады.

2. Пайдалану шарттары

Артықшылықтары:

- Тестті аяқтау тәсілдерінің санын біреуден шексіздікке дейін анықтауға болады (автордың қалауы бойынша). Тестілеу аяқталғаннан кейін сайт автоматты түрде (тест авторы анықтайды) нәтижелерді электрондық пошта мекенжайына аяқталғаны туралы хабарлама түрінде немесе студенттің орындаған тестіне сілтеме түрінде жібереді.

- Тестілеуге қатысушылардың үлгерімі туралы барлық ақпарат берілген тестке байланысты «Жауаптар» деп аталатын банкте сақталады; банкке тек мұғалім ғана кіре алады. Банк оқытушының одан әрі жұмысын талдау үшін ыңғайлы және жиі қажет болатын статистиканың әртүрлі түрлерін ұсынады: кесте және диаграмма түріндегі барлық тестілеуге қатысушылар алған нәтижелердің жалпы қысқаша мазмұны; жиі қате жауап беретін сұрақтарды талдау; әрбір тест сұрағын бөлек толтыру нәтижелерінің диаграммалары. Жауаптар банкі сонымен қатар әрбір студенттің тестілеуді аяқтағаны туралы ақпаратты тесттің өзі түрінде сақтайды, оны басып шығаруға да болады.

- Тестілеуді аяқтау үшін белгіленген уақытты да шектеуге болады. «Жіберу» функциясы арқылы сайт тестке қол жеткізу үшін бірегей сілтеме жасайды, бірақ кіру «Жауаптарды қабылдау» функциясы түрінде шектелуі мүмкін. Белгілі бір уақыттан кейін мұғалім «Жауаптарды қабылдамау» опциясын таңдайды, ал егер олар берілген уақыт ішінде орындай алмаса, сайт білім алушыларға жұмысты жіберуге тыйым салады.

- Google тестілеуінің маңызды және ыңғайлы функциясы – бұл «Қатынас параметрлері» бұл тестті студенттерді бағалау үшін пайдалану мүмкіндігін басқа мұғалімдермен «бөлісуге» мүмкіндік береді. «Кіру параметрлері» бөлімінде автор сынақтың «иесі» бөліскісі келетін болашақ «редакторға» мұғалімге жіберетін сілтеме де жасалады. Бұл тәсіл тестті көптеген мұғалімдерге өздерінің білім беру мақсаттарында қолдануға мүмкіндік береді, тест әзірлеуге уақытты үнемдейді, өйткені бірнеше мұғалімнің бір тестті әзірлеуі қажет емес, тест пен оның тапсырмаларын жақсарту үшін оны өңдеу қажет.

Кемшіліктері:

- Қаріпті пішімдеуді қолданумен байланысты қиындықтардың болуы, атап айтқанда, студент ұсынылғандардан таңдау жасамай, өз жауаптарын құрастырып, басып шығаратын тапсырмалармен (сөйлем құрастыру, ұсынылғанға синоним немесе қарама-қарсы сөз жазу және т.б.). Мәселе мынада, студент енгізген мәтінді сайт нүктеге дейінгі дәлдікпен тексереді, яғни жауап беруші сөйлемді бас әріппен бастамаса немесе сөйлемнің соңына нүкте қоймаса немесе автордың жауаптарында көрсетілгеннен басқа апостроф белгісін пайдаланса, жауап дұрыс деп есептелмейді. Сайт студенттің жауабын олай емес, мұғалімнің әріпке дейін дәлдікпен көрсеткен дұрыс жауабымен сәйкестігін қабылдайды. Әрине, құрастырушы студентке жауапты «жобалау» үшін барлық ықтимал нұсқаларды есепке алуға тырысып, дұрыс жауаптардың кез келген санын көрсете алады, бірақ бұл, біріншіден, тестті құрастыруға кететін уақытты айтарлықтай арттырады, екіншіден, дұрыс жауаптың «дұрыс емес құрастырылуының» барлық нұсқаларын болжау іс жүзінде мүмкін емес. Мұндай

жағдайларда мұғалім мұндай тапсырмалардың орындалуын «қолмен» тексеруге, яғни бүкіл сынақтың орындалуын міндетті түрде тексеруге және студенттің бағалау нәтижелерін іс жүзінде есептеп, тексеруге мәжбүр.

- бағалауға мұғалімнің қатысуын талап ететін тапсырмалар/сұрақ түрлері бар; сайтты пайдалана отырып, бұл тапсырмаларды бағалау мүмкін емес. Бұл, әрине, шығармашылық тапсырмалар, студенттердің сөйлеу дағдылары мен дағдыларын сөйлеуде пайдалану, мысалы, жазу, эссе, сұрақтарға егжей-тегжейлі жауаптар.

Жалпы, Google тестілеуін қолдану тәжірибесі бақылаудың бұл түрі өте ыңғайлы және бірқатар жағымды жақтары бар екенін көрсетті. Google тесті ортақ пайдалануға және бірнеше мұғалімнің тапсырмаларды бір уақытта түзетуіне мүмкіндік береді; тест құрастыру үшін жеткілікті ыңғайлы және жылдам форматты қамтамасыз етеді; коммуникациялық дағдылардың дамуын тексеруді қажет етпейтін, бірақ оқушылардың лексикалық, грамматикалық және фонетикалық материалды нақты «тануымен» және меңгеруімен көбірек байланысты тапсырмалардың жекелеген түрлерін орындау нәтижелерін есептеудің жеңілдетілген және дәл әдісі болып табылады; тестілеу уақытын таңдауда еркіндікті қамтамасыз етеді, ол аудиториялық сабақ уақытына байланысты болмауы мүмкін, олардың орналасқан жеріне қарамастан студенттердің көп санының тестілеуге қатысуы. Google тесті шетелдік студенттерді оқытуда және студент ауырып немесе себепсіз сабаққа қатыспауына байланысты аудиторияда емтиханға қатыса алмайтын жағдайларда да қолданылуы мүмкін. Сайтпен автоматты түрде құрастырылған диаграммалар мен статистиканы пайдалану студенттердің топтағы және әрбір студенттің өтілген материалды игерудегі «олқылықтарын» және жетістіктерін анықтауға мүмкіндік береді, кейіннен мұғалім өз жұмысын түзетеді. Бақылауды жүзеге асыру арқылы мұғалім оқушылардың жұмысының нәтижелері туралы да, өзінің оқу-педагогикалық қызметінің нәтижелері туралы да ақпарат алады. Демек, бұл шет тілін оқитын студенттердің ынтасын арттыруға көмектеседі, өйткені олардың алған бағасы олардың тілді меңгеру деңгейін көрсетеді. Екінші жағынан, мұғалімнің өзі топтық бақылаудың нәтижелерімен танысып, оның оқу-тәрбие жұмысына баға бере алады және шет тілі оқу бағдарламасына белгілі бір өзгерістер енгізе алады [3, б. [277].

Дегенмен, Google тестін пайдаланудың кемшіліктерін атап өтуге болмайды. Тікелей қарым-қатынас дағдылары мен дағдыларын, атап айтқанда сөйлеу мен тыңдауды меңгеруді анықтауға бағытталған тапсырмалардың мұндай аспектілері мен түрлерін бақылау мүмкін емес. Бақылау процесінде мұғалімнің қатысуы мен қатысуының қажеттілігі айқын болып қалады. Сондай-ақ, оқушылардың «көмекшілердің» (Интернет, оқу материалдары, интернет аудармашылары, сыныптастарының) қатысуынсыз тест тапсырмаларын орындайтынына толық сенімділік жоқ, яғни тілдік дағдылар мен дағдыларды меңгеру деңгейін формальды бағалау ретінде балл қою/«ұпайлар» толық және қорытынды емес, бірақ мұғалімнің қолында бағалау процесінде көмекші құрал ретінде пайдаланылуы мүмкін. Бұл тестілеу форматы қашықтықтан оқыту форматында кең қолдануды ұсынады.

1. Google-дың тестілеу философиясы

Google-дың тестілеу стратегиясы «Think Small & Think Quick» қағидасына негізделген. Бұл қағида бойынша, үлкен көлемді қосымшаларды бірден шығару орнына, оларды шағын бөліктерге бөліп, әрқайсысын жеке тестілеу ұсынылады. Бұл тәсіл өнімнің сапасын арттырып, қателерді ерте анықтауға мүмкіндік береді

2. Тест түрлері және олардың жіктелуі

Google тестілеуді үш негізгі санатқа бөледі:

- **Шағын тесттер (Small Tests):** Жеке модульдерді тексеруге бағытталған бірлік тесттері.
- **Орташа тесттер (Medium Tests):** Бірнеше компоненттердің өзара әрекетін тексеруге арналған интеграциялық тесттер.
- **Үлкен тесттер (Large Tests):** Жүйенің толық жұмысын, нақты пайдаланушы сценарийлерін қамтитын соңғыдан соңғыға дейінгі тесттер

Бұл жіктеу тесттердің ауқымын, жылдамдығын және сенімділігін ескере отырып, тиімді тестілеу стратегиясын құруға көмектеседі.

3. GoogleTest және GoogleMock құралдары

GoogleTest — C++ тілінде жазылған ашық бастапқы кодты бірлік тестілеу фреймворкі. Ол xUnit архитектурасына негізделген және түрлі платформаларда жұмыс істейді .

GoogleMock — GoogleTest-тің құрамдас бөлігі, ол жалған объектілерді құру арқылы сыртқы тәуелділіктерді модельдеуге мүмкіндік береді. Бұл құралдар бірге қолданылғанда, күрделі жүйелердің компоненттерін оқшаулап, тиімді тестілеуге жағдай жасайды .

4. Тест пирамидасы және оның маңызы

Google тестілеу стратегиясында тест пирамидасы маңызды рөл атқарады. Бұл пирамида бойынша:

- **Бірлік тесттер (Unit Tests):** Барлық тесттердің шамамен 80%-ын құрайды.
- **Интеграциялық тесттер (Integration Tests):** Шамамен 15%.
- **Соңғыдан соңғыға дейінгі тесттер (End-to-End Tests):** Шамамен 5% .

Бұл құрылым тестілеудің тиімділігін арттырып, қателерді ерте кезеңде анықтауға мүмкіндік береді.

5. A/B тестілеу және пайдаланушы тәжірибесін зерттеу

Google A/B тестілеуді кеңінен қолданады. Бұл әдіс арқылы екі нұсқаның қайсысы тиімді екенін анықтап, пайдаланушы тәжірибесін жақсартуға бағытталған шешімдер қабылданады .

6. Тестті автоматтандыру және үздіксіз интеграция

Google тестілеу процесін автоматтандыруға үлкен мән береді. Бұл үшін арнайы құралдар мен жүйелер қолданылады, мысалы:

- **Bazel:** Құрастыру және тестілеу процесін автоматтандыратын құрал.
- **Continuous Integration (CI):** Код өзгерістерін автоматты түрде тексеріп, біріктіру процесін жеңілдетеді.

Бұл құралдар тестілеу процесін жылдамдатып, өнім сапасын арттыруға көмектеседі.

7. Қауіпсіздік және тұрақтылықты қамтамасыз ету

Google қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін түрлі әдістерді қолданады:

- **Fuzzing:** Бағдарламалық қамтамасыз етуді кездейсоқ деректермен тексеру әдісі.
- **Chaos Engineering:** Жүйенің тұрақтылығын тексеру үшін әдейі ақаулар енгізу әдісі.

Бұл әдістер жүйенің осал тұстарын анықтап, оларды жоюға мүмкіндік береді.

8. Тест мәдениеті және білім алмасу

Google компаниясында тестілеу мәдениеті жоғары деңгейде дамыған. Мысалы, «Testing on the Toilet» бағдарламасы арқылы қызметкерлерге тестілеу бойынша кеңестер мен нұсқаулар беріледі. Бұл білім алмасу процесін жеңілдетіп, тестілеу сапасын арттырады

Google-дың тестілеу стратегиясы — жоғары сапалы, сенімді және қауіпсіз бағдарламалық қамтамасыз етуді жасауға бағытталған кешенді жүйе. Оның құрамына түрлі тест түрлері, автоматтандыру құралдары, қауіпсіздік әдістері және білім алмасу мәдениеті кіреді. Бұл тәжірибелер басқа ұйымдар үшін де үлгі бола алады.

Олар цифрлық ортада білім беру үдерісіне қатысушылардың тиімді өзара әрекеттесуі мен қызметін ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Қолданыстағы қызметтерді келесі топтарға топтастыруға болады:

1-топ – құжаттармен, презентациялармен және кестелермен жеке және топтық жұмысты ұйымдастыруға, сонымен қатар бірлескен жобалық әрекеттерге арналған цифрлық құралдар: Google құжаттары, әлеуметтік желілердегі қауымдастықтар және блогтар, OnlyOffice, GlobalLab виртуалды тақталары, MIRO, Whiteboard Fox, Ziteboard, Classroomscreen, Twiddla, Padlet, Trello және т.б.

2-топ – хабар тарату және бейнебайланыс құралдарын пайдалана отырып, жеке және топтық жұмыстарды ұйымдастыру қызметтері: Skype, Zoom, Google Hangouts, Yandex Telemost, Cisco Webex Meetings, What's App, Webinar.ru, Jitsi Meet, MyOwnConference және т.б.

3-топ – қашықтан тарату және қол жеткізу мүмкіндігі бар оқу материалдарын сақтауға және таратуға арналған құралдар (кез келген түрдегі файлдар): Google Drive, Yandex Disk, Microsoft OneDrive, VKontakte және т.б.

4-топ – оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау құралдары: Google Forms, MyQuizz, Quizizz, Quizalize, Kahoot, Wordwall, Online Test Pad және т.б.

Жоғары білімнің әртүрлі бағыттарының оқу жоспарларында базалық (міндетті) бөлім шеңберінде жүзеге асырылатын «Орыс тілі және сөйлеу мәдениеті» пәнінің мысалын пайдалана отырып, Google Forms тегін онлайн қызметінің мүмкіндіктерін қарастырамыз. Көрсетілген цифрлық ресурстың функционалдығын талдау барысында біз аралас оқыту жағдайында кері байланысты ұйымдастыру және студенттердің оқу жетістіктерін бағалауда оның мүмкіндіктерін анықтаймыз.

Google Forms, басқа ұқсас қызметтерден айырмашылығы, барлық мүмкіндіктерге шектеусіз қол жеткізуді қамтамасыз етеді. Мұны істеу үшін сізде

Google есептік жазбасы болуы керек. Бұл сандық құралдың артықшылықтары оның қысқа дизайнын, шаблондардың және дизайн тақырыптарының каталогының болуын, қарапайым және қол жетімді интерфейсті, сонымен қатар әртүрлі құрылғылардан: дербес компьютерден, планшеттен, смартфоннан қол жетімділікті қамтиды. Бұл онлайн сервисті оқу процесінде келесі жағдайларда пайдалануға болады:

- сауалнама немесе сауалнама;
- дауыс беру;
- үй тапсырмасын қашықтан тексеру;
- іс-шараларға тіркелу;
- зерттеулерді ұйымдастыру;
- тренингтен кейін кері байланыс алу;
- тестілеу.

Бұл зерттеудің мақсаты студенттердің оқу жетістіктерін бағалауда осы құралдың мүмкіндіктерін зерттеу болғандықтан, біз Google Forms көмегімен тестілеуді ұйымдастыруды егжей-тегжейлі қарастырамыз.

Жеке сынақты жасау үшін Google есептік жазбаңызға кіріп, пішін өңдегішін ашыңыз. Келесі кадам - шаблонды таңдау немесе өзіңіз жасау және пішінді қажетті мазмұнмен толтыру (жылдам нұсқаулық, жалпы ақпарат, сұрақтар мен жауаптар). Параметрлерге байланысты сұрақтар әр түрлі болуы мүмкін. Сонымен қатар, сіз түсініктемелерді орната аласыз және әрбір жауап үшін түсініктеме бере аласыз.

Деректер базасының макетін жасап, оны тест тапсырмаларымен, жауап нұсқаларымен толтырып, бағалау критерийлерін орнатқаннан кейін тікелей тестілеу режимінде жұмыс істеуге болады. Барлық деректер Google Developer Drive бұлттында сақталады.

Дерекқорға кіру сілтеме арқылы қамтамасыз етіледі, оны пайдаланушыларға бірнеше жолмен жіберуге болады: сілтемені көшіру, электрондық пошта арқылы жіберу немесе пішінді HTML форматында веб-сайтқа орналастыру. Бұл әрекеттердің барлығын Google Forms басты бетіндегі Жіберу түймесі арқылы жасауға болады.

Ғылыми эксперимент

Экспериментті екі мағынада түсіну керек: 1) жаңа білімді жинақтау құралы, содан кейін ол іргелі ғылымды түсіну әдісі ретінде әрекет етеді; 2) әлеуметтік шындықты өзгерту тәсілі, озық идеяны, тәжірибені, бағдарламаны сынау, содан кейін ол қолданбалы ғылым саласына жатады.

Эксперимент (лат. экспериментум – сынақ, тәжірибе) – зерттеу стратегиясы, оның барысында басқа белгілер жүйелі түрде және белгілі бір ретпен өзгерсе, құбылыстың (үдерістің, жағдайдың) кейбір сипаттамалары қалай әрекет ететінін мақсатты түрде бақылау жүзеге асырылады.

Эксперимент зерттелетін құбылыстың сипаттамалары арасындағы байланыс туралы теориялық идеяларға негізделген гипотезаны тексеру әдісі ретінде қалыптасты және бар. Әдістемелік тұрғыда бірінші кезең – зерттеу объектісіне теориялық талдау жасау, екіншісі – айнымалылар арасындағы

байланыстардың болуы, сипаты немесе бағыты туралы гипотезаны қалыптастыру, үшіншісі – айнымалыларды тәуелді және тәуелсіз деп бөлу. Эксперименттік айнымалыларды таңдау объектіні алдын ала теориялық талдаудың нәтижесі болып табылады. Олардың зерттеушінің ықпалына ұшырағандары бақыланатын және тәуелсіз деп аталады. Осыдан кейін эксперименттің әдістемелік бөлімі басталады. Зерттеу мақсаты қойылып, бағдарлама дайындалғаннан кейін екі топ құрылады: эксперименттік және бақылау [1].

Эксперименттік әдістің негізгі мақсаты – нәтижелері тәжірибеге тікелей әсер ететін белгілі бір гипотезаларды тексеру.

Эксперимент қолдануда өзінің шектеулері бар: ол бар білімдер негізінде айнымалылар құрылымын анықтауға болатын, эксперименттік факторды енгізуге рұқсат етілген және объекте болып жатқан өзгерістерді бақылау және өлшеу мүмкін болатын объектілерге қатысты ғана орындалады. Әлеуметтік объектілердің күрделілігі табиғи ғылыми эксперименттің тазалығына қол жеткізу және айнымалылар арасындағы тікелей тәуелділіктерді орнату мүмкіндіктерін шектейді: себебін корреляциялық тәуелділіктен оқшаулау қиын. Эксперименттің локалдығы зерттеушінің кең ауқымды жалпы қорытындылар жасау мүмкіндігін шектейді.

Эксперименттік бағдарлама социологиялық зерттеу бағдарламасының барлық құрылымдық элементтерінен тұрады. Бағдарламаны құрудағы жетекші міндет әлеуметтік объектінің әрекетін анықтайтын факторлар (айнымалылар) жүйесінде гипотезаны құрастыру және оны тексеруді жоспарлау болып табылады. Оның ерекшелігі объектіні (әлеуметтік топты) басқару жүйесінде де, зерттеу жүйесінде де жүзеге асырылатын процедураларды қамтитындығынан тұрады.

Эксперимент тақырыбы— зерттелетін объектінің қасиеттері мен оның әлеуметтік белсенділігі мен мінез-құлқын анықтайтын факторлар (айнымалылар) жүйесі арасындағы байланыстар мен байланыстар.

Айнымалылар экспериментте – зерттелетін объектінің күйіне тікелей немесе жанама әсер ететін бақыланатын және бақыланбайтын факторлар. Айнымалылар жүйесі эксперименттік жағдайды анықтайды және сипаттайды. Негізгі айнымалылар тәуелсіз және тәуелді. Тәуелсіз айнымалы – зерттеуші өзгертетін және эксперименттік топтың әрекетіне енгізетін фактор. Бұл объектінің жағдайына әсер ететін салыстырмалы түрде тәуелсіз, тұрақты, маңызды фактор. Тәуелді айнымалы - тәуелсіз айнымалының әсерінен өзгертін фактор. Айнымалылар эксперименттегі талдау категорияларын білдіреді және талдау категориялары сияқты эмпирикалық көрсеткіштер ретінде көрсетіледі [2].

Эксперименттік жағдай— эксперимент жүргізілетін шарттар жиынтығы. Олар далалық немесе зертханалық болуы мүмкін. Ғылыми эксперименттің бірегейлігі оның ғалымдарға белгілі бір жағдайды «ойнату» үшін ерекше жағдайлар жасау қабілетінде, сайып келгенде, әлеуметтік құбылыс туралы өте құнды ақпарат алуда.

Эксперименттік объект— әлеуметтік топ, ұжымдық, жеке (экспериментке қатысушылар). Экспериментте объектілердің екі түрі (эксперименттік блоктар) ажыратылады: бақылау және эксперименттік топтар. Екі топты салыстыру айырмашылықты анықтайды және күтілетін өзгерістер орын алды ма, жоқ па деп бағалауға мүмкіндік береді. Экспериментке қатысушылардың саны әдетте аз және сирек 10-15 адамнан асады.

Эксперименттік топ— эксперименттік фактор әсер ететін (тәуелсіз айнымалы). Объектіні таңдауға қойылатын жалпы талаптан басқа — зерттелетін объектілер класындағы өкілдік — бұл топқа эксперимент кезеңінде құрамның салыстырмалы тұрақтылығына және жүйелі бақыланатын бақылау жүргізу мүмкіндігіне қойылатын талаптар қойылады; Кейбір жағдайларда экспериментке қатысу үшін топтың келісімі қажет [3].

Бақылау топ зерттеуші көрсеткен параметрлері бойынша эксперименттікмен бірдей, бірақ эксперименттік факторлар әсер етпейтін (тәуелсіз айнымалы). Бақылау тобының болуы эксперименттік және бақылау топтарында жанама параметрлердің әсер ету ықтималдығы бірдей болғандықтан әлеуметтік эксперименттің тазалығын арттырады.

Эксперимент жүргізу тәртібі ғалымдардың алдымен зерттеу нысанын екі біртекті топқа бөлуді және олардың біріне бірнеше жаңа факторларды енгізуді, екіншісін өзгеріссіз қалдыруды жоспарлауынан тұрады. Содан кейін екі топты салыстыру ұйымдастырылады. Ол жүзеге асырылатын объект көбінесе эксперименттік жағдайды құру құралы ретінде ғана әрекет етеді. Сондықтан, кейіннен, мысалы, жаппай зерттеу объектісінен айырмашылығы, ол алынған нәтижелер мен қорытындыларды пайдаланумен байланысты болмауы мүмкін.

Табиғи және қоғамдық құбылыстарды басқарылатын және басқарылатын жағдайларда зерттейтін таным әдісі ретінде эксперимент бес кезеңнен өтеді:

1. Екі топ құрылады: а) эксперименттік (ғалым араласатын топ), оны интервенция немесе ынталандыру деп те атайды; б) ешкім араласпайтын бақылау тобы.

2. Екі топтағы субъектілер тек кездейсоқ іріктеу негізінде таңдалады, бұл олардың баламалылығын қамтамасыз етеді. Топтардың мөлшері неғұрлым үлкен болса, соғұрлым олардың эквиваленттілігі жоғары болады. Саптары (діндарлығы, әлеуметтік жағдайы, жасы, материалдық әл-ауқаты, бейімділігі және т.б.) халық арасында біркелкі бөлінсе, 25 адамнан тұратын топтар 50-ден тұратын топтарға қарағанда азырақ. Эксперимент салыстырмалы түрде біркелкі жағдайларда, бастапқыда шағын (бірнеше ондағанға дейін) сыналушылардың топтарында жүргізілгені дұрыс.

3. Екі топ алдымен алдын ала сынақ деп аталатын сынақтан өтеді, яғни олар табыс, түсік тастауға қатысты көзқарастар және экспериментте өзгерткіңіз келетін басқа айнымалылар сияқты бірнеше айнымалы мәндерді өлшейді.

4. Тәуелсіз айнымалылар енгізіледі, яғни жоспарланған өзгерістер.

5. Тәуелді айнымалылар өлшенеді, яғни инновациялардың салдары. Бұл посттест (posttest) деп аталады.

Тәуелді айнымалылардың мәндері эксперименттік топта өзгерсе, бірақ бақылау тобында өзгермесе, онда әлеуметтанушы тәуелді айнымалының өзгеруі

экспериментатор өзгерткен тәуелсіз айнымалының «таза» әсерімен байланысты, яғни басқа айнымалылардың қатарлас әсерінен бос деген қорытынды жасауға құқылы. Тәуелсіз және тәуелді айнымалылар арасындағы байланыс туралы гипотеза дәлелденген болып саналады, егер тәуелсіз айнымалының өзгеруі эксперименталды топтағы тәуелді айнымалының өзгеруіне себеп болса, бақылау тобында бірдей айнымалылардың күйі тұрақты болған жағдайда.

Экспериментте топтарды құру

Эксперименттің маңызды шарты эксперименттік топтарды құру немесе таңдау болып табылады. Эксперимент жүргізудің ең оңай жолы – бұрынғы және кейінгі күйді салыстыру. Мысалы, егер соңғысы әдейі өзгертілсе, еңбек өнімділігі мен жұмыс орындарының жарықтандыру көрсеткіштерін салыстыруға болады. Дегенмен, мұндай оңайлатылған процедура тәуелділерге әсер ететін көптеген басқа, есепке алынбаған айнымалыларды бақылауға мүмкіндік бермейді. Бұл әсерлерді жою немесе кем дегенде олардың қатысуын бақылау үшін эксперименттік ғана емес, сонымен қатар бақылау топтары да анықталады. Ол есептелмеген факторлар эксперименттік және бақылау топтарында бірдей әрекет етеді деген болжамға негізделген. Эксперименттік топта бақыланатын (тәуелсіз) айнымалыларға өзгерістер енгізіледі. Бақылау топтарында тәуелсіз айнымалылар өзгеріссіз қалады [4].

Ғылыми эксперименттегі екі топ, егер ол шынымен біреу болса, бірдей болуы керек (ең маңызды белгілері бойынша ұқсас). Екі топ арасындағы ұқсастық принципі – эксперименттік және бақылау – эксперименттің бүкіл барысында бұзылмауы керек. Оның сақталуын эксперименттік бақылау деп атайды. Бақылау эксперименттің барлық кезеңдеріндегі жетекші нәтижелі процедуралардың бірі болып табылады. Оның негізгі қызметі – қалыптасқан топтарға және айнымалылардың мінез-құлқына қатысты эксперименттің тазалығын қамтамасыз ету. Басқару объектіні дәл бақылауды – айнымалылар мен олардың күйлерін тіркеуді, сондай-ақ объект күйінің көрсетілген параметрлерін сақтау мақсатында процестерді реттеуді қамтиды.

Әлеуметтануда топ құрудың үш әдісі қолданылады: жұптық таңдау, құрылымдық сәйкестендіру және кездейсоқ таңдау [5].

Жұптық таңдау әдісі: екі топ бейтарап және бақылау тұрғысынан бірдей, бірақ факторлық сипаттамалар бойынша бір-бірінен ерекшеленетіндей етіп жалпы халықтан таңдалады. Осыдан кейін екі топқа бірдей жағдайлар жасалады, ал біраз уақыттан кейін екі топтағы бақылау белгілерінің параметрлерін тіркеу және салыстыру арқылы эксперименттің әсері өлшенеді. Әдіс негізінен параллельді эксперименттерде қолданылады.

Құрылымдық сәйкестендіру әдісі Ол сызықтық және параллельді эксперименттерде де қолданылады. Сызықтық экспериментте топ бейтарап және бақылау сипаттамалары бойынша жалпы халықтың макромоделін көрсететіндей етіп таңдалады. Мұндай іріктеу квота бойынша іріктеу негізінде жүзеге асырылуы мүмкін. Параллельді экспериментте эксперименттік және бақылау топтарының құрылымдары бірдей сипаттамаларға сәйкес теңестіріледі.

Кездейсоқ іріктеу әдісі алдын ала анықталған көлемі бар ықтималды таңдаудың бұрын талқыланған әдістерімен бірдей. Әдетте, ол үлкен (бірнеше жүз адамға дейін) тәжірибелік топпен далалық тәжірибелерде қолданылады [7].

Кездейсоқ іріктеу технологиясында рандомизация кеңінен қолданылады. Рандомизация – зерттелушілерді эксперименттік және бақылау топтарына кездейсоқ бөлуді қамтамасыз ететін процедура. Мақсат – бір типті субъектілерді, мысалы, ең білімді немесе ең сау адамдарды саналы немесе бейсаналық түрде таңдау мүмкіндігін барынша азайту. Кездейсоқ тағайындау екі топ арасында айырмашылықтардың болмауын қамтамасыз етеді және осылайша кейбір сипаттамалар бойынша топтардағы айырмашылықтарға байланысты жүйелі қателер ықтималдығын азайтады.

Эксперименттегі қателер мен қиындықтар [8]

Эксперимент жүргізу кезінде кейде қателіктер жіберіледі және белгілі бір қиындықтар туындайды:

- эксперимент басқа, қарапайым тәсілдермен алуға болатын ақпаратты алу үшін жүргізіледі;
- эксперимент қатысушы немесе стандартталған қатысушысыз бақылау ретінде беріледі;
- эксперименттік жағдай нақты анықталмаған, нәтижесінде эксперимент оның шарттарын бұза отырып жүргізіледі;
- эксперименттік жағдайды субъективті бағалау объективті сипаттамаларға қарағанда басым;
- айнымалылардың теориялық жүйесі дұрыс құрастырылмаған, себеп-салдар шатастырылған;
- жүргізілген эксперимент пен зерттеудің мақсаты, міндеттері және гипотезалары арасында органикалық байланыс жоқ;
- тұжырымдалған гипотезалар зерттелетін объектідегі проблемалық жағдайларды немесе маңызды тәуелділіктерді көрсетпейді;
- эксперименттік тестілеуге ұсынылған гипотезаны құрастыруда екіұштылық немесе басқа да елеулі дәлсіздік бар;
- зерттелетін құбылыста болып жатқан процестердің себебі немесе тұрақты детерминанты бола алмайтын фактор тәуелсіз айнымалы ретінде анықталады;
- эксперименттік фактор (тәуелсіз айнымалы) оның анықтауыш рөлін атқаруы және зерттеушінің бақылауына қолайлы болуы ескерілмей, ерікті түрде таңдалады;
- тәуелсіз айнымалыға қосылмаған факторлардың тәуелді айнымалыларға әсері төмен бағаланады;
- тәуелді және тәуелсіз айнымалылар арасындағы байланыстар кездейсоқ, айнымалылардың құрылымы дұрыс орнатылмаған;
- эмпирикалық көрсеткіштерде тәуелсіз және тәуелді айнымалылар адекватты түрде көрсетілмеді;

•объектіні алдын ала сипаттауда қателіктер жіберілді, бұл айнымалыларды дұрыс эмпирикалық түсіндіруге және адекватты емес көрсеткіштерді таңдауға әкелді;

•Эксперименттік және бақылау топтарын құруда қателіктер жіберілді. Эксперимент барысында топтар арасында айтарлықтай айырмашылықтар табылды, бұл осы топтарды айнымалылар құрамы бойынша салыстыру мүмкіндігіне күмән тудырды;

•эксперимент барысында тәжірибелік топтың тәжірибе басталғанға дейін белгісіз болған маңызды қасиеттері анықталды;

•бақылау тобы зерттеу үшін маңызды параметрлер бойынша сараптама тобының аналогын көрсетпейді

•жанама факторлардың әсерін бейтараптандыру мүмкін емес, эксперименттік жағдайды жасау қиын;

•айнымалылардың күйін өлшеу және бақылау деңгейі жеткіліксіз;

•деректерді талдау кезінде зерттелетін құбылыстар класына сәйкес келмейтін логикалық-математикалық аппарат пайдаланылды;

•эксперимент нәтижелерін талдау кезінде әлеуметтанушы тәуелсіз айнымалының тәуелді айнымалыға әсерін асыра бағалайды және эксперименттік жағдайдың өзгеруіне бірқатар кездейсоқ факторлардың әсерін төмендетеді;

•эксперименттік аспаптар эксперименттің тазалығын сақтауға емес, белгілі бір деректерді (бақылау құралы сияқты) жазуға ғана бағытталған;

•алынған ақпаратты талдауда қолданылатын статистикалық әдістер себеп-салдар байланыстарының сипатына сәйкес келмеуі;

•экспериментаторлардың қорытындылары гипотезаға сәйкес келу үшін жеткілікті негіздерсіз түзетіледі (бейімделеді);

•эксперимент оны қаламайтын және оған қарсы тұратын адамдарға жүргізіледі;

•эксперименттік жұмысты ұйымдастырушылардың арасында эксперименттің оң нәтижелеріне қызығушылық танытпайтын адамдар болды;

•Эксперимент барысында қатысушылар арасында экспериментке қатысуға қатысты қақтығыстар туындады;

•команда экспериментке қатысудан бас тартады, өйткені олар бұрын экспериментке қатысуға мәжбүр болды және бұл қатысу қажетсіз алаңдаушылықтан басқа ештеңе әкелмейді.

Әлеуметтік ғылымдарда эксперименттер келесіге бөлінеді:

- 1) шынайы эксперименттер және квазиэксперименттер;
- 2) табиғи эксперименттер және натуралистік эксперименттер (далалық (табиғи) және зертханалық тәжірибелер);
- 3) параллельді және тізбекті (сызықты) тәжірибелер;
- 4) белсенді және пассивті эксперименттер;
- 5) «жақсартатын» және «нақты әлемді қайталайтын» эксперименттер;
- 6) бағалау зерттеулеріндегі әдістемелік эксперимент және эксперименттер;
- 7) көпфакторлы және бір факторлы эксперименттер;

8) модельдік және ойлау эксперименттері және т.б. Сонымен қатар пилоттық эксперименттер де бар.

Қоғамдық ғылымдардағы, ең алдымен әлеуметтану мен антропологиядағы эксперименттік жағдайдың сипаты бойынша екі негізгі форма бөлінеді: далалық және зертханалық эксперименттер.

Зертханалық эксперимент – бұл ерекше жағдайларда жеке тұлғаның қызметін модельдеуге бағытталған әдістемелік стратегия. Ол бақыланатын айнымалыларды өзгертуге және тәуелді айнымалылардағы ілеспе өзгерістерді бақылауға мүмкіндік беретін жасанды жағдайларды құруға негізделген. Көбінесе бұл әдіс арнайы жабдықты және кейде техникалық құрылғыларды пайдалануды талап етеді. Зерттелетін сипаттаманың қайталануын және оның көріну шарттарын қамтамасыз ету зертханалық эксперименттің жетекші белгісі болып табылады. Алынған мәліметтердің тазалығына қойылатын талап кейбір шектеулермен де байланысты: жасанды зертханалық жағдайларда нақты өмірлік жағдайларды модельдеу іс жүзінде мүмкін емес, тек олардың жеке фрагменттері.

Мысал ретінде адам бейнеленетін объектіні қай кезеңде танитынын білу үшін арнайы экранда (теледидар экраны сияқты) субъектіге әртүрлі көлемдегі көрнекі ақпараттарды (нөлден бастап объектіні барлық бөлшектерімен көрсетуге дейін) біртіндеп беруге мүмкіндік беретін арнайы қондырғыны қолдану арқылы тану процесін зерттеуді айтуға болады. Зертханалық эксперимент адамның психикалық әрекетін терең және жан-жақты зерттеуге жағдай жасайды. Әлеуметтік-психологиялық және психологиялық эксперименттер әдетте зертханалық жағдайда жүргізіледі.

Далалық тәжірибе зерттелетін процесс үшін табиғи жағдайда өтеді. Бұл эксперименттің әдістемесі қажетті айнымалылар жиынтығы бар бақылау және эксперименттік топтарды таңдауды талап етеді. Бұл жағдайда топ мүшелері (субъектілер) өздерінің экспериментке қатысып жатқанын білмеуі немесе білмеуі мүмкін. Әрбір нақты жағдайда оларды хабардар ету шешімі бұл ақпараттың эксперимент барысына қаншалықты әсер ете алатындығына байланысты [10].

Нағыз эксперименттер, жаратылыстану әзірлеген ғылыми әдістің барлық талаптарын сақтай отырып ұйымдастырылған (зерттеу бағдарламасы, себеп-салдарлық байланыстар туралы гипотезалар, тәуелді және тәуелсіз айнымалылар, эксперименттік және бақылау топтарын статистикалық іріктеу, ғалымдар соңғы нәтижеге әсер ететін барлық факторларды бақылай алмайды және т.б.), әлеуметтік ғылымдарда өте сирек кездеседі. Кейбір ережелер міндетті түрде бұзылады немесе мүлде орындалмайды. Әлеуметтанушылар өздерін ақтай отырып, өз ғылымының пәнінің күрделілігін, адам факторының араласуын және, айталық, физикада жоқ басқа да көптеген себептерді көрсетеді.

Көбінесе әлеуметтік ғылымдарда квазиэксперимент қолданылады. Ол шынайы экспериментке қарама-қарсы нәрсе болып саналады [15]. Квазиэксперименттерде ғылыми әдістің барлық ойластырылған және мүмкін емес талаптары бұзылады, атап айтқанда, зерттеу бағдарламасы жоқ, гипотезалар мен айнымалылар алға қойылмайды, топтың екі міндетті түрі құрылмайды және т.б., соған қарамастан эксперимент жүргізілді деп есептеледі.

[16]. Мұндай процедурадағы эксперименттен кейде бір ғана нәрсе қалады - субъектінің объектіге әсері, әлеуметтік ортаның өзгеруі. Сондықтан барлық дерлік әлеуметтік эксперименттер квазиэксперимент түрінде өтеді. Олар бір немесе басқа нәтижеге қол жеткізгендіктен (кейде қоршаған орта жақсарады, кейде нашарлайды) практикалық нәтиже, мысалы, қалада ақылы телефон орнатылды, жол жүру ақысын төлеудің түпнұсқа жүйесі енгізілді, мүгедектерге арнайы жеңілдіктер жүйесі енгізілді және т.б., оларды әлеуметтік инновация (инновация, енгізу) деп те атайды.

Табиғи эксперимент шынайы және квазиэксперименттерден айтарлықтай ерекшеленеді. Екінші жағдайда кез келген араласуды ғалым ұйымдастырады; біріншіден, ол табиғи түрде пайда болады. Мынадай жағдайлар табиғи болып саналады: а) тұрғындардың бір бөлігі ауылдан қалаға кетуге, ал кейбіреулері қалуға шешім қабылдады; б) облыстағы кейбір ауылдарда электр жарығы болса, басқаларында жоқ; в) ұлттық азшылықтың кейбір өкілдері орта деңгейлі мектептерде оқиды, ал басқалары резервте оқиды; г) Кейбір мәдениеттер әйелдерді өлтірумен айналысады, ал басқалары жоқ. Осы жағдайлардың кез келгені адам мінез-құлқының аспектілері зерттелетін табиғи эксперименттің нысанына айналуы мүмкін. Мұндай жағдайларда интервенция басталғанға дейін алдын ала сынақ жүргізу және тәуелсіз айнымалыларды өлшеу мүмкін емес. Ғалым не теориялық, не қосалқы көздерден бастапқы шарттарды ойша қалпына келтіреді, содан кейін эксперименттің барысы мен оның салдарын зерттейді. Көбінесе ол соңғыларды ғана ұстайды, ал қалғандарының барлығын респонденттердің сауалнамасы негізінде қайта құруға тура келеді.

Табиғи эксперименттен айырмашылығы, ынталандырушы материал ойлап табылмайды, натуралистік экспериментте біз қажетті ақпаратты жинауға мүмкіндік беретін жағдайлар мен ортаны жасанды түрде құрастырамыз.

Параллель эксперимент тәуелсіз және тәуелді айнымалылардың күйі олардың эксперименттік топтағы күйімен параллельді өлшенетін бақылау топтарын пайдалануды қамтиды, ал бақылау тобында эксперименттік араласулар жүргізілмейді. Топтардың құрамы эксперимент нәтижесіне әсер етуі мүмкін барлық бақылау және бейтарап сипаттамаларда бірдей болуы керек (ең алдымен әлеуметтік-демографиялық сипаттамалар). Бақылау тобының сипаттамалары эксперименттің барлық кезеңінде тұрақты болып қалады, ал эксперименталды топтың сипаттамалары өзгереді. Эксперимент нәтижелері бойынша екі топтың бақылау сипаттамалары салыстырылады және орын алған өзгерістердің себептері мен көлемі туралы қорытынды жасалады.

Экспериментатордың белсенділігіне қарай белсенді және пассивті эксперименттер деп ажыратылады. Біріншісі тәуелді айнымалы жағдайының гипотетикалық себебі болып табылатын бақыланатын айнымалыны енгізу арқылы зерттелетін жағдайдың мақсатты өзгеруін қамтиды. Экспериментатор зерттелетін объектіге басқарушылық ықпал етуді қолданады: еңбекке ақы төлеудің жаңа түрі, демалыс күндерінің икемді кестесі, сапаны бақылау жүйесі және т.б. Пассивті эксперимент экспериментатор талап ететін айнымалылар комбинациясы бар табиғи жағдайда объектілерді таңдаумен сипатталады. Мысалы, лауазымдық нұсқаулықтардың сапасы мен серіктестік қарым-

қатынастарымен байланысты негізгі жұмыс топтары мүшелерінің арасындағы іскерлік қарым-қатынастардың табыстылығы арасындағы байланысты зерттегенде, лауазымдық нұсқаулықтардың сапасы бойынша ерекшеленетін және осы командалар арасындағы қарым-қатынасқа әсер ететін басқа айнымалылармен сәйкес келетін серіктес командаларды таңдауға болады (басшылар мен қарапайым қызметкерлердің қызмет ету ұзақтығы, біліктілік деңгейі және т.б.).

Экс-фактум эксперименті қазіргі уақыттан өткенге дейінгі гипотетикалық себеп әрекетін қайта құруды қамтиды. АҚШ-та (1930 жылдары) тәуелсіз өмір кезеңіндегі мектеп түлектерінің білім деңгейінің қоғамдағы экономикалық бейімделуіне әсерін зерттеу мақсатында жүргізілген белгілі «экс-постфактум» эксперименті бар.

Ой эксперименті зерттеушінің объектте болып жатқан процестерге араласуын болдырмайтын зерттелетін объект туралы алынған ақпаратты түсіндірудің арнайы технологиясы.

Ассоциативті эксперимент— бір мезгілде ұсынған проективтік әдіс К.Г. Юнг, М.Вертхаймер және Д.Кляйн және тұлға мотивациясын зерттеуге арналған. Онда зерттелуші ойына келген кез келген сөзбен ынталандырушы сөздердің жиынтығына мүмкіндігінше тез жауап беруі сұралады. Бұл жағдайда пайда болатын ассоциациялар олардың түріне, ұқсас ассоциациялардың жиілігіне және ынталандырушы сөз бен субъект реакциясының арасындағы уақытқа сәйкес жазылады. Алынған мәліметтер негізінде субъектінің жасырын жетектері мен аффективті кешендері туралы қорытынды жасалады.

Қос соқыр эксперимент— эксперименттің мәні мен ерекшелігін зерттелуші ғана емес, оны жүргізетін экспериментатор да хабарсыз қалатын арнайы эксперименттік процедура. Осындай жағдайларға байланысты экспериментатордың эксперимент нәтижелеріне әсер ету мүмкіндігі жойылады және оның объективтілігінің көрсеткіштері жоғарылайды. Атап айтқанда, мұндай жағдайларды компьютер арқылы модельдеуге болады.

Табиғи эксперимент— 1910 жылы А.Ф.Лазурский әзірлеген эксперименттік стратегия. Ол зерттеуге қатысатынын білмейтін субъектінің әдеттегі іс-әрекетіне жақын жағдайда жүргізілетіндігімен сипатталады. Осының арқасында эксперименттің үлкен тазалығына қол жеткізіледі. Негізгі әдістер – бақылау және зерттелушімен әңгімелесу, оның нәтижелері сапалы түрде өңделеді. Бұл эксперимент бақылау әдісі мен зертханалық эксперименттің жағымды жақтарын біріктіреді. Мұнда бақылау жағдайларының табиғилығы сақталады және тәжірибенің дәлдігі енгізіледі. Табиғи экспериментті дұрыс және сәтті жүргізу үшін зертханалық экспериментке қойылатын барлық талаптарды сақтау қажет. Зерттеу мақсатына сәйкес экспериментатор психикалық әрекеттің оны қызықтыратын аспектілерінің ең жарқын көрінісін қамтамасыз ететін шарттарды таңдайды. Табиғи эксперименттің нұсқасы – психологиялық-педагогикалық эксперимент немесе эксперименттік оқыту, мұнда мектеп оқушысының қалыптасуға жататын психикалық ерекшеліктері зерттеледі.

Оқу эксперименті— белгілі бір психикалық процестерді зерттеу олардың мақсатты түрде қалыптасуы кезінде болатындығымен сипатталатын табиғи эксперимент түрі. Бұл әдістің көмегімен білім, білік, дағдының қазіргі жағдайы емес, олардың қалыптасу ерекшеліктері ашылады. Оның аясында субъектіге алдымен жаңа әрекетті немесе жаңа білімді (мысалы, үлгіні тұжырымдау) өз бетінше меңгеру сұралады, содан кейін бұл сәтті болмаса, оған қатаң реттелген және жеке көмек көрсетіледі. Бұл бүкіл процесс растау экспериментімен бірге жүреді, соның арқасында проксимальды даму аймағына сәйкес келетін бастапқы, ағымдағы және соңғы деңгей арасындағы айырмашылықты анықтауға болады. Оқу эксперименті тек теориялық психологияда ғана емес, сонымен қатар психикалық дамуды диагностикалау үшін, атап айтқанда патопсихологияда қолданылады. Оқыту эксперименті отандық психологияда 1930 жылдардың аяғында қолданыла бастады.

Психологиядағы эксперимент түрлерінің бірі – социометриялық эксперимент. Ол адамдар арасындағы қарым-қатынасты, адамның белгілі бір топтағы (өндірістік ұжым, мектеп сыныбы, балабақша тобы) алатын орнын зерттеу үшін қолданылады. Топты зерттеген кезде әр адам бірлескен жұмыс, демалыс және іс-әрекеттер үшін серіктестерді таңдауға қатысты бірқатар сұрақтарға жауап береді. Нәтижелерге сүйене отырып, топтағы ең көп және аз танымал адамды анықтауға болады.

Өзін-өзі бақылау тесті

Терминдер сөздігі

А

Құжаттарды талдау— әлеуметтанудағы зерттеу әдісі, онда ақпарат көзі кез келген құжаттардағы: хаттамалар, баяндамалар, қаулылар мен шешімдер, газет басылымдары, журналдар, хаттар, көркем шығармалар, иллюстрациялардағы мәтіндік хабарламалар болып табылады.

Сауалнама— мәтінді ұйымдастырудың сұрақ-жауап формасы.

Сауалнама сұрақтары- респонденттерге сұрау, растау және/немесе теріс тұжырымдардағы барлық сөйлеу хабарламалары, сондай-ақ ұсынылған жауап нұсқалары.

Б

Бренд— жақсы жарнамаланған бренд.

Қысқаша— клиенттің агенттікке қоятын міндеттерін қысқаша және нақты тұжырымдайтын және оларға жету үшін агенттікке қажетті қосымша ақпаратты қамтитын құжат.

Брифинг— брифинг, кездесу, оның шеңберінде маркетингтік зерттеудің мақсаты мен міндеттері тұжырымдалады; зерттеу тапсырмасын талқылау кезінде орындаушы мен тапсырыс берушінің кездесуі.

IN

Жарамдылық— өлшенетін көрсеткіштің өлшеуге жататынға сәйкестік дәрежесін көрсететін әлеуметтанудағы өлшем сапасының негізгі сипаттамасы.

Варияция— айнымалы мәндеріндегі спрэд.

Тексеру- ғылыми теорияны оған қатысты эмпирикалық фактілердің бүкіл жиынтығымен растау.

Ықтималдық білім— эмпирикалық растауды, фактілерге жүгінуді талап ететін гипотетикалық білім.

Ықтималдық— шектеусіз рет қайталануы мүмкін белгілі бір жағдайларда кез келген кездейсоқ оқиғаның пайда болу мүмкіндігі дәрежесінің сандық сипаттамасы.

Сұрақтарды сүзу— мақсаты сұрақтың негізгі адресатын белгілеу және осы сұраққа қатысы жоқтарды белгілеу болып табылатын социологиялық сауалнаманың қосымша сұрақтарының класы.

Қосымша деректер —әлдекім әлдеқашан алған және өңдеген ақпарат.

Үлгі— 1) әлеуметтанушы зерттеуге ниетті тұлғаларды білдіретін зерттеу үшін іріктеліп алынған адамдар тобы; 2) жалпы халық арасынан адамдарды іріктеу процесі

Популяция үлгісі— әлеуметтанушыны зерттеуші ретінде қызықтыратын және сауалнамаға нақты енгізілген адамдар; сынама алумен бірдей нәрсе

Үлгі зерттеу— өздері және өз пікірлері туралы ақпарат беретін респонденттердің арнайы таңдалған тобына сауалнама жүргізу арқылы адамдардың мінез-құлқы мен қарым-қатынасы туралы мәліметтерді жүйелі түрде жинау әдісі.

Г

Жалпы халық- әлеуметтанушы өз зерттеулерінде олар туралы ақпарат алуға ұмтылатын адамдардың жиынтығы.

Гипотеза— растауды немесе теріске шығаруды қажет ететін зерттелетін құбылыстар мен процестерді түсіндіру үшін алға қойылған ғылыми болжам.

Гистограмма— көбінесе интервалдық масштабта құрастырылған таралудың графикалық көрінісі.

Тереңдетілген сұхбаттар— өндірілетін өнім немесе қызмет бағытталған мақсатты аудитория өкілдерін егжей-тегжейлі зерттеу.

Кластерлік іріктеу— таңдалған нысандар кішірек бірліктердің топтарын немесе кластерлерін көрсететін іріктеу түрі.

Мәліметтерді топтастыру— бастапқы статистикалық ақпаратты өңдеудің негізгі әдістерінің бірі, ол белгілі бір жағынан біртекті, сондай-ақ зерттелетін белгінің мәндері бірдей немесе ұқсас популяция бірліктерінің топтарын құру процесі болып табылады.

Топтық сұхбат— бұл жағдайда модератор деп аталатын бір интервьюер мен бірнеше адам арасындағы ұжымдық пікірді білу, тақырып бойынша ортақ көзқарасты орнату үшін әңгімелесу.

Д

Деректер— компьютерлік технологияның көмегімен оны беруге немесе өңдеуге мүмкіндік беретін формалды түрде ұсынылған ақпарат.

Нәзік сұрақ— сезімтал тақырыптарды қозғайтын сауалнама сұрағы.

Іскерлік ойындар– басқару персоналын қысқа мерзімді оқыту (белсенді оқыту әдісі) сипатына ие кәсіпорында немесе ұйымда басқарудың нақты мәселелерін шешудің қолданбалы әдістемесі мен жүйесі.

Delphi әдісі– сарапшылардың жалпылама бағасы ең аз дисперсияға ие болады деген болжамға негізделген сараптамалық бағалау әдісі, ал жеке бағалаулардың медианалық мәні болжанған нәтиженің нақты мәніне ұмтылады.

Сипаттамалық түсіндіру– теориялық модельді кұруда қолданылатын ұғымдарды сипаттау.

Сипаттамалық зерттеу– (дескриптивтік зерттеу) – зерттелетін объектінің қарапайым сипаттамасына негізделген зерттеу.

Диаграмма– кейбір шамалар арасындағы қатынасты анық көрсететін графикалық кескіндердің алуан түрлілігінің жалпылама атауы.

Диалогтық сұхбат– зерттеуші мен зерттелуші арасындағы еркін диалог түрінде өтетін, талқыланатын мәселелер бойынша екеуі де бірдей белсенді позицияны ұстанатын және бірдей пікір алмасатын тереңдетілген сұхбаттың түрі.

Дискриминанттың жарамдылығы– теорияда байланыссыз (корреляциялық емес) деп саналатын айнымалылар эмпирикалық зерттеулерде де солай болуы керек.

Дискриминантты талдау– бір уақытта бірнеше белгілерге негізделген екі немесе одан да көп объектілер арасындағы айырмашылықтарды зерттеуге мүмкіндік беретін статистикалық әдіс.

Дисперсия– ерекшелік мәндерінің орташа мәнінен ауытқу квадраттарының орташа мәні.

Күнделік– респонденттердің белгілі бір уақыт аралығында (бір аптадан немесе одан да ұзақ) арнайы күнделіктерді толтыратын зерттеу әдісі. Күнделіктер теледидар бағдарламаларын көру немесе радиостанцияларды тыңдау және т.б. туралы ақпаратты жаза алады.

Күнделікті зерттеу– респонденттердің қызықтыратын ақпаратты үнемі жазып тұратын күнделіктерін толтыру арқылы респонденттердің көңіл-күйіндегі, қажеттіліктері мен мінез-құлқындағы өзгерістерді зерттеу.

Сенімділік ықтималдығы– жалпы жиынтықтағы бағаланған параметрдің белгіленген интервал шегінде болу ықтималдығы.

Үй тесті(үйдегі тест) – өнімді үйде сынау әдісі.

Е

ЖӘНЕ

З

Тәуелді айнымалылар– өзгерістеріне басқа айнымалылар әсер ететін айнымалылар.

Зерттеу мақсаттары— тұжырымдалған мәселені талдау мен шешуге қойылатын нақты талаптар.

Үлкен сандар заңы— кездейсоқ факторлардың үлкен санының біріккен әрекеті белгілі бір өте жалпы жағдайларда кездейсоқ дерлік тәуелсіз нәтижеге әкелетіні туралы мәлімдеме.

Жүйелілік — қандай да бір оқиғаның немесе құбылыстың немесе олардың байланысының пайда болу ықтималдығының өлшемі.

ЖӘНЕ

Идеалданған объект— талдаудың теориялық деңгейінде енгізілген зерттелетін объектінің теориялық моделі.

Өлшеу— белгілі бір ережелерге сәйкес объектілерге сандық мәндерді, олардың эмпирикалық көрсеткіштер мен математикалық белгілер түріндегі сипаттамаларын беру.

Индекс— элементтер жиынтығынан (тауарлар, қызметтер, ресурстар және т.б.) тұратын бір құбылыстың екі күйінің орташа өлшемінің салыстырмалы мәні.

Жеке (жеке) сұхбат— интервьюер мен бір респонденттің құпия жағдайда және сырттан бақылаушылар болмаған кездегі жеке әңгімесі.

Жеке тереңдетілген сұхбаттар— зерттеу саласының сарапшысымен жеке әңгімелесу.

Көрсеткіш— экономикалық, әлеуметтік, саяси және экологиялық процестердің қандай бағытта дамуын күтуге болатынын белгілі бір дәрежеде болжауға мүмкіндік беретін бағдарлық көрсеткіш, өлшем.

Инновация— нарыққа енгізілген жаңа немесе жетілдірілген өнім түрінде бейнеленген инновациялық қызметтің соңғы нәтижесі; тәжірибеде қолданылатын жаңа немесе жетілдірілген процесс немесе әлеуметтік қызметтерді көрсетуге жаңа көзқарас.

Интервенциялық әлеуметтану— зерттелетін процеске зерттеушінің белсенді араласу әдісін қолдана отырып, әлеуметтік мәселені ғылыми зерттеу.

Түсіндіру- түсіндіру, түсіндіру.

Зерттеу сұрақтары— тұжырымдалған ғылыми мәселелер негізінде құрылған гипотезалар.

Өмір тарихы— өмірбаяндық деректерді, сондай-ақ басқа көздерді пайдаланатын зерттеу тактикасы.

ТО

Үстелдік зерттеу(desk Research) – маркетингте, қосымша зерттеулерде, яғни басқа сауалнамалар үшін жиналған, бірақ жаңа зерттеу үшін пайдалы болуы мүмкін бар ақпаратты өңдеу.

Квазиэксперимент— объектіні алдын ала сынаусыз кең ауқымды әлеуметтік инновация.

Квота таңдау— негізінен жалпы халық элементтерінің әлеуметтік-демографиялық сипаттамалары бойынша статистикалық ақпарат (квота параметрлері) негізінде қалыптасқан социологиялық зерттеу объектісінің микро моделі. Қажетті деректер әдетте статистикалық анықтамалықтардан алынады.

Кейс зерттеу– нақты уақыттық және кеңістіктік шекарасы бар бір объектіні (зауыт, мектеп сыныбы, отбасы, жасөспірімдер тобы, ауыл, тайпа) терең, егжей-тегжейлі зерттеу.

Классификация– эмпирикалық деректерді жүйелеу және олардың арасындағы формальды байланыстарды кейіннен анықтау үшін жалпыланған ұғымдарға (категориялар, сыныптар, ішкі категориялар) келтіру процесі.

Кластерлік (кірістірілген) іріктеу– таңдалған нысандар кішірек бірліктердің топтарын немесе кластерлерін көрсететін іріктеу түрі.

Л

Сызықтық(бір айнымалы) таралулар – бір айнымалының барлық мәндерін тізімдеу.

Ұғымдарды логикалық талдау– зерттеу пәнін анықтайтын бастапқы ұғымдарды логикалық құрылымдау, олардың мазмұны мен құрылымын дәл түсіндіру.

Логикалық бақылау– сауалнамадағы әрбір сұрақтың, оның құрамы мен сауалнаманы өткізуге арналған ұйымдастырушылық шешімдердің нормативтік талаптар тізбесімен арақатынасы.

М

Әдіс (әлеуметтануда)– деректерді жинаудың, өңдеудің немесе талдаудың негізгі әдісі; фактілер, гипотезалар және теориялар арасында байланыс орнатылатын ережелер мен процедуралар.

Әдістеме– шешілетін мәселенің ортақтығына байланысты әдістер жиынтығына негізделген ұйымдық құжат. Әдістеме әдістемелік нұсқау қызметін атқарады.

Әдістеме:1) ғылыми зерттеу принциптерінің жүйесі; 2) зерттеу процедураларының, әдістері мен әдістерінің жиынтығы.

Когнитивті сұхбат әдістері – сауалнаманы тестілеу, сынау және жетілдіру процесіне респондентті тарту.

Жұмбақ сатып алу – инкогнито жүргізілген тестілік сатып алуларды пайдалана отырып, сауда шарттарын және қызмет көрсету сапасын бағалау.

Сән– зерттелетін популяцияда осы белгінің басқа мәндеріне қарағанда жиі кездесетін белгінің мәні.

Модераторлар – интервьюерлер тереңдетілген және фокус-топтық сауалнамалар жүргізуге үйретілді.

Н

Бақылау– жердегі оқиғалар мен жағдайларды зерттеушінің тікелей және дереу жазуы арқылы бастапқы ақпаратты жинау әдісі.

Жетекші сұрақ– зерттеуші мен респондент арасындағы әңгіменің қай бағытта жүретіні туралы жасырын тұспал немесе түсініктеме, қосымша ақпарат, қажетті түсініктемелер бар сұрақ.

Баяндамалық сұхбат– (баяндау – әңгіме, баяндау) – әңгімелесушінің араласуынсыз баяндауыштың өмірі туралы еркін баяндау.

Тәуелсіз айнымалылар– өзгеруіне басқа айнымалылар әсер етпейтін айнымалылар.

Бейресми сұхбат – жалпы бағдарлама бойынша ұзақ әңгіме, бірақ интервьюердің мінез-құлқын барынша егжей-тегжейлі көрсете отырып, нақты сұрақтарды нақтылаусыз.

Номиналды шкала– нәтижесінде сандар арасындағы теңдік пен теңсіздік қатынастары сақталатын ерікті бір-бір түрлендірулер шкаласы.

ТУРАЛЫ

Социологиялық ақпаратты өңдеу – деректерді ықшам, талдау және түсіндіру үшін қолайлы ететін математикалық және статистикалық түрлендіру.

Зерттеу объектісі– кең мағынада белгілі бір әлеуметтік мәселені көтеруші; тар мағынада әлеуметтанушыны қажетті ақпаратпен қамтамасыз етуге қабілетті адамдар немесе объектілер.

Сауалнама- ақпарат алудың социологиялық әдісі, онда адамдарға (респондент деп аталады) жазбаша немесе ауызша түрде арнайы таңдалған сұрақтар қойылады және оларға жауап беру сұралады.

Оқудың ұйымдастыру жоспары – кезеңдердің және жеке зерттеу процедураларының орындалу уақытындағы таралуының сипаттамасы.

Бағалауды зерттеу– қолданбалы әлеуметтік зерттеу нысаны ретінде қарастырылуы тиіс жүйелі, әлеуметтік ғылымға негізделген, концептуалды негіздеу және жағдайды талдау.

Өкілдік қатесі – іріктеменің статистикалық құрылымының сәйкес жалпы жиынтық құрылымынан ауытқу өлшемі. Бұл жалпы популяция мен іріктеу жиынының сипаттамалары арасындағы айырмашылық.

Іріктеу қатесі – іріктеме жиынын құрастыру кезінде зерттеушінің жіберген қателері.

Өріс қателері – қателік өрісін ұйымдастыру мен жүргізуге байланысты қателер.

П

Паспорт картасы – сауалнаманың соңында табылған демографиялық, экономикалық және кәсіби ақпарат жинағы.

Бастапқы деректер – белгілі бір математикалық өңдеуден өткен және респонденттердің жауаптарын бөлу арқылы кесте түрінде берілген эмпирикалық зерттеу нәтижесінде алынған статистикалық ақпарат.

Айнымалы – әлеуметтанудағы әртүрлі мағынаға ие болатын ұғым.

Зерттеу пәні — объектінің ең маңызды қасиеттері мен байланыстары, оларды білу зерттеу мәселесін шешу үшін ерекше маңызды.

Проблемалық жағдай- адамдардың кез келген тиімді теориялық немесе практикалық әрекеттерге деген қажеттіліктері туралы білім мен түпкілікті нәтижеге жетудің нақты жолдарын білмеу арасындағы қайшылық.

Р

Сәйкестік - бір нәрсеге сәйкестік, сәйкестік.

Домалақ зерттеу – белгілі бір маңыздылық деңгейіне жеткенге дейін деректер жинақталатын сауалнама.

МЕН

Жүйелі іріктеу белгілі бір «қадам» немесе «секіру аралығы» бар тізімнен таңдау (белгілі бір саннан кейін).

Әлеуметтік диагностика – берілген немесе қалыпты күйден, жұмыс істеу және даму режимінен ауытқуларды анықтау арқылы әлеуметтік нысанның жай-күйін немесе жұмыс режимін жедел бағалау.

Қарлы әдіс - бұл жалпы халықтың шекарасын белгілеу қиын болған жағдайда белгілі бір қасиеттері бар респонденттерді іздеу және таңдау әдістемесі.

Әлеуметтік мәселе – шындықтың өзінде бар, бұқаралық сипатқа ие және үлкен әлеуметтік топтардың немесе әлеуметтік институттардың мүдделеріне әсер ететін қайшылықты жағдай.

Әлеуметтік дизайн – берілген талаптарға сәйкес келетін және жақын немесе алыс болашақта құрылысы жоспарланған әлеуметтік объектілердің (күйлердің, процестердің) негізделген құрылысы.

Әлеуметтік технологиялар – типтік басқару есептерін шешу үшін дәлелденген стандартты алгоритмдерді қайталап қолдануға мүмкіндік беретін қолданбалы зерттеу түрі.

Құрылымдық интерпретация – теориялық ұғымдарды ретке келтіру, олардың өзара байланысын анықтау.

Сценарий – сауатты техникалық пайымдаулар негізінде құрастырылған болашақ суретінің ықтималдық сипаттамасы.

Т

Телефонмен сұхбат – телефон арқылы жанама сауалнама жүргізудің бір түрі.

Тренд – заңдылықтың әлсіз түрі, оқиғалардың дамуының негізгі бағытын, нақты процестің объективті заңдылыққа жақындауын көрсетеді.

Зерттеу пәнінің теориялық моделі – негізгі ұғымдардың логикалық өзара байланысқан жүйесіндегі проблемалық жағдайдың жалпыланған көрінісі.

Сынақ – белгілі бір психикалық қасиеттің бар-жоғы немесе көріну дәрежесі туралы қысқа мерзімде маңызды ақпаратты алуға бағытталған қысқа мерзімді стандартталған тест.

Техника – белгілі бір әдісті тиімді зерттеуге арналған арнайы әдістер жиынтығы.

Типология мен идеалды теориялық модельге және теориялық дәлелденген критерийлерге негізделген қоғамдық құбылыстардың сипаттамаларын жалпылауын.

Типологиялық топтастыру – сапалы біркелкі емес популяцияны жеке сапалық біртектес топтарға бөлу және осы негізде құбылыстардың әлеуметтік типтерін анықтау.

Тренинг— психикалық, интеллектуалдық және психологиялық деңгейде орындалатын және ғылыми негізде жасалған арнайы әдістемені қолдану арқылы жүзеге асырылатын жаттығулар кешені.

Күрделі сұрақ – бұл делдалдық қарым-қатынас ерекшеліктеріне және ең алдымен баспа мәтінін қабылдауға байланысты жауап беру қиын сұрақ.

У

Ф

Факторлық интерпретация— бастапқы ұғымдар мен айнымалылар арасындағы байланыстарды орнату (кейде сандық шамалармен көрсетіледі).

Факторлар— гипотетикалық, тікелей өлшенбейтін, жасырын айнымалылар жалпы және сипаттамалық болып бөлінеді.

Фокус-топ— арнайы бөлінген бөлмеде ғалымның тікелей (жеке) байланыста бұрын белгілеген тақырып бойынша белгілі бір жоспар бойынша шағын топ арасындағы әңгіме.

Фокусталған (бағытталған) сұхбат— респондентке алдын ала таныс бір тақырыпты егжей-тегжейлі талқылау.

Ресми сұхбат— сұрақтардың реттілігі мен құрылымын және ықтимал жауап нұсқаларын қамтитын егжей-тегжейлі бағдарламаға негізделген әңгіме.

Х

Холл сынақтары— жабық бөлмеде тауардың жеке сипаттамаларын сынау, сатып алу жағдайын модельдеу.

Хронография— жұмыс кезіндегі адамның қозғалыс әрекетінің уақыттық сипаттамаларын графикалық жазу.

Уақыт— секундомер арқылы жұмыс процесін жанама бақылау әдісі.

С

Зерттеудің мақсаты— зерттеу арқылы ғана қол жеткізуге болатын күтілетін соңғы нәтиженің моделі (мәселені шешу).

Орталық тенденция— сызықтық үлестірімде айнымалының қай мәндері жиі кездесетінін анықтау және осылайша жалпы немесе орталық үлгіні анықтау

Ч

Жеке ғылыми концепциялар— абстракцияның орташа (төмен) деңгейінің социологиялық концепциялары.

Ш

SCN

Эх

Эксперимент— егер басқа сипаттамалар дәйекті және белгілі бір ретпен өзгерсе, құбылыстың (үдерістің, жағдайдың) кейбір сипаттамалары қалай әрекет ететінін мақсатты бақылау жүргізілетін зерттеу стратегиясы.

Сараптамалық сауалнама– респонденттері маман сарапшылар болатын социологиялық сауалнама түрі.

Түсіндіру үшін– бір нәрсені анық көрсету, ашық айту, логикалық қорытынды жасау, түсіндіру.

Эмпирикалық интерпретация– теориялық түсініктерді оператизациялау.

Эмпирикалық схемаЗерттеу объектісі – эксперименттік жағдайды сипаттау, зерттеу құралын әзірлеу және сипаттау, айнымалыларды оперативті анықтау және эмпирикалық сипаттамаларды (референттерді) көрсету, іріктеу жиынын құрастыру және т.б. – мазмұнға енгізілген.

Эмпирикалық референттер– зерттелетін қасиеттің объектіде бар немесе жоқтығын тіркейтін және айнымалының мәні ретінде әрекет ететін нақты белгілер.

Эмпирикалық көрсеткіш– бақылау және өлшеу үшін қол жетімді объектінің элементі немесе сипаттамасы

Эмпирикалық факт- белгілі бір оқиға туралы біртұтас пайымдау.

Эмпирикалық зерттеу– белгілі бір бағдарлама бойынша жүзеге асырылатын және ғылыми қорытынды жасау ережелерін пайдалана отырып, ғалымды репрезентативті ақпаратпен қамтамасыз ететін алғашқы мәліметтерді жинау.

Эргономика – еңбек құралдарын, жағдайларын және еңбек процесін жақсарту мақсатында адамды (немесе адамдар тобын) және оның (олардың) өндіріс жағдайындағы қызметін зерттейтін ғылым саласы.

Эхо эффектiсi(«галоэффект») – мәселелердің ортақ тобына қатысты бір бағалаудың бірнеше рет қайталануы.

Іс-әрекетті зерттеу- зерттеу объектісіне ғылыми танымның (сұрау, бақылау, диагностика, сараптама және т.б.) және белсенді араласу (өзгерту, түрлендіру, жетілдіру) әдістерін бірдей пайдаланатын ғылыми және практикалық әдістемелер тобы; зерттеуді жүзеге асыру.

1-тапсырма. Мысалдар арқылы әлеуметтік және социологиялық зерттеулердің тақырыптарын таңдап, кестені толтырыңыз.

Қоғамдық пәндер	Социологиялық зерттеулер
Мысалы: Су тасқынының адам мінез-құлқына және қалалық тұрғын үй қорына әсері	Мысалы: Қала тұрғындарының өмір сүру деңгейін зерттеу

2-тапсырма. Қойылған зерттеу мақсатын шешу үшін социологиялық зерттеудің қай түрі қолайлы екенін ойланыңыз және көрсетіңіз.

Зерттеудің мақсаты	Социологиялық зерттеу түрі
Социологиялық сауалнаманы тестілеу	?
Құбылыстың құрылымы мен динамикасын сипаттаңыз	?
Бір ұрпақ адамдарының өмір салтындағы өзгерістерді талдау	?
Қоғамдық пікірді зерттеу	?
Құбылыстың жасырын себептерін ашу	?
Мәселені нақтылаңыз, мақсат қойыңыз, гипотезаны алға қойыңыз	?

Өзін-өзі бақылау тесті

1. Іздестірушілік зерттеудің мақсаты

- а. қызықтыратын объект немесе құбылыс туралы алдын ала ақпарат алу;
- б. құбылысты немесе зерттеу объектісін сипаттау;
- в. құбылыстың жасырын себептерін анықтау.

2. Қажет болған жағдайда пилоттық зерттеу қолданылады

- а. мәселені бір өкілдікте іріктеп қарау;
- б. құбылыстың жасырын себепін анықтау;
- в. социологиялық сауалнаманы сынау.

3. Құбылыстың құрылымы мен динамикасын қолдану арқылы сипаттауға болады

- а. пилоттық зерттеу;
- б. сипаттамалық зерттеу;
- в. аналитикалық зерттеу.

4. Белгілі бір көрсеткіштерді олардың өзгеру және өзара әсер ету динамикасын анықтау мақсатында қатаң белгіленген уақыт аралықтарында қайталап жазу арқылы адамдардың бір тобын ұзақ мерзімді зерттеу жүргізіледі.

- а. операциялық зерттеулер;
- б. бойлық зерттеу;
- в. когорттық зерттеу.

5. Өмір салтындағы өзгерістерді талдау үшін бір жастағы адамдарды ұзақ уақыт бойы зерттеу,

- а. когорттық зерттеу;
- б. трендтерді зерттеу;
- в. панельдік зерттеу

6. Әлеуметтік өзгерістердің тенденцияларын белгілеу мақсатында салыстырмалы түрде бірдей әдістерді қолданып, уақыт аралықтарында бірдей жалпы халыққа жүргізілетін зерттеу деп аталады.

- а. когорттық зерттеу;
- б. трендтерді зерттеу
- в. панельдік зерттеу

7. Әлеуметтанулық зерттеулерде мониторингтің пәні бола алады

- а. кәсіби және жеке өзін-өзі анықтау динамикасы;
- б. оқу орны студенттерінің білімі;
- в. кәсіпорынның әлеуметтік-еңбек сферасының жағдайы.

8. Сауалнаманың көмегімен сіз оқуға болады

- а. қоғамдық пікір;
- б. құбылыстың құрылымы мен динамикасы;
- в. жарнаманы көру кезіндегі аудиторияның реакциясы

9. Кейс-стадидің объектісі бола алады

- а. шағын қала халқы;
- б. жеке адам немесе шағын топ;
- в. университет студенттерінің жиынтығы.

10. Топтық сауалнаманың жеке сауалнамадан айырмашылығы мынада

- а. респонденттер ұжымдық жауап бере алады;
- б. респонденттердің бір жерге жиналуы;
- в. айырмашылықтар жоқ.

Жаттығу. Кестенің екінші бағанындағы деректерді мысал ретінде пайдалана отырып, мәселені анықтаңыз, объекті мен субъектісін белгілеңіз, мақсат пен міндеттерді белгілеңіз, негізгі ұғымдарды талдаңыз, үшінші бағанда сипатталған проблемалық жағдайға сүйене отырып, социологиялық зерттеуге гипотезаны қойыңыз.

	Проблемалық жағдай	
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
	Кәсіпорында кадрлардың тұрақсыздығын арттыру	Оқушылардың оқу үлгерімі төмен
Мәселе	Кадрларды тұрақтандыру жүйесі мен кететін адамдар санының артуы арасындағы қайшылық	?
Нысан	Басшылықтың ықпалына ұшыраған себептер бойынша жұмыстан босатылған кәсіпорын қызметкерлері	?
Элемент	Кәсіпорын қызметкерлерін жұмыстан шығаруға ынталандыру	?
Мақсат	Персоналды тұрақтандыру жүйесінің қызметін оңтайландыру бойынша ұсыныстар әзірлеу	?
Зерттеу мақсаттары	Басшылықтың ықпалына қол жетімді кадрлардың қалаусыз айналымын тудыратын жұмыстан шығарудың негізгі себептерін анықтау	?
Негізгі ұғымдарды талдау	Қажет емес кадрлардың ауысуы - бұл компания ұжымында шешілуі мүмкін жанжалдарға байланысты жұмыстан босату; қызметкерлердің жеке мәселелерін шешу мүмкіндіктері туралы хабардар болмауы, тәжірибесі аз қызметкерлердің бейімделу процесін бұзу.	?
Зерттеу гипотезасы	Ұжымдағы, жеке қызметкерлердегі қайшылықтарды, еңбек мәселелерін уақтылы шешуге	?

	және жаңа қызметкерлердің бейімделу процесін жеңілдетуге бағытталған персоналды тұрақтандыру жүйесі әзірленіп, енгізілсе, кәсіпорындағы қалаусыз кадрлар айналымын азайтуға болады.	
--	---	--

Өзін-өзі бақылау тесті

1. Әлеуметтануда проблемалық жағдай түсінігі ретінде түсіндіріледі

- а. адамдардың қажеттіліктерін білу мен түпкілікті нәтижеге жетудің нақты жолдарын білмеу арасындағы қайшылық;
- б. күнделікті қиындықтардан туындаған адамдардың наразылығы;
- в. адамдардың қажеттіліктері мен мемлекеттің экономикалық мүмкіндіктері арасындағы қайшылық

2. Іргелі немесе теориялық зерттеулердің күтілетін нәтижесі болуы мүмкін

- а. социологиялық зерттеу бағдарламасын әзірлеу;
- б. социологиялық зерттеу сауалнамасын әзірлеу;
- в. әлеуметтік объектінің құрылымы, қызметі және даму формалары туралы жаңа білім.

3. Социологиялық зерттеудің мақсаты алу болуы мүмкін

- а. проблемалық жағдай туралы сипаттамалық ақпарат;
- б. нақты бір адамның әлеуметтік мәселелері туралы ақпарат;
- в. үлгі өлшемін анықтау.

4. Социологиялық зерттеу объектісі болып табылады

- а. материалдық өндіріс саласы;
- б. әлеуметтік шындықтың белгілі бір саласы;
- в. адамдардың тұлғааралық қатынастары

5. Әлеуметтанулық зерттеу пәніне жатады

- а. зерттелетін мәселені білдіретін және зерттеуге жататын объектінің аспектілері мен қасиеттері;
- б. зерттелетін зерттеу объектісінің бөлігі;
- в. адамдардың әлеуметтік мәселелері.

6. Негізгі социологиялық зерттеулердің сипаттамалық түсіндірмесі болып табылады

- а. сипатталған ұғымдарды ретке келтіру; ұғымдар
- б. қолданылатын ұғымдарды анық, нақты және бір мағыналы сипаттау;
- в. ұғымдар мен анықтамалар арасында байланыс орнату.

7. Әлеуметтанулық зерттеудің негізгі концепцияларының құрылымдық түсіндірмесі жатады

- а. ұғымдар мен анықтамалар арасында байланыс орнату;
- б. қолданылатын ұғымдарды анық, нақты және бір мағыналы сипаттау;
- в. сипатталған ұғымдарды ретке келтіру.

8. Әлеуметтанулық зерттеудің негізгі ұғымдарының факторлық интерпретациясы мынадан тұрады

- а. ұғымдар мен анықтамалар арасында байланыс орнату;
- б. қолданылатын ұғымдардың анық, нақты және бір мағыналы сипаттамасы;
- в. сипатталған ұғымдарды ретке келтіру.

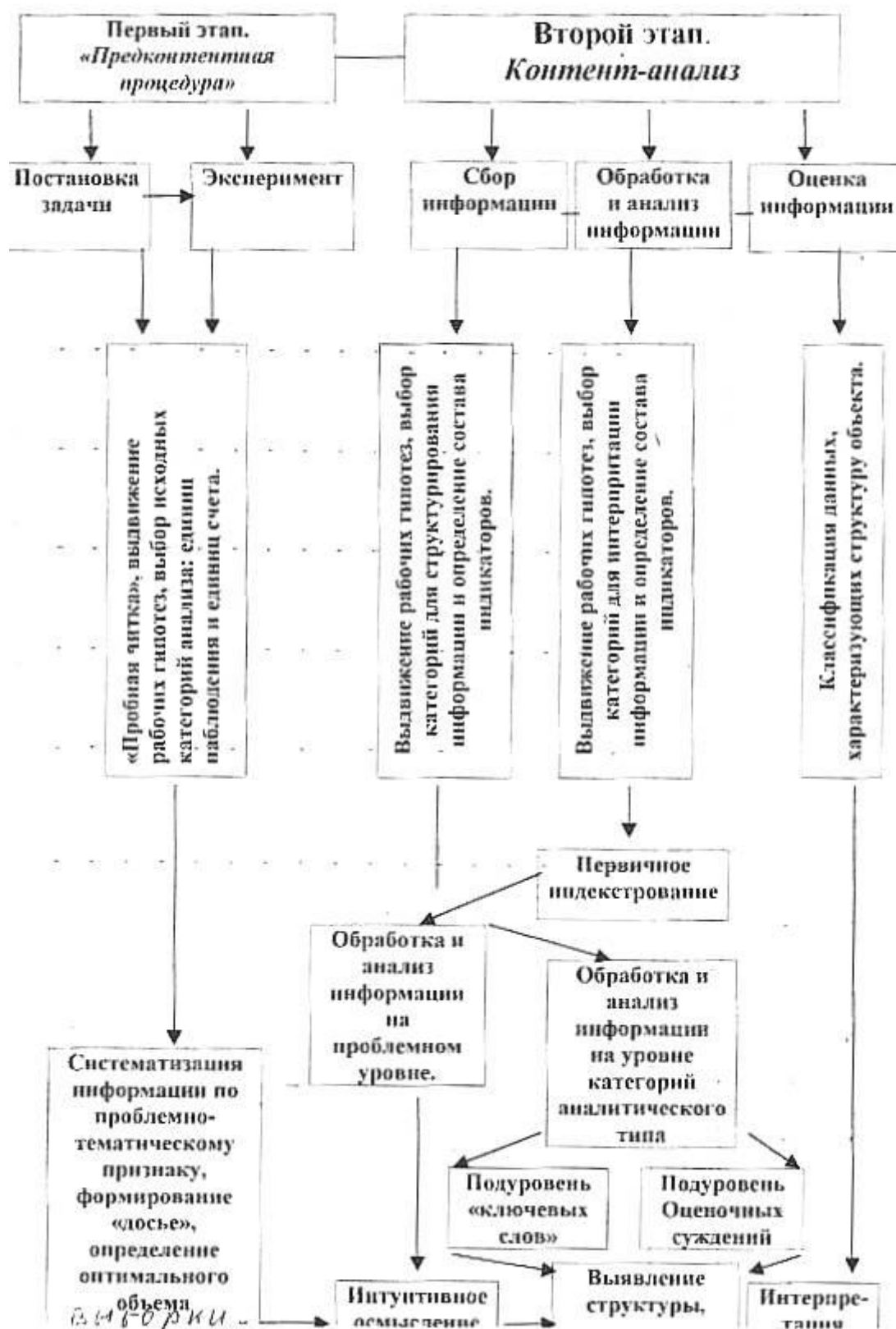
9. Әлеуметтанулық зерттеудің гипотезасы алға қойылған

- а. зерттелетін құбылыстар мен процестерді түсіндіру;
- б. жаңа білім алу;
- в. бар идеяларды теріске шығару.

10. Эмпирикалық көрсеткіш— бұл объектінің элементі немесе сипаттамасы

- а. бұрын ешқашан оқымаған;
- б. белгілі зерттеулерде толық сипатталған;
- в. бақылауға және өлшеуге қол жетімді.

Примерная схема контент-анализа

Кейс (ағылшын тілінен алынған жағдайда) кез келген саладағы нақты жағдайды немесе оқиғаны сипаттау: әлеуметтік, экономикалық, медициналық және т.б.. Әдетте, іс тек сипаттаманы ғана емес, сонымен бірге белгілі бір мәселені немесе қайшылықты қамтиды және нақты фактілерге негізделеді.

Тиісінше, істі шешу ұсынылған жағдайды талдау және онтайлы шешім табуды білдіреді. Дәрігер науқасқа диагноз қойып, ем тағайындаған сайын мәселені шешеді. Адвокат істі мәселенің бұрмаларын түсіну және клиентке ең жақсы шешімді ұсына отырып шешеді. Менеджер бизнес-процестің барлық кезеңдеріндегі жағдайларды шешеді: қандай өнімді шығару керек, оны қайда сату керек, тұтынушыларды қалай тарту керек, қандай жеткізушілер мен серіктестерді таңдау керек.

Оқытуда кейс технологиясын белсенді қолдану салыстырмалы түрде жақында басталды, қазір бұл тәсіл оқытудың тиімді технологияларының біріне айналды. Кейс әдісінің дәстүрлі оқыту әдістерімен салыстырғанда қандай артықшылықтары бар? Ең маңызды үшеуін атайық:

- Практикалық назар. Кейс әдісі теориялық білімді практикалық есептерді шешуге қолдануға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл тек академиялық білімнің орнын толтырады және университеттегі лекцияларға немесе тар жұмыс саласындағы тәжірибеге қарағанда бизнес пен процестер туралы кеңірек түсінік береді.

- Интерактивті пішім. Кейс әдісі студенттердің жоғары эмоционалды қатысуы мен белсенді қатысуына байланысты материалды тиімді меңгеруді қамтамасыз етеді. Қатысушылар жағдайға батырылады: істің басты кейіпкері бар, оның орнына команда өзін қояды және оның атынан мәселені шешеді. Оқытуда дайын білімді меңгеруге емес, оны дамытуға мән беріледі.

- Арнайы дағдылар. Кейс әдісі университетте оқытылмайтын, бірақ нақты жұмыс процесінде өте қажет «жұмсақ дағдыларды» жетілдіруге мүмкіндік береді.

Өмірлік жағдаяттарды бірлесіп талдау оқудың әмбебап әдісі болып табылады, сондықтан істерді шешудің аналогтары ежелгі дәуірде кездеседі. Спартандық жастар өздерінің тәлімгерлерімен ұрыс даласында туындаған жағдайларды талқылады, ал оның шәкірттерімен «істерді» талқылау Сократтың сүйікті әдісі болды.

Қазіргі түрінде кейс әдісі 1870 жылдары Гарвард заң мектебінде пайда болды және 1920 жылдары іскерлік білім беруде бекітілді. Алғашқы MBA бағдарламаларының профессорлары бизнесмендер емес, академиктер болды және олар студенттерге бизнесті жүргізуді тек дәрістер мен оқулықтар арқылы үйрету мүмкін емес екенін анықтады. Оқулықтарға балама жетекші кәсіпкерлермен және компаниялардың топ-менеджерлерімен сұхбаттар және олардың негізінде белгілі бір жағдайды қалай шешкендері, сондай-ақ олардың қызметіне әсер ететін факторлар туралы егжей-тегжейлі есептер болды. Содан бері бизнес-жағдайларды талдау бизнес мектептерінде болашақ менеджерлерді дайындаудың маңызды элементіне айналды. Гарвард бизнес мектебінің оқытушылары кітаптарды, оқулықтарды, кейстерді басып шығару және

оқытушыларға арналған семинарлар өткізу арқылы оның таралуына белсенді түрде ықпал етті. Бүгінгі таңда кейс-стадиді оқыту барлық жетекші бизнес мектептерінде, университеттер мен корпорацияларда оқыту әдісі ретінде қолданылады.

Кейс әдісінің ерекше белгілері

Істерді шешу бірнеше кезеңнен тұрады:

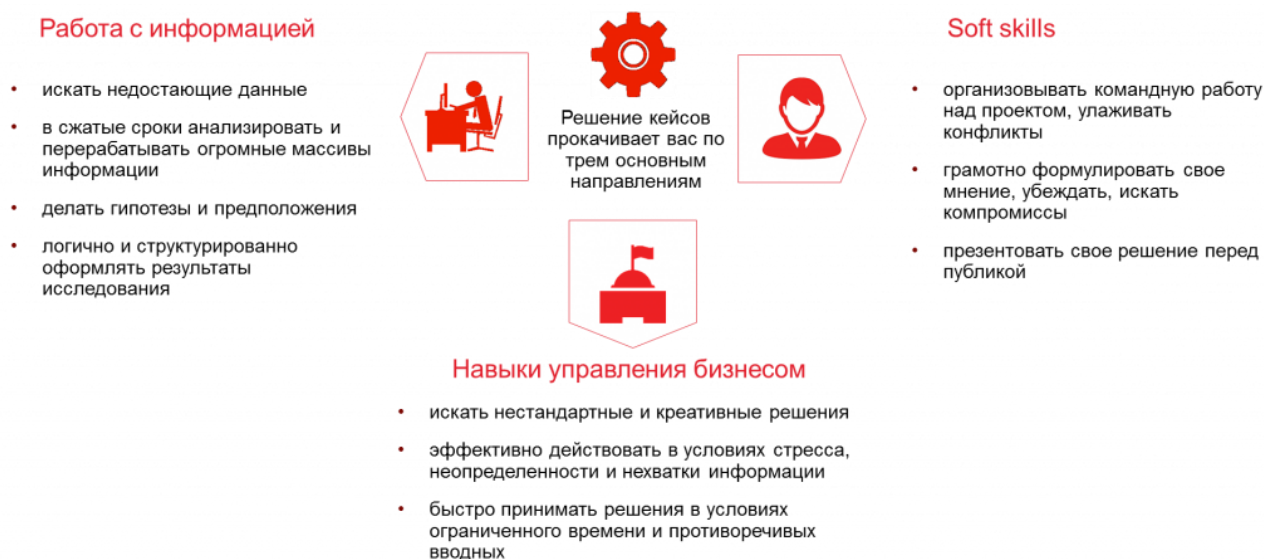
- 1) ұсынылатын жағдайды (істі) зерттеу;
- 2) жетіспейтін ақпаратты жинау және талдау;
- 3) мәселені шешудің ықтимал жолдарын талқылау;
- 4) ең жақсы шешімді әзірлеу.

Барлығы қарапайым болып көрінетін. Іс жүзінде бірінші рет істермен айналысатын қатысушыларды таң қалдыратын бірнеше тұзақтар бар.

Біріншіден, істің дұрыс жауабы жоқ. Бір оңтайлы шешім болуы мүмкін (бірақ ол әрқашан нақты жағдайда жүзеге асырылмауы мүмкін), бірақ бірнеше тиімді шешімдер болуы мүмкін.

Екіншіден, кейс кіріспесі бір-біріне қайшы келуі немесе үнемі өзгеруі мүмкін. Іс нақты фактілерге негізделген және нақты өмірлік жағдайды имитациялайды және өмірде біз жиі осындай проблемалармен айналысамыз.

Үшіншіден, әдетте, істер уақыт шектеуінде шешіледі. Бизнеске барлық егжей-тегжейлерді білу және сіздің алдыңызда бүкіл суретті алу мүмкіндігі сирек кездеседі.

Кейстерді қалай жазу керек?

Кейс екі құрамдас бөлікті біріктіреді: зерттеу және оқыту, сондықтан оны құру процесі бір уақытта іскер журналист/кеңесші және оқытушының жұмысын қамтиды.

Әдетте, іс белгілі бір компанияда болған жағдайға негізделген. Қажет болса, іскерлік ахуал шиеленісіп, пікірталас тудыратын мәселе енгізіледі. Істі шынайырақ ету үшін ол компания өкілдерімен тығыз ынтымақтастықта дайындалады: істің авторлары мәселені топ-менеджерлермен талқылайды,

қызметкерлермен сұхбат жүргізеді және әртүрлі бөлімдерден мәліметтер жинайды. Іс мазмұны ашық дереккөздерден алынған мәліметтермен толықтырылады: консалтингтік компаниялардың есептері, нарықты зерттеу, инвесторларға арналған ақпарат, статистикалық деректер.

Кейстің мақсаты нақты дағдыларды үйрету және/немесе сынау болғандықтан, оған қатысушылар алуы қажет білім мен практикалық дағдылардың жиынтығы кіреді, сонымен қатар қиындық деңгейін және қосымша талаптарды белгілейді.

Сапалы іс бес негізгі аспектіні біріктіруі керек:

Істер қолдану форматы мен күрделілік деңгейі бойынша өзгереді.

Қолдану форматы бойынша мыналар бөлінеді:

Атқарушы істер (1–2 бет немесе одан аз). Қатысушылар іспен тікелей іс-шарада танысады және оны жеке немесе модератормен талқылау форматында шешеді. Мұндай жағдайлар теориялық материалды суреттеу немесе нақты тар дағдыларды тексеру үшін қолданылады.

Тақырыптық кейстер (3–5 бет). Олар сыныпта талдауға немесе жалпы талқылауға арналған; кейде қатысушылардың қысқаша алдын ала дайындығы талап етіледі.

Гарвард істері (орта есеппен 20-25 бет). Олар бірнеше күн бойы тәуелсіз топтық жұмысты және шешімнің тұсаукесерін қамтиды.

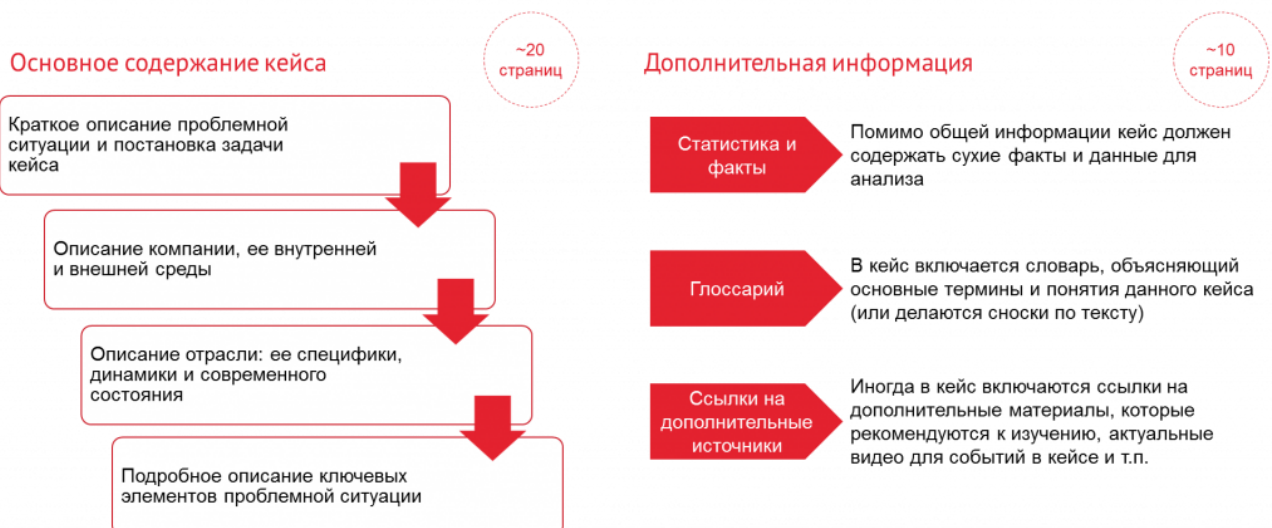
Күрделілік деңгейіне сәйкес жағдайлар келесідей болуы мүмкін:

Құрылымдық (жоғары құрылымды). Қосымша ақпараттың ең аз мөлшерін қосыңыз. Олар нақты шешім үлгісін қамтиды және оңтайлы шешім нұсқасы бар.

«Қысқаша виньеткаларда». Олар тек негізгі ұғымдарды енгізеді және қосымшалардың 2-3 бетін қамтиды. Қатысушылар өз жұмыстарын орындау үшін қосымша білімді қажет етеді.

Ұзақ құрылымдалмаған істер. Бұл ең қиын жағдайлар. Қатысушылар нашар құрылымдалған деректердің үлкен көлемімен күресуі керек. Іс қажет емес ақпаратты қамтуы және/немесе қажетті деректердің болмауы мүмкін.

Классикалық (гарвардтық) істің құрылымы

Шетелдік мектептер мысалында оқытуда кейс әдісін қолдану

Кейс-стади әдісі алғаш рет Гарвардта (АҚШ) оқытуда қолданылды, содан бері Гарвард бүкіл әлемде кейс-стади білім беру форматын негізінен анықтады. Гарвард бизнес мектебі (HBS) толығымен дерлік жағдайға негізделген мекеме және оның кітапханасында әлемдегі ең үлкен істер жинағы бар. Гарвардтың классикалық жағдайы - бұл басты кейіпкер мен оның оқиғасы бар үлкен іс (20-25 бет мәтін және 8-10 бет суреттер мен қосымшалар). HBS-те кейс әдісін қолданудың ерекшелігі жалғыз дұрыс шешімді іздеу болып табылады.

Джон Кеннеди атындағы Басқару мектебінде (HKS) мемлекеттік қызметшілерді оқыту үшін кейстер қолданылады және олардың тақырыптары мемлекеттік саясат пен көшбасшылық мәселелеріне қатысты. Істің басты кейіпкері әдетте мемлекеттік қызметте немесе коммерциялық емес ұйымның лауазымды тұлғасында болады. HKS істері «Геноцидтен кейінгі Руанданың қайта тууы», «Катрина дауылы» және т.б. тақырыптарды қамтуы мүмкін. HKS-тегі кейстерді талқылау ғылыми және тұжырымдамалық сипатта болады, ал бизнес мектептерінде кейс әдісі нақты мәселені шешуге және әрекет жоспарын әзірлеуге арналған.

Медициналық білім беруде кейс әдісін қолданудың мысалы ретінде Гарвард медицина мектебіндегі оқытуды айтуға болады. Дәстүр бойынша, болашақ дәрігерлерге үшінші курстан бастап пациенттермен жұмыс істеуге рұқсат етілді, ал алғашқы екі жылда есте сақтау үшін үлкен көлемдегі материалмен ерекше теориялық білім берілді. Студенттер биология, физиология, анатомия, биохимия және басқа да пәндерді оқыды. 1985 жылы мектеп деканы Дэниел Тостесон студенттерге ақпараттық жүктемені азайту және бағдарламаға белсенді оқыту элементтерін енгізу үшін кейстерді пайдалануды ұсынды.

Медициналық істермен жұмыс оның форматындағы бизнес істерді шешуден ерекшеленді. Студенттер 6–8 адамнан тұратын шағын топтарда жұмыс істеді және материалмен алдын ала таныспай, тікелей сабақ барысында алды. Кейс 5-6 бөлімнен тұрды, олар бірнеше сабақта ретімен талданды. Әдетте, бірінші бөлімде науқастың бастапқы жағдайы мен аурудың белгілері сипатталды, екіншісінде бастапқы тексерудің нәтижелері қамтылды, ал келесі

бөлімдер сынақтардың нәтижелеріне, мамандардың диагнозына, тағайындалған емге, пациенттің осы емге реакциясына және емдеудің одан әрі барысына арналды.

Талқылау барысында студенттерден дайын шешімдерді ұсыну талап етілмеді. Мақсаты: қосымша сұрақтар қою, гипотеза құру, білімдегі олқылықтарды анықтау және соңында тақырыпты өз бетінше меңгеру жоспарын құрастыру, студенттер бірнеше күн бойы жұмыс істеу үшін кітапханаға апаратын. Осыдан кейін мұғалім істің келесі бөлігін талқылауға ұсынды. Осылайша, кейстерді оқытуға енгізу арқылы студенттер таза теориялық дайындықтың орнына бастапқы курстарда медициналық практика әлеміне еніп үлгерді.

Іскерлік білім берудің еуропалық дәстүрінде бастапқыда оқытудың сәл басқа форматы белгіленді. Франциядағы, Швейцариядағы, Ұлыбританиядағы және басқа елдердегі алғашқы MBA бағдарламалары орта есеппен 12 айға созылды (АҚШ-та кең таралған екі жылдық бағдарламалардың орнына) және бизнесті басқаруда практикалық тәжірибесі бар студенттерге арналған.

Бұл прагматикалық бағдар және нақты бизнес әлеміне жақындық өзінің толық көрінісін Манчестер бизнес мектебінде (MBS) және сәйкесінше Манчестер Кейс мектебі деп аталатын мектепте тапты. Гарвард істерінен айырмашылығы, Манчестер істері бір жарым-екі есе қысқа және ашық талқылаулар арқылы әзірленетін дұрыс шешім түбегейлі жоқ. Манчестер бизнес мектебі де өз істерін шындыққа жақындатуға тырысады: ол студенттер үшін қысқа мерзімді тағылымдамадан өтеді (жобаға негізделген оқыту әдісі), мұнда оларға компания қазіргі кезде бастан кешіріп жатқан белгілі бір қиындықты жеңу тапсырылады. Тағылымдамадан өтуге байланысты MBS-те оқу сәл ұзағырақ – 18 айға созылады. Орташа алғанда, дәрістер жалпы оқу уақытының 30% құрайды, істерді шешу 25%, жұмыс жобаларына қатысу 45% құрайды.

Кейстер туралы қызықты деректер

Жыл сайын HBS оқытушылары нақты іскерлік жағдайларға негізделген шамамен 350 жағдайды жасайды. Кейс зерттеуді жазу үшін бір айдан төрт айға дейін уақыт кетеді.

Екінші дүниежүзілік соғыстың қызған кезеңінде HBS факультеті әскери қызметкерлерді оқыту үшін 600 арнайы іс жазды.

Орташа алғанда, екі жыл ішінде әрбір HBS MBA студенті 500-600 істі зерттейді және оларға оқу уақытының 80-90% жұмсайды.

HBS-те істің басты кейіпкерінің нақты өмірдегі прототипі оны талдау кезінде (жеке немесе бейне арқылы), студенттердің сұрақтарына жауап беру, олардың шешіміне түсініктеме беру және оның нақты жағдайда қалай және неге әрекет еткенін түсіндіру әдеттегі тәжірибе.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жалпы білім беретін мектептердің оқу-тәрбие процесіне әлеуметтік зерттеу әдістерін енгізудің өзектілігі бүгінгі таңда даусыз. Қазіргі қоғам түлектерге жоғары талаптар қояды: оларда тек пәндік білім ғана емес, сонымен қатар кең ауқымды пәнаралық құзыреттіліктер болуы керек - сыни тұрғыдан ойлау, ақпаратты талдау және түсіндіру, негізделген қорытындыларды тұжырымдау, өз көзқарасын дәлелдеу, әртүрлі деректер көздерімен жұмыс істеу. Бұл дағдылар әлеуметтік зерттеу әдістерімен тікелей байланысты, бұл оларды оқу процесіне енгізуді ерекше маңызды етеді.

Мектеп тәжірибесіндегі әлеуметтік зерттеулерді әлеуметтік шындықты түсіну құралы ретінде ғана емес, сонымен бірге оқушылардың зерттеушілік әрекет мәдениетін дамыту құралы ретінде де қарастыру керек. Әлеуметтік маңызы бар ақпаратты жинау, талдау және түсіндіру әдістерін меңгеру мектеп оқушыларына қоршаған әлемге жаңаша көзқараспен қарауға, ондағы өзіндік ұстанымын түсінуге, құбылыстарды әртүрлі көзқараспен қарастыруға, жүйелі және объективті талдау жүргізуге мүмкіндік береді.

Осы жұмыс аясында әзірленген әдістемелік ұсыныстар әлеуметтік зерттеулердің негізгі әдістерін орта білім беру жүйесінің міндеттері мен ерекшеліктеріне бейімдеуге бағытталған. Бұл ретте әдістеменің қолжетімділігіне, оқушылардың жас ерекшеліктеріне, сондай-ақ шамадан тыс жүктемесіз ғылыми-зерттеу іс-тәжірибесін оқу үдерісіне енгізу мүмкіндігіне ерекше назар аударылады. Ұсыныстар ғылымилық, вариативтілік, пәнаралық сипаттағы қағидаттарына негізделген және ғылыми-зерттеу жұмыстарына тұрақты қызығушылықты дамытуға бағытталған.

Әлеуметтану және басқа да әлеуметтік ғылымдар әдістеріне негізделген ғылыми-зерттеу қызметі мәселені қою, жобалау, әдістерді таңдау, мәліметтерді талдау, қорытындыларды тұжырымдау және нәтижелерді көпшілік алдында көрсету дағдыларын дамытады. Студенттерді әлеуметтік зерттеулерге тарту оқу процесін тәжірибеге бағытталған және мазмұнды етеді.

Сонымен қатар, әлеуметтік зерттеу әдістерін қолдану қоғамтану, тарих, география, экономика, әдебиет сияқты пәндердің мазмұнын тереңірек түсінуге ықпал етеді, сондай-ақ мектеп бағдарламаларына енгізілген жобалық және зерттеу жұмыстарының принциптерін жүзеге асырады.

Қорытындылай келе, әлеуметтік зерттеу әдістері мектеп оқушыларының бойында білім беруді ізгілендіруге, сыни тұрғыдан ойлауды, азаматтық жауапкершілік пен зерттеушілік мәдениетті дамытуға ықпал ететін қуатты құрал деп айтуға болады. Әзірленген әдістемелік ұсыныстар орта мектеп жағдайында да оқушыларға да, жалпы білім беру қауымдастығына да нақты пайда әкелетін толыққанды ғылыми жобаларды сәтті жүзеге асыруға болатынын көрсетеді.

Мектептерде ғылыми-зерттеу іс-тәжірибесін жүйелі түрде жүзеге асыру мұғалімдерден, әкімшіліктен, ата-аналардан және оқушылардың өздерінен күш-жігерді қажет етеді. Бірақ бұл жұмыстың оң әсерлері — мәнді, белсенді, ойшыл азаматтардың жаңа ұрпағын құру — күш салуға тұрарлық. Тұрақты және әділ дамуға ұмтылған қоғамға дәл осындай түлектер қажет.

Мектептегі әлеуметтік зерттеу әдістері тек құрал ғана емес. Бұл заманауи білім берудің негізі ретінде зерттеу мәдениетін құру жолы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕР ТІЗІМІ

1. Добренъков В.И., Кравченко А.И. Методы социологического исследования: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2006
2. Добренъков В.И., Кравченко А.И. Методы социологического исследования: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2006
3. Шмерлина И.А. Процедурные начала исследовательской социологии. Учеб. Пособие. – <http://www.unn.ac.ru/rus/f14/k2/courses/shmerll.htm>.
4. Мангейм Жд., Рич Р.К. Политология. Методы исследования. – М.: Весь Мир, 1997. С. 211-212
5. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. М.: Добросвет, 1998. С. 137-158, 169-171, 175-180.
6. Ноэль Э. Массовые опросы. Введение в методику демоскопии. М.: Ава-Эстра, 1993. С. 135-136
7. Садмэн С., Брэдберн Н. Как правильно задавать вопросы. М.: Институт Фонда “Общественное мнение”, 2002.
8. Ильин В.И. Драматургия качественного полевого исследования. СПб: Интерсоцис, 2006
9. Ковалев Е., Штейнберг И. Качественные методы в полевых социологических исследованиях. М.1999.
10. Природопользование. Словарь-справочник /Под ред. Реймерс Н.Ф..- М.: Мысль, 1990
11. Семенова В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию М.1998.
12. Страус А., Корбин Д. Основы качественного исследования. М.: УРСС, 2001
13. Ситуационный анализ, или Анатомия кейс-метода / под ред. Сурмина Ю. П. – Киев: Центр инноваций и развития, 2002. – С. 20.
14. Энциклопедический социологический словарь / Под общей ред. Г.В. Осипова. – М.: ИСПИ РАН, 1995. – С. 225
15. Ситуационный анализ, или Анатомия кейс-метода / под ред. Сурмина Ю. П. – Киев: Центр инноваций и развития, 2002. – С. 23.
16. Бэкон Ф. О достоинстве и преумножении наук / Фрэнсис Бэкон : Соч. : в 2 т. – М. : Мысль, 1977. Т.1. – С. 332.
17. Энциклопедический социологический словарь / под общей ред. Г.В. Осипова. – М.: ИСПИ РАН, 1995. – С. 381–383.
18. Майоров А.Н. Мониторинг в образовании. – М.: Интеллект-Центр, 2005. – С. 153
19. Майоров А.Н. Мониторинг в образовании. – М.: Интеллект-Центр, 2005. – С. 21-22
20. Добренъков В.И., Кравченко А.И. Методы социологического исследования: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2006. С. 49-50
21. Маслова О.М. Методика полевых исследований в социологии. – <http://rc.msses.ru/rc/Mpis.htm>.

22. Герчиков В.И. Социальное планирование и социологическая служба в промышленности: Методология с позиций практики. Новосибирск, 1984. С. 221—227. 162
23. Служба социального развития предприятия: Практ. пособие. — М.: Наука, 1989. С. 54-55.
24. Служба социального развития предприятия: Практ. пособие. — М.: Наука, 1989. С. 56-57.
25. Сознание и трудовая деятельность. Киев-Одесса, 1985.С. 152-153
26. Социология: Словарь-справочник. Т.4. Социологическое исследование: Методы математики и статистика. —М., 1991.- С.7
27. Ядов В.А. Социологическое исследование: методология, программа, методы. С. 202-207.
28. Ядов В.А. Социологическое исследование: методология, программа, методы. С. 208
29. Бутенко И.А. Трудный вопрос // Социологические исследования. 1989. № 4. С. 114. 314
30. Кутлалиев А. Умеете ли вы задавать вопросы? // Новые рынки. 2001.№4.
31. Добренков В.И., Кравченко А.И. Методы социологического исследования: Учебник. — М.: ИНФРА-М, 2006. С. 338-344
32. Иванов М.А. Беседа как метод исследования // социологическое исследование, 1989. № 4.
33. Ядов В.А. стратегия социологического исследования. М. 1998. С. 416
34. Мягков А.Ю. Влияние метода сбора данных на вербальное поведение респондентов // Социологический журнал, 1999. № ½. С. 133-142
35. Ядов В.А. Социологическое исследование: методология, программа, методы. Самара, 1995. С. 122. 530
36. Григорьев СИ., Растов Ю.Е. Основы современной социологии: Учеб. пособие. — <http://irbis.asu.ru/mmc/grig/4.2.ru.shtml>.
37. Вундт, В. Этика: Принципы нравственности. Области нравственной жизни. - Изд.2.—Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. 264 с. (Из наследия мировой философской мысли: этика);
38. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии.— Москва: 1990;
39. Дюркгейм, Э. Правила социологического метода / Эмиль Дюркгейм; [перевод с французского В. Желнинова].—Москва: Издательство АСТ, 2021. 384 с. - (Эксклюзивная классика);
40. Дубров А. М. , Мхитарян В. С., Трошин Л. И. Многомерные статистические методы. М.: Финансы и статистика, 2000. С. 83-90.
41. Крыштановский А. О. Анализ социологических данных с помощью пакета SPSS. М.: ИД ГУ-ВШЭ, 2006.
42. Татарова Г. Г. Методология анализа данных в социологии. М., ИД «Стратегия», 1998, с. 126-143, 167-185.

43. Толстова Ю. Н. Анализ социологических данных: методология, дескриптивная статистика, анализ связей между номинальными признаками. М.: Научный мир, 2000. С. 124-169, 188- 212.
44. Тюрин Ю. Н., Макаров А. А. Статистический анализ данных на компьютере. М., «ИНФРА--М», 2003. С. 270-284.
45. Американская социология: Перспективы, проблемы, методы. — М., 1972.
46. Афанасьев В.Г. Социальная информация. — М., 1994.
47. Белановский С.А. Метод фокус-групп. — М., 2001.
48. Берка К. Измерения. Понятия, теории, проблемы. — М., 1987. 5
49. Бутенко И.Н. Анкетный опрос как общение социолога с респондентом. — М., 1989.
50. Бутенко И.А. Организация прикладного социологического исследования. — М., 1998.
51. Гилберт Дж., Малкей М. Открывая ящик Пандоры: Социологический анализ высказываний ученых. — М., 1987.
52. Гофман И. Анализ фреймов. Эссе об организации повседневного опыта. — М., 2004.
53. Девятко И.Ф. Методы социологического исследования. — М., 2002.
54. Кун Т. Структура научных революций. — М., 1975.
55. Маслов П.П. Статистика и социология. — М., 1971.
56. Методы сбора и анализа информации в социологических исследованиях: Кн. 1 и 2. — М., 1990.
57. Новые направления в социологической теории. — М., 1978.
58. Ноэль Э. Массовые опросы. Введение в методику демоскопии. — М., 1978.
59. Полани М. Личностное знание. — М., 1985.
60. Прангишвили И.В. Системный подход и общесистемные закономерности. — М., 2001.
61. Садмен С., Брэдбери Н. Как правильно задавать вопросы. — М., 2002.
62. Социологическая энциклопедия: В 2 т. — М., 2003.
63. Спицнадель В.Н. Основы системного анализа. — СПб., 2001.
64. Татарова Г.Г. Методология анализа данных в социологии: введение. — М., 1998.
65. Тернер Дж. Структура социологической теории. — М., 1985.
66. Факторный, дискриминантный и кластерный анализ. — М., 1989.
67. Чесноков С.В. Детерминационный анализ социально-экономических данных. — М., 1982.
68. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования: описание, объяснение, понимание социальной реальности. — М., 2000.

МАЗМҮН

Кіріспе	3
1 Білім берудегі әлеуметтік зерттеулердің теориялық негіздері мен әдіснамасы	5
2 Білім беру ұйымдарында әлеуметтік зерттеу әдістерін қолдану бойынша әдістемелік ұсынымдар	74
Қорытынды	158
Пайдаланылған дереккөздер тізімі	160